

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
Установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт”

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

Курс лекцый

для студэнтаў дзённай і завочнай
форм навучання

Віцебск
2023

УДК 94(476)
ББК 63.3 (4Бел)
Х 14

Рэцэнзенты:

кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык кафедры гісторыі і
культурнай спадчыны УА “ВДУ ім. П. М. Машэрава” Дулаў А.М.;

кандыдат гістарычных навук, прарэктар па выхаваўчай рабоце
УА “ВДТУ” Субоцін А.А.

Рэкамендавана да выдання рэдакцыйна-выдавецкім
саветам УА “ВДТУ”, пратакол № 6 ад 27.02.2023.

Хаданёнак, В. М.

Х 14 Гісторыя беларускай дзяржаўнасці : курс лекцый для студэнтаў
дзённай і завочнай форм навучання / В. М. Хаданёнак. – Віцебск :
УА “ВДТУ”, 2023. – 173 с.
ISBN 978-985-481-738-4

Гісторыя беларускага народа – гэта жыватворная крыніца, якая абумовіла фарміраванне народнасці і нацыі, рэалізацыю ідэі дзяржаўнасці. Плённае і практычнае асэнсаванне мінулага патрабуе крытычнага падыходу і ґрунтоўнай метадалагічнай падрыхтоўкі даследчыкаў, асабліва ў дачыненні да праблем дзяржаўнасці. У прадстаўленым да ўвагі студэнтаў вучэбна-метадычным выданні прааналізаваны перадумовы, якія садзейнічалі фарміраванню нацыянальна-дзяржаўнай ідэі беларускага народа; сам складаны працэс афармлення беларускай дзяржаўнасці; комплексна асветлены яе асаблівасці на розных гістарычных этапах.

Курс лекцый складзены ў строгай адпаведнасці з вучэбнай праграмай па дысцыпліне “Гісторыя беларускай дзяржаўнасці” для вышэйшых навучальных устаноў. Выданне прызначана для актывізацыі самастойнай працы студэнтаў. Будзе спрыяць цэльнаму засваенню прадмета, аптымізацыі працэсу вывучэння матэрыяла. Рэкамендуецца для студэнтаў усіх спецыяльнасцей завочнай формы навучання.

УДК 94(476)
ББК 63.3 (4Бел)

ISBN 978-985-481-738-4

© УА “ВДТУ”, 2023

ЗМЕСТ

Уводзіны	4
Лекцыя 1. Уводзіны ў вучэбную дысцыпліну	5
Лекцыя 2. Этнагенез беларусаў і паходжанне назвы “Беларусь”	10
Лекцыя 3. Першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Беларусі	16
Лекцыя 4. Вялікае княства Літоўскае – поліэтнічная феадальная дзяржава Усходняй Еўропы	23
Лекцыя 5. Беларусь у складзе Расійскай імперыі	33
Лекцыя 6. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў 1917–1941 гг.	46
Лекцыя 7. Вялікая Айчынная вайна – ключавая падзея навейшай гісторыі	65
Лекцыя 8. Аднаўленне і пасляваенная мадэрнізацыя БССР	79
Лекцыя 9. Этапы развіцця незалежнай Рэспублікі Беларусь	89
Лекцыя 10. Народы і рэлігіі Беларусі	98
Лекцыя 11. Дзяржаўныя сімвалы Беларусі	109
Лекцыя 12. Сацыяльна-эканамічная мадэль сучаснай Беларусі	118
Лекцыя 13. Беларусь у геапалітычнай прасторы	125
Лекцыя 14. Канстытуцыя як асноўны закон дзяржавы	131
Лекцыя 15. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь	138
Лекцыя 16. Урад як вышэйшы орган выканаўчай улады	142
Лекцыя 17. Заканадаўчая і судовая галіны ўлады. Палітычныя партыі і грамадскія аб’яднанні	150
Лекцыя 18. Рэгіёны Беларусі	163
Літаратура для самастойнай працы	171

УВОДЗІНЫ

Сёння не ўзнікае сумненняў у тым, што беларуская дзяржаўнасць прайшла дастаткова доўгі, шматвяковы шлях гістарычнага развіцця. Узнікненне, станаўленне, развіццё дзяржавы на беларускіх землях, пачынаючы ад ранніх, простых формаў дзяржаўнасці, адбывалася ў рэчышчы агульнай гісторыі чалавецтва, у шчыльным культурным, эканамічным і палітычным узаемадзеянні з суседнімі народамі. Характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, культурнага жыцця беларускага народа і тыя змены, якія паступова адбываліся ў сувязі з развіццём і ўскладненнем гістарычнага працэсу, знайшлі адлюстраванне і ў гісторыі дзяржавы.

Актуальнасць вывучэння “Гісторыі беларускай дзяржаўнасці” абумоўлена неабходнасцю выпрацоўкі аб’ектыўнага навуковага погляду на гісторыю і сучаснасць беларускага народа, які сфарміраваўся ў працэсе ўзаемадзеяння разнастайных сацыяльна-эканамічных, этнакультурных, геапалітычных і культурна-цывілізацыйных фактараў.

Выкладанне курса “Гісторыя беларускай дзяржаўнасці” ў вышэйшай навучальнай установе прадугледжвае вывучэнне асноўных этапаў станаўлення форм дзяржаўнасці на нашай тэрыторыі. Студэнты павінны засвоіць эвалюцыю форм дзяржаўнасці ў IX–XIX стст., асноўныя накірункі фарміравання беларускай дзяржаўнасці ў XX ст., працэс афармлення і канстытуцыйнага ўмацавання дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.

ЛЕКЦЫЯ 1. УВОДЗІНЫ Ё ВУЧЭБНУЮ ДЫСЦЫПЛІНУ

Палітычныя інстытуты – гэта ўстановы або арганізацыі, якія абслугоўваюць працэс ажыццяўлення палітычнай улады, надаюць устойлівасць палітычнай сістэме. Да палітычных інстытутаў належаць дзяржава, палітычныя партыі, прафсаюзы і да т. п. Цэнтральным інстытутам палітычнай сістэмы, яе галоўным кампанентам з’яўляецца дзяржава. Невыпадкова яе вывучэннем займаецца некалькі гуманітарных навук – ад гісторыі і філасофіі да правазнаўства, сацыялогіі, паліталогіі, эканамічнай тэорыі. Так, у курсе гісторыі дзяржава разглядаецца ў яе канкрэтна-гістарычных праявах, а ў курсе правазнаўства – ва ўзаемасувязі з правам.

Як асаблівы апарат улады дзяржава характарызуецца перш за ўсё вяршэнствам дзяржаўнай улады. Гэта азначае, што толькі дзяржава праз свае органы выдае такія нормы, якія з’яўляюцца абавязковымі для ўсяго насельніцтва краіны. Ніякія арганізацыі ці людзі ўнутры дадзенай дзяржавы не могуць скасаваць рашэнні дзяржаўных органаў, і ніякія іншыя арганізацыі ці асобы не могуць падтрымліваць стасункі з іншымі дзяржавамі ці арганізацыямі ад імя дзяржавы, калі такое права не нададзена адмыслова. Вяршэнства дзяржаўнай улады распаўсюджваецца толькі на тэрыторыю дзяржавы і дзейнічае толькі ў яе межах.

Дзяржава як апарат улады валодае цэлым шэрагам *паўнамоцтваў*, якіх пазбаўлены іншыя арганізацыі на яе тэрыторыі. Таму такія правы і паўнамоцтвы называюцца манапольнымі.

Сярод іх:

- права на выданне законаў і іншых прававых актаў, абавязковых для ўсяго насельніцтва;
- права на прымяненне прымусу. Толькі дзяржава валодае выключным правам на яго прымяненне, і гэта права ўстаноўлена законам, інакш кажучы, з’яўляецца легальным. Для здзяйснення дадзеных паўнамоцтваў дзяржава валодае спецыяльнымі органамі і сродкамі (міліцыя, суд, турмы і да т. п.);
- права на спагнанне падаткаў і збораў з насельніцтва. Падаткі неабходны для забеспячэння дзяржаўнай дзейнасці, утрымання кіраўнічага апарату, выплаты пенсій, дапамог, падтрымкі бальніц, школ і да т. п. Дзяржава стварае армію, службу бяспекі і да т. п.

Існуюць розныя вызначэнні дзяржавы. Дзяржавамі могуць называцца як поўнаасцю незалежныя краіны, так і тыя, што маюць пэўныя прававыя стасункі і сувязі, абавязацельствы з іншымі дзяржавамі. У агульнапрынятым разуменні пад *дзяржавай* трэба разумець пэўную *форму арганізацыі грамадства, палітычную сістэму*

на вызначанай тэрыторыі, якая мае прававыя характарыстыкі выкарыстання ўлады.

Існуюць разнастайныя **формы арганізацыі дзяржавы** як палітычнага інстытута. У сучаснай паліталогіі пад формай дзяржавы разумеецца сукупнасць трох найважнейшых прыкмет: *форма дзяржаўнага ладу, форма кіравання і палітычны рэжым*.

Форма дзяржаўнага ладу ўяўляе сабой нацыянальна-тэрытарыяльную арганізацыю дзяржавы і узаемаадносіны цэнтральных і рэгіянальных органаў улады. Дзяржавы па формах свайго ладу падзяляюцца на ўнітарныя, федэратыўныя і канфедэратыўныя.

Унітарная дзяржава – гэта адзіная дзяржава, якая складаецца з адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, што не валодаюць прыметамі дзяржаўнай самастойнасці ці якой-небудзь уласнай аўтаноміяй. Рэспубліка Беларусь з’яўляецца менавіта ўнітарнай дзяржавай, як і большасць краін свету.

Федэрацыя – гэта саюзная дзяржава, што складаецца з суб’ектаў, якія валодаюць пэўнымі прыметамі дзяржаўнай самастойнасці. Для федэрацыі характэрна наяўнасць дзвюх сістэм дзяржаўнай улады – федэральнай і суб’ектаў федэрацыі (у розных дзяржавах яны называюцца па-рознаму: штаты, кантоны, рэспублікі, землі). Члены федэрацыі могуць мець уласныя канстытуцыі, законы.

Канфедэрацыя – гэта саюз юрыдычна і палітычна самастойных дзяржаўных утварэнняў, які ствараецца для дасягнення адзіных мэт і вырашэння агульных праблем.

Форма кіравання характарызуе арганізацыю дзяржаўнай улады, структуру і парадак узаемаадносін вышэйшых дзяржаўных органаў, службовых асоб і грамадзян. Вылучаюць дзве асноўныя формы праўлення – манархію і рэспубліку.

Манархія – гэта форма кіравання, пры якой улада засяроджана ў руках аднаасобнага кіраўніка дзяржавы. Улада манарха (караля, імператара, шаха, цара, султана, эміра і да т. п.), як правіла, доўжыцца пажыццёва і перадаецца нашчадкам. Манархіі бываюць неабмежаваныя (абсалютныя) і абмежаваныя (канстытуцыйныя).

Першыя ў гісторыі манархіі былі неабмежаваныя: улада манарха нічым і нікім не была абмежаваная, яна была абсалютная. Манарх выступаў адзіным носьбітам суверэнітэту, валодаў шырокімі паўнамоцтвамі ў заканадаўчай, выканаўчай і судовай сферах.

У канстытуцыйных манархіях улада манарха абмежаваная, і гэтыя абмежаванні, як правіла, устаноўлены канстытуцыяй. Доўгі час манархіі былі асноўнай формай праўлення ў большасці дзяржаў, сёння манархія характэрна для кожнай пятай дзяржавы свету.

Рэспубліка – гэта форма праўлення, пры якой вышэйшыя органы дзяржаўнай улады абіраюцца насельніцтвам. Вылучаюць тры асноўныя разнавіднасці рэспублікі – прэзідэнцкую, парламенцкую і змешаную.

Прэзідэнцкая рэспубліка характарызуецца значнай роляй прэзідэнта ў сістэме дзяржаўных органаў. Прэзідэнт з'яўляецца адначасова і кіраўніком дзяржавы, і кіраўніком выканаўчай улады. Ён абіраецца незалежна ад парламента або прамым галасаваннем выбаршчыкаў, або калегіяй выбаршчыкаў. Прэзідэнт сам фарміруе ўрад, які адказны перад ім.

У парламенцкай рэспубліцы ўрад фарміруецца парламентам і адказны перад парламентам. Кіраўнік урада (прэм'ер-міністр, канцлер) адыгрывае галоўную ролю ў дзяржаве. Прэзідэнт ажыццяўляе пераважна прадстаўнічыя і дырыманяльныя функцыі.

У змешанай рэспубліцы ўрад фарміруецца прэзідэнтам і парламентам і адказны перад імі.

Палітычны рэжым – гэта спосаб функцыянавання і ўзаемасувязі асноўных элементаў палітычнай сістэмы грамадства. Характарыстыка палітычнага рэжыму ў асобна ўзятай краіне паказвае прынцыпы арганізацыі палітычнага жыцця грамадства. Метады і сродкі ажыццяўлення ўлады могуць быць дэмакратычныя ці недэмакратычныя. Крайняй формай недэмакратычнага рэжыму з'яўляецца **таталітарны рэжым**, які характарызуецца ўсёабдымным кантролем за грамадскім і прыватным жыццём, ліквідацыяй правоў і свабод грамадзян і рэпрэсіямі.

Аўтарытарны рэжым з'яўляецца пераходным палітычным рэжымам: ад таталітарызму да дэмакратыі ці ад дэмакратыі да таталітарызму. Пры аўтарытарным рэжыме палітычная ўлада сканцэнтравана ў руках асобнага чалавека ці групы людзей, аднак па-за сферай палітыкі захоўваецца адносная свабода.

Галоўным арыенцірам для палітычнага развіцця ў сучасным свеце з'яўляецца **дэмакратычны рэжым**. Пры дэмакратычным рэжыме народ надзелены вышэйшай уладай і здзяйсняе яе або непасрэдна, або праз сваіх прадстаўнікоў пры свабоднай выбарчай сістэме.

Незалежнасць і суверэнітэт з'яўляюцца неад'емнымі атрыбутамі дзяржавы, тымі катэгорыямі, якія вызначаюць статус краіны ў свеце. **Незалежнасць** ёсць фармальна прадэклараваная непадпарадкавальнасць адной дзяржавы другой. І тут трэба адрозніваць дэкларацыю аб незалежнасці і рэальную незалежнасць. У гісторыі не раз бывала, што паміж афіцыйным абвясчэннем незалежнасці і яе рэальным дасягненнем праходзіў працяглы перыяд часу. А то і ўвогуле мэта аказвалася не дасягнутай. У сваю чаргу, **суверэнітэт** – гэта права і магчымасць дзяржавы абараняць свае інтарэсы, правы і свабоды грамадзян на вызначанай тэрыторыі ў адпаведнасці з міжнароднымі законамі.

Тэрмін “дзяржава” ў сучасным разуменні гэтага слова з'явіўся ў Еўропе дастаткова позна – прыкладна ў XVI ст. У той жа перыяд

пачынае ўжывацца і слова “нацыя” як сінонім слова “народ”, але у значэнні палітычнай супольнасці.

У сучаснай навуковай літаратуры маюцца два разуменні нацыі. Па-першае, **нацыя** мысліцца як натуральная супольнасць людзей, заснаваная на агульнасці паходжання, этнічных, гістарычных і культурных асаблівасцей. У такім разуменні нацыя не з’яўляецца палітычным утварэннем, не ўтрымлівае мэты, хоць і мае пакліканне, якое гістарычна валодае стыхійнымі магчымасцямі самараскрыцця. Па-другое, **нацыяй называецца** культурнае і палітычнае грамадства, якое склалася гістарычна, вышэйшая форма цывілізаванага адзінства людзей. Нацыя ў дадзеным сэнсе валодае арганізацыяй, структурамі ўлады, мэтай, грамадзянскай згодай. Паняцце нацыянальнай дзяржавы суадносіцца з другім з пазначаных сэнсаў паняцця нацыі. Дзяржава не зводзіцца да нацыі як натуральнай супольнасці, заснаванай на прынцыпе нацыянальнасці. Варта мець на ўвазе, што гістарычна не нацыя першасная ў адносінах да дзяржавы, а дзяржава ў адносінах да нацыі.

Пытанне пра характар паходжання беларускай дзяржаўнасці застаецца дыскусійным ў гістарычнай навуцы. Часам навукоўцы займаюць дыяметральна процілеглыя пазіцыі ў поглядах на падзеі, асоб айчыннай гісторыі і сучаснасці.

Перыядызацыя станаўлення дзяржаўнасці на беларускіх землях выглядае наступным чынам:

- дадзяржаўны этап (V – пачатак IX ст.). На беларускіх землях ішоў актыўны працэс утварэння племянных саюзаў;
- старажытнарускі этап. Гэты перыяд ахоплівае як існаванне Старажытнай Русі альбо імперыі Рурыкавічаў, так і абасабленне княстваў, ў тым ліку Полацкага;
- утварэнне і існаванне Вялікага Княства Літоўскага як незалежнай феадальнай дзяржавы (сярэдзіна XIII ст. – 1569 г.);
- уваходжанне ВКЛ ў склад Рэчы Паспалітай (1569–1795 гг.);
- знаходжанне беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII ст. – 1917 г.);
- савецкі перыяд (1917–1991 гг.);
- абвяшчэнне і існаванне незалежнай і суверэннай Рэспублікі Беларусь.

Усе **крыніцы на гісторыі дзяржаўнасці** можна падзяліць на некалькі тыпаў. Першую групу складаюць **прававыя акты**. Першы і самы вядомы з іх – гэта “Руская Праўда” (зборнік прававых тэкстаў Старажытнай Русі). Яна ўключала ў сябе элементы крымінальнага, гаспадарчага, працэсуальнага і прыватнага права. Ад старажытных часоў застаўся і Дагавор паміж Смаленскам, Віцебскам, Полацкам з аднаго боку і Рыгай і Готландам (Гоцкім берагам) – з другога. Гэты дакумент ўстанаўліваў правілы гандлю па Заходняй Дзвіне і часткова

Балтыйскім моры. У тэксце дагавора прысутнічаюць асобныя прыкметы старажытнабеларускай мовы, якая зараджалася ў той час.

Эпоха Вялікага Княства Літоўскага пакінула шматлікія юрыдычныя акты. Да іх адносяцца прывілеі, устаўныя граматы, дагаворы, канстытуцыі соймаў. Самымі знакамітымі помнікамі прававой думкі ВКЛ з'яўляюцца Статуты 1529, 1566, 1588 гадоў. Найбольш вядомым прававым дакументам Рэчы Паспалітай у гісторыі засталася Канстытуцыя 3 траўня 1791 г. Яна была значным дасягненнем для свайго часу. Дастаткова сказаць, што гэта другая ў свеце канстытуцыя (пасля Канстытуцыі ЗША) і першая ў Еўропе.

У Расійскай імперыі праводзілася мэтанакіраваная і паслядоўная работа па сістэматызацыі заканадаўства. У выніку былі створаны “Поўны збор законаў Расійскай імперыі” і “Звод законаў Расійскай імперыі”. Акрамя таго, імператары, Сенат выдавалі свае асобныя пастанаўленні, маніфесты, указы, цыркуляры, якія пастаянна дапаўнялі звод законаў. З 1906 г. да заканадаўчай дзейнасці падключыліся Дзяржаўная дума і Дзяржаўны савет.

Рэвалюцыйны час пакінуў разнастайныя прававыя дакументы. Гэта і дэкрэты Савецкай улады, і маніфесты, пастановы шматлікіх з'ездаў, дэкларацыі, якія часам мелі моц поўнаўвартасных юрыдычных актаў. Для прыкладу можна прывесці найважнейшыя дакументы для станаўлення беларускай дзяржаўнасці ў XX ст.: Дэкларацыю Усебеларускага з'езда снежня 1917 г. і Маніфест Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі, прыняты 1 студзеня 1919 г. БНР таксама выдавала свае акты, якія па форме мелі характар прававых, але не выконваліся ў рэчаіснасці. Найперш, гэта тры ўстаўныя граматы 1918 г. З часам савецкае заканадаўства было сістэматызавана. У гісторыі БССР былі прыняты чатыры канстытуцыі: 1919, 1927, 1937, 1978 гадоў. Да канстытуцыйных дакументаў савецкай эпохі адносіцца і Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце БССР ад 27 ліпеня 1990 г. Менавіта ў савецкі час асноўнай формай прававых актаў сталі законы.

Сучасная прававая сістэма Рэспублікі Беларусь засноўваецца на Канстытуцыі 15 сакавіка 1994 г. са зменамі і дапаўненнямі, прынятымі на рэспубліканскіх рэферэндумах.

Аднак прававыя дакументы не ў поўнай ступені адлюстроўваюць рэчаіснасць. Нярэдка яны толькі дэкларавалі правы і свабоды, а на справе ўсё адбывалася інакш. Таму важнымі з'яўляюцца **агульнагістарычныя крыніцы**. Першымі ў нашай гісторыі сталі хронікі і летапісы. Пачаткі ўсходнеславянскай дзяржаўнасці адлюстраваны ў “Аповесці мінулых гадоў”. Вядома, што ў Полацкім княстве вёўся свой летапіс, аднак, на жаль, ён не дайшоў да нас. Традыцыя ствараць летапісныя творы захавалася і ў Вялікім Княстве Літоўскім. У сучаснай гістарычнай навуцы іх прынята называць беларуска-літоўскімі. Пад уплывам заходніх краін пачынаюць пісацца хронікі. Так у XVI ст.

з'яўляецца “Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсяе Русі” **Мацея Стрыйкоўскага**. Аднак і летапісная традыцыя працягвалася. У якасці прыкладаў можна прывесці Баркулабаўскі летапіс XVII ст. і Віцебскі летапіс С. Аверкі і М. Панцырнага.

З ранніх часоў звесткі пра нашы мясціны можна знайсці ў замежных гісторыкаў і вандроўнікаў. Пра Палессе пісаў ужо антычны “бацька гісторыі” **Геродот**. Візантыйская імперыя на працягу стагоддзяў падтрымлівала сувязі з усходнімі славянамі, таму не дзіўна, што яе храністы надавалі ўвагу падзеям на Поўначы. Шматлікія сведчанні па айчыннай гісторыі мы можам знайсці ў многіх гістарычных дакументах візантыйскага паходжання, напрыклад, у Пракопія Кесарыйскага, імператара Канстанціна Парфірароднага і інш.

ЛЕКЦЫЯ 2. ЭТНАГЕНЕЗ БЕЛАРУСАЎ І ПАХОДЖАННЕ НАЗВЫ “БЕЛАРУСЬ”

У гістарыяграфіі маецца некалькі канцэпцый пра паходжанне беларусаў, часам супрацьлеглых, якія выключаюць адна другую. Вызначыць этнічную прыналежнасць старажытнага насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў палеаліце, мезаліце і на працягу большай часткі неаліту няма магчымасці. Разам з тым, звесткі археалогіі і гістарычнага мовазнаўства, у прыватнасці гідраніміі (старажытных назваў рэк, азёр), даюць магчымасць вызначыць этнічную прыналежнасць асобных груп мясцовага насельніцтва ў канцы каменнага веку.

Этнас – устойлівая супольнасць людзей, якая гістарычна склалася на пэўнай тэрыторыі і характарызуецца агульнасцю мовы, культуры, побыту, рысаў псіхікі і самасвядомасці, адлюстраванай у адзінай назве і ўяўленнях пра агульнасць паходжання.

Базавай умовай існавання любога этнасу з’яўляецца тэрыторыя яго пражывання. **Этнічная тэрыторыя** – гэта тэрыторыя кампактнага рассялення пэўнага народа, з якой цесна звязаны яго этнагенез і этнічная гісторыя. Этнічная тэрыторыя характарызуецца значнай устойлівасцю на працягу многіх стагоддзяў, але пры гэтым часта не супадае з тэрыторыяй палітычнай (дзяржаўнай).

Асноўныя гіпотэзы (канцэпцыі) пра паходжанне беларусаў.

У XIX ст. з’явіліся **польская і велікаруская канцэпцыі**, якія адмаўлялі існаванне самастойнага беларускага этнасу на той падставе, што ў насельніцтва Беларусі быццам не было самастойнай мовы. Прыхільнікі польскай канцэпцыі (**Л. Галембоўскі, А. Рынскі** лічылі беларускую мову дыялектам польскай мовы, а беларусаў – часткай польскага этнасу. Творцы велікарускай канцэпцыі (**А. Сабалеўскі,**

І. Сразнеўскі) сцвярджалі, што Беларусь – частка велікарускай этнічнай тэрыторыі, а беларуская мова – дыялект рускай мовы.

Памылковасць гэтых канцэпцый выяўлена даследаваннямі па беларускай мове. У пачатку ХХ ст. выдатны беларускі славіст **Я. Карскі** ў працы “**Беларусы**” пераканаўча даказаў, што беларуская мова з’яўляецца самастойнай славянскай мовай, якая паводле свайго лексічнага складу, сінтаксісу, фанетыкі і марфалогіі ўваходзіць у групу ўсходнеславянскіх моў.

У пачатку ХХ ст. з’явілася **крывіцкая канцэпцыя**. Яе аўтарам быў **В. Ластоўскі**. Яна заснавана на ўяўленні пра тое, што продкамі беларусаў з’яўляюцца крывічы. Аўтар канцэпцыі атаясамліваў беларусаў і крывічоў і прапаноў называць беларусаў крывічамі, а Беларусь – Крывіяй.

Аднабаковасць крывіцкай канцэпцыі вырашылі пераадолець **Я. Карскі, У. Пічэта, М. Доўнар-Запольскі**. Яны ўключылі ў склад продкаў беларусаў не толькі крывічоў, але таксама дрыгавічоў і радзімічаў. Адсюль і назва канцэпцыі – **крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая**. Гэта канцэпцыя, як і папярэдняя, не ўлічвае таго факта, што дрыгавічы і радзімічы, як і крывічы, зніклі да сярэдзіны ХІІ ст., калі агульнабеларускі этнічны комплекс яшчэ не сфарміраваўся.

Асаблівую папулярнасць набыла **балцкая** тэорыя этнагенезу беларусаў. Паводле гэтай тэорыі, змяшэнне славян з даславянскім насельніцтвам – балтамі – прывяло да з’яўлення беларускага этнасу. Балты, такім чынам, адыгралі ролю субстрату ў этнагенезе беларусаў. Аўтар гэтай тэорыі археолаг **У. Сядоў** робіць выснову на падставе таго, што шмат элементаў беларускай культуры і мовы маюць балцкае паходжанне.

Фінская канцэпцыя паходжання беларусаў. Яе аўтарам з’яўляецца пісьменнік **І. Ласкоў**. На падставе таго, што на тэрыторыі Беларусі ёсць назвы рэчак і азёраў фінскага паходжання (Дзвіна, Свір і інш.), ён лічыць, што продкамі беларусаў маглі быць фіна-ўгры. Для такой высновы няма навуковых падстаў. Фінамоўнае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі жыло ў глыбокай старажытнасці і было асімілявана не славянамі, а старажытнымі балтамі, якія рассяліліся ў Панямонні, Падзвінні і Падняпроўі ў бронзавым веку.

У 50-я гады ХХ ст. этнограф **С. Токараў** абгрунтаваў **старажытнарускую канцэпцыю**. Згодна з С. Токаравым, у канцы ІХ – пачатку Х ст. узмацніліся працэсы нівеліроўкі этнакультурных асаблівасцей усходніх славян. Гэта было абумоўлена эканамічнай, палітычнай, культурнай і канфесійнай інтэграцыяй. Пачалося далейшае развіццё феадальных адносін гарадоў, распаўсюджванне хрысціянства. Стала складвацца агульная тэрыторыя ўсходніх славян. Цэнтрам збірання ўсходніх славян было Сярэдняе Падняпроўе, дзе знаходзіўся горад Кіеў, які стаў сталіцай новай дзяржавы – Кіеўскай Русі. У выніку

змешвання розных супольнасцей – крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, драўлян, палян, і іншых – у IX–X стст. сфарміравалася новая, усходнеславянская этнічная супольнасць – старажытнаруская народнасць. У другой палове X ст. зацвердзілася і агульная назва гэтай тэрыторыі – **Русь**. Сярэдняе Падняпроўе стала звацца Рускай зямлёй, кіеўскія князі – рускімі князямі. Згодна з гэтай канцэпцыяй, моцная Старажытна-руская дзяржава абараняла ўсходнеславянскія землі ад нападаў іншаземных рабаўнікоў, вызваліла іх жыхароў ад уплаты даніны хазарам і варагам. У гэтай дзяржаве існавала адзіная культура і мова. Затым у выніку палітычнага раз’яднання, распаду Кіеўскай Русі раз’ядналася і старажытная народнасць. У выніку ўтварыліся тры роднасныя народы: рускі, беларускі і ўкраінскі.

У пачатку 90-х гадоў XX ст. **новую канцэпцыю** ўзнікнення беларусаў распрацаваў гісторык-этнограф **М. Піліпенка**. Аўтар канцэпцыі адмовіўся ад уяўлення пра беларускі этнагенез як спрошчанай эвалюцыі, а таксама ад тлумачэння яго толькі вялікай міграцыяй. Даследчык лічыць, што ў фарміраванні беларускага этнасу мелі месца як эвалюцыя, так і дыфузія, якія цесна ўзаемадзейнічалі і дапаўнялі адна другую ў гэтым працэсе. Піліпенка па-новаму падышоў да пытання пра продкаў беларусаў. Ён лічыць, што ў выніку шырокага рассялення славян і змешвання іх з усходнімі балтамі ўтварыліся не беларусы, а першапачатковыя ўсходнеславянскія этнічныя супольнасці крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Гэта адбылося ў IX–X стст. Затым у канцы X – пачатку XI ст. разам з іншымі ўсходнеславянскімі супольнасцямі крывічы, дрыгавічы і радзімічы кансалідаваліся ў новую агульнаславянскую этнічную супольнасць. Для яе былі характэрны агульнаўсходнеславянская мова, агульная матэрыяльная і духоўная культура. З трансфармацыяй гэтых этнічных славянскіх супольнасцей у агульнаславянскую старажытную супольнасць іх тэрыторыі сталі агульнай этнічнай тэрыторыяй, якая атрымала назву “Русь”.

Этапы фарміравання беларускага народа.

Беларускі народ як з’ява гістарычная сфарміраваўся далёка не адразу. Яго з’яўленню папярэднічала некалькі перыядаў.

Самы старажытны перыяд – **індаеўрапейскі**. Гэта перыяд індаеўрапейскага адзінства, супольнасці, што існавала ў эпоху бронзавага веку (III–II тысячагоддзе да н. э.) на тэрыторыі Еўразіі – агульных продкаў армян, славян, балтаў, грэкаў, германцаў, кельтаў, раманцаў, хетаў, іранцаў і шэрагу іншых этнічных агульнасцей. Старажытнейшая моўная спадчына, якая ацалела і дайшла да нас з той эпохі – санскрыт.

Наступны перыяд нашай дагісторыі – **балта-славянскі**. Самыя блізкія мовы сярод індаеўрапейскіх – мовы балцкай і славянскай моўных груп. Гэта дазваляе выказаць меркаванне пра існаванне ў эпоху ранняга жалезнага веку (I тысячагоддзе да н. э.) некалі адзінай

супольнасці – агульных продкаў усіх славянскіх і балцкіх народаў без выключэння.

Перыяд усходнеславянскага адзінства, эпоха Кіеўскай Русі, старажытнарускі перыяд. Гэта час існавання адзінай славянскай супольнасці, фарміравання самастойнай славянскай мовы і культуры (IV–VIII ст. н.э.). У ходзе асваення, засялення і развіцця агульнаславянскай супольнасцю зямель Усходняй Еўропы ўзніклі этнічныя новаўтварэнні, якія існавалі ў IX–XII стст., звычайна ў навуковай літаратуры іх завуць плямёнамі, ці саюзамі плямёнаў. На поўначы і паўночным усходзе Беларусі існавала магутная этнічная супольнасць крывічоў, на усходзе і паўднёвым усходзе жылі радзімічы, землі цэнтральнай і паўднёвай часткі краіны былі асвоены дрыгавічамі і валынянамі. На паўночным захадзе і поўначы Беларусі жылі плямёны балтаў. Усходнеславянскія супольнасці, як на тэрыторыі Беларусі, так і Украіны і часткі еўрапейскай Расіі, увайшлі ў склад дзяржавы, якая мела супольную назву Русь і кіравалася дынастыяй князёў Рурыкавічаў.

Нараджэнне ўласнабеларускай этнічнай супольнасці ў эпоху ВКЛ. Канчаткова афармляюцца важнейшыя прыкметы старабеларускай этнічнай супольнасці:

1. Наяўнасць агульнага эндаэтноніма (“Русь”, “русін”).
2. Агульная дзяржаўная тэрыторыя, у межах якой быў аб’яднаны беларускі этнаграфічны масіў. Гэта акалічнасць паспрыяла замацаванню і канчатковаму афармленню моўнай дыферэнцыяцыі паміж беларусамі і велікарусамі, умацавала і паглыбіла этнамоўныя адрозненні ўсходнеславянскага насельніцтва ВКЛ ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы.

3. Літаратурная мова, якая стала афіцыйнай мовай дзяржавы. Абсалютна памылковымі выглядаюць сцвярджэнні, што актавую мову ВКЛ таго часу нельга называць старабеларускай. Пытанне гэта даўно можна лічыць вырашаным. У свой час Я. Карскі паказаў, што беларуская моўная спецыфіка прасочваецца ў помніках XIII ст., а самастойны комплекс старабеларускай літаратурнай мовы “не маладзейшы” за XV ст. На ёй гавораць і пішуць Ягайла, Вітаўт і наступныя Ягелоны ўключна да Жыгімонта Аўгуста.

Этнічныя працэсы ў эпоху Рэчы Паспалітай. Канец XVI – першая палова XVII ст. сталі часам перавагі польскай культурнай традыцыі, польская мова і латынь становіліся важнейшай адзнакай прыналежнасці да эліты. Моўная асіміляцыя шырока закранула і праваслаўнае духавенства, і шляхту, і мяшчанства.

Абвастрэнне рэлігійнага супрацьстаяння пасля Берасцейскай царкоўнай уніі прыводзіла да павелічэння ролі канфесійнага фактару ў нацыянальнай свядомасці. Старабеларуская культурная і моўная традыцыя, традыцыі ўсходнеславянскай “далітоўскай” княжацкай

дзяржаўнасці беларускіх зямель пачынаюць успрымацца акаталічанай шляхтай як “чужыя”, як гісторыя блізкага, але суседняга этнасу.

Нацыятворчыя працэсы на землях Беларусі ў XIX–XX стст. Далучыўшы беларускія землі, Расійская імперыя сутыкнулася з вялікімі складанасцямі ў іх інкарпарацыі. Галоўнай з іх была паланізацыя.

Але сярод і праваслаўнага, і каталіцкага, і ўніяцкага духавенства, у асяроддзі дробнай шляхты і мяшчанства Беларусі былі тыя, хто палякамі сябе не лічыў. Яны імкнуліся развіваць беларускую культуру і ясна ўсвядомілі, што іх радзіма – Беларусь, а не Літва ці Польшча. Яны імкнуліся інстытуалізаваць беларускую культуру, надаць правы беларускай мове ў пачатковай школе, праваслаўнай царкве і каталіцкім касцёле.

Надзвычай істотнай для паўставання будучай беларускасці з’яўляецца дзейнасць **Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага**, асабліва яго моўныя штудыі, якія тычыліся беларускай ці крывіцкай гаворкі. Бо нават **Адам Чарноцкі** (Зарыян Даленга-Хадакоўскі) першым распаўсюдзіў абшар беларускай мовы на тэрыторыі ад Падляшша да усхода Смаленшчыны, на ўсё Палессе, на поўначы да Вільні, Пскова і Вялікага Ноўгарада.

Пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. працэсы паланізацыі былі прыпынены, а пасля паўстання 1863–1864 гг. дамінаванне імперскай традыцыі стала падаўляючым па ўсіх накірунках. Пры гэтым, “просты” беларускі люд, сяляне, русіфікацыяй былі закрануты мінімальна. Моўнай **русіфікацыі** перашкаджала адсутнасць земскіх школ у Беларусі і малапісьменасць большай часткі беларускага насельніцтва.

Беларуская дыяспара. Па розных ацэнках, колькасць беларусаў, якія пражываюць за мяжой, складае ад 2,5 да 3,5 млн чалавек, гэта каля 26–37 % насельніцтва самой Беларусі. Беларуская дыяспара прадстаўлена ў больш чым 70 краінах свету. **Беларуская дыяспара** – гэта сфармаваная транснацыянальная грамада, якая характарызуецца дастаткова ўстойлівымі сувязямі кіравання і міжгрупавых камунікацый, інстытутаў, у пэўнай ступені захоўвае сваю ідэнтычнасць ва ўмовах прымусовай асіміляцыі.

Знаходзячыся ў розных аб’яднаннях, у сваёй актыўнай частцы беларуская дыяспара характарызуецца сталасцю такіх рысаў, як агульнасць этнічнай самасвядомасці, асабліва сувязь з беларускай дзяржавай, якая разглядаецца ў якасці Радзімы. Але ў беларускай дыяспары маюцца пэўныя праблемы: нізкая нацыянальная самасвядомасць; асіміляцыя; падзел па палітычных матывах.

З 2005 г. садзейнічанне рэалізацыі нацыянальных, культурных і іншых правоў і законных інтарэсаў беларусаў замежжа з’яўляецца адной з асноўных задач знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь. У 2013–

2015 г. у краіне рэалізоўвалася Дзяржаўная праграма супрацоўніцтва з беларусамі замежжа “Беларусы ў свеце”.

З моманту прыняцця 16 чэрвеня 2014 г. Закона Рэспублікі Беларусь “Аб беларусах замежжа” статус беларускай дыяспары ў якасці аб’екта і інструмента знешняй палітыкі Беларусі павысіўся.

Тэрмін “Белая Русь” і нараджэнне ўласна беларускай тоеснасці. Найбольш ранняя згадка “*Белай Русі*”, вядомая на сённяшні дзень, змешчана ў лацінскамоўным “Пачатку апісання зямель” у Дублінскім рукапісе. Час стварэння крыніцы датуецца ў межах паміж 1255 і 1260 гг. Пункт гледжання даследчыкаў наконт лакалізацыі згаданай у крыніцы Белай Русі падзяліўся. Адны з іх бачаць у гэтым паведамленні рэгіён сучаснай Усходняй ці Цэнтральнай Беларусі, іншыя ж суадносяць яе лакалізацыю з Поўначчу Русі, з землямі Вялікага Ноўгарада. Першая згадка Белай Русі, якая адносіцца да сучаснай тэрыторыі нашай краіны – “Хроніка Польшчы” падканцлера Яна з Чарнкова – 1382 г.

З другім дзесяцігоддзем XVII ст. звязана ўстойлівае атаясамленне мясцовым насельніцтвам рэгіёна Беларускага Падзвіння і Падняпроўя – “Русі” XVI ст., з “Белай Руссю”. Прычым, аналіз пісьмовых крыніц дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што ў пісьмовых крыніцах таго часу, створаных у мясцовай, беларускай традыцыі, пачынаючы з 1619 г., пад “Белай Руссю” разумеецца рэгіён Беларускага Падзвіння і Падняпроўя. Іншая справа, што ў мясцовай традыцыі гэты тэрмін яшчэ не меў выразнага этнічнага нападунення.

Да сярэдзіны XIX ст. стала відавочна, што этнаграфічныя асаблівасці Белай Русі не маюць прынцыповых адрозненняў ад тэрыторыі на паўднёвы захад ад яе, якая раней часткова вызначалася як “Чорная Русь”, а часткова – як “Літва”. Неўзабаве гэта прывяло да распаўсюджвання на ўсю гэту тэрыторыю тэрміна “*Беларусь*”, які набыў такім чынам ролю этнакультурнага маркера.

Якім чынам фарміравалася **беларуская мова**? Яе ўзнікненне было вынікам змяшэння паўночных (падзвінска-дняпроўскіх) і паўднёвых (папрыпяцкіх) элементаў гутарковай мовы ўсходнеславянскага насельніцтва. Гэта мова многімі асаблівасцямі фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу і слоўнікавага складу адрозніваецца ад рускай і ўкраінскай. Да гэтых асаблівасцей належыць спалучэнне такіх элементаў, як цвёрдае “р” і “ч”, мяккае “д” (дзеканне), аканне.

Такім чынам, у XV–XVI стст. у паўночнай частцы папрыпяцкага (палескага) рэгіёна, цэнтральным рэгіёне і паўднёвай зоне падзвінска-дняпроўскага рэгіёна аформілася сістэма новай, усходнеславянскай мовы, якая атрымала назву “беларуская”, г. зн. узнікла адна з найважнейшых рыс беларускага этнасу.

Білінгвізм ці двухмоўе – валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў – гэта шматмоўе або полілінгвізм.

На нашай планеце жывуць многія народы. Яны знаходзяцца ў пастаянным кантакце адзін з адным, асабліва суседнія этнасы, якія часта маюць адну тэрыторыю пражывання або знаходзяцца ў складзе адной дзяржавы. Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў.

Адным з рэгіёнаў, значная частка насельніцтва якога карыстаецца дзвюма мовамі, з’яўляецца Беларусь. На тэрыторыі Беларусі двухмоўе існавала даўно. Ужо ў перыяд Вялікага княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе. З пашырэннем на тэрыторыі Беларусі польскай мовы пачало складацца беларуска-польскае двухмоўе. Пазней, калі пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі адышлі да Расіі і функцыі афіцыйнай мовы ў значнай ступені стала выконваць руская мова, шырока развіваецца беларуска-рускае двухмоўе. У перыяд уваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, а таксама ў апошні час характар двухмоўя і ў цэлым моўная сітуацыя ў Беларусі ў значнай ступені залежалі ад дзяржаўнай палітыкі (паланізацыя, русіфікацыя і інш.)

Сучасная моўная сітуацыя ў Беларусі характарызуецца пераважна суіснаваннем і выкарыстаннем беларускай і рускай моў і можа быць вызначана як беларуска-рускае двухмоўе. Сапраўды, значная частка насельніцтва Беларусі актыўна карыстаецца і рускай, і беларускай мовамі ў розных сферах грамадскай дзейнасці. Пра характар беларуска-рускага двухмоўя і наогул пра моўную сітуацыю ў Беларусі сведчаць матэрыялы апошняга перапісу. Дома па-беларуску размаўляюць 3 млн 683 тыс. чалавек (37 % насельніцтва), а па-руску – 6 млн 308 тыс. (63 %).

ЛЕКЦЫЯ 3. ПЕРШЫЯ ДЗЯРЖАЎНЫЯ ЎТВАРЭННІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Раннефеадальныя дзяржаўныя ўтварэнні на беларускіх землях. Да ліку найбольш важных прычын стварэння дзяржаўнай арганізацыі ва ўсходніх славян адносяцца:

- 1) неабходнасць нейтралізацыі ўнутраных канфліктаў;
- 2) знешні ціск з боку суседзяў (на поўдні – Хазарскага каганату, на поўначы – скандынаваў-варагаў).

Да сярэдзіны IX ст. на тэрыторыі, заселенай старажытнымі славянскімі супольнасцямі, пачалі фарміравацца *раннефеадальныя княствы*. На тэрыторыі Беларусі самымі значнымі былі *Полацкае і Тураўскае княствы*. Летапісы ўзгадваюць княствы і куды з меншай тэрыторыяй: Віцебскае, Аршанскае, Друцкае, Мсціслаўскае, Пінскае, Мазырскае, Мінскае, Новагародскае і інш.

Агульныя рысы і асаблівасці развіцця Полацкага і Тураўскага княстваў. Першымі дзяржаўнымі ўтварэннямі на беларускіх землях былі Полацкая і Тураўская землі. Полацк і Полацкая зямля адыгралі выключна важную ролю ў станаўленні гістарычных форм дзяржаўнасці на беларускіх землях. Полацк згадваецца ў летапісах пад **862** г. нароўні з самымі старажытнымі гарадамі на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Імёны першых полацкіх князёў не вядомы. У трэцяй чвэрці X ст. у Полацку прыходзіць да ўлады скандынаўскі князь *Рагвалод*, які паходзіў не з роду Рурыкавічаў. Менавіта Рагвалод з'яўляецца *першым вядомым полацкім князем*.

Мяркуючы па летапісных крыніцах, Полацкае княства ўтварылася ў сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны ў IX–X стст., займала ўсю Паўночную Беларусь і мяжавала на поўначы з Ноўгарадскай зямлёй, на ўсходзе – са Смаленскай, на поўдні – з Турава-Пінскай, на захадзе – з землямі літоўска-латышскіх плямён. Паводле сучаснага адміністрацыйнага падзелу, у Полацкую зямлю ўваходзілі цалкам Віцебская вобласць, паўночная частка Мінскай і паўночна-заходняя частка Магілёўскай.

Полацкае княства было адным з буйнейшых дзяржаўных феадальных утварэнняў, якое не саступала памерамі падобным утварэнням у Заходняй Еўропе – Баварскаму герцагству і Партугальскаму каралеўству. Яму не пагражала палавецкая небяспека, а вялікі гандлёвы шлях у Заходнюю Еўропу, які праходзіў праз яго тэрыторыю, спрыяў узбагачэнню баярства і росту тэндэнцый да незалежнасці. Разам з тым працяг славянізацыі краю і барацьба з варожымі нападамі патрабавалі ўзмацнення вайсковай сілы князя і яднання мясцовых феадалаў. З канца IX ст. у Полацкім княстве і ў іншых старажытных землях Беларусі адбываліся аб'яднальныя этнічныя працэсы. Насельніцтва гэтых зямель характарызавалася агульнай этнічнай самасвядомасцю, моўным адзінствам, падабенствам культуры.

У апошняй чвэрці X ст. у Полацку княжыў *Рагвалод*. Пэўны час ён удала выкарыстоўваў барацьбу паміж сынамі Святаслава Кіеўскага – Яраполкам, Алегам і Уладзімірам. Рагвалод рыхтаваўся прыняць удзел у гэтай барацьбе на баку Яраполка. Абодва браты – Яраполк і Уладзімір – дамагаліся рукі дачкі Рагвалода *Рагнеды*. Маладыя князі паслалі сватоў да полацкай княжны. Летапіс паведамляе: Рагнеда не захацела стаць жонкай Уладзіміра і адказала так: “Не хочу разути рабынича, я за Ярополка иду”. Калі Уладзіміру перадалі адказ Рагнеды, ён у **980** г.

пайшоў паходам на Полацк, разбіў полацкае войска, горад зруйнаваў, забіў Рагвалода і яго двух сыноў, а Рагнеду гвалтоўна забраў у Кіеў і прымусіў стаць яго жонкай.

Паданне гаворыць пра тое, што Рагнеда не магла забыць крыўды і хацела забіць Уладзіміра. Ён схапіў меч, каб засекчы гордую палачанку, але малы **Ізяслаў** таксама стаў з мячом у абарону маці. Гэты маленькі абаронца так уразіў Уладзіміра, што князь пабудаваў каля Мінска новы горад Ізяслаў (цяпер – Заслаўе) і паслаў яе туды на жыхарства. **Ад Ізяслава і пачынаецца род гістарычных полацкіх князёў, якія завуцца Ізяславічамі.** Разам з тым летапісы часта звалі полацкіх князёў Рагвалодавымі ўнукамі.

Другім буйным раннефеадальным княствам на тэрыторыі Беларусі было **Тураўскае**, якое ўтварылася ў канцы IX ст. Першы летапісны князь – **Тур**. У часы Рагвалода Тураўская воласць належала Полацку. Уладзімір Кіеўскі, перамогшы Рагвалода, далучыў Тураў з яго землямі да Кіева як асобную воласць велікакняжацкага ўладання. Мясцовыя тураўскія князі згубілі сваю незалежнасць. Тураў меў шырокія гандлёвыя сувязі з Кіевам, Паўночным Прычарнамор’ем, Блізкім Усходам, Сярэдняй Азіяй, Прыбалтыкай і Валынню, быў адным з важнейшых культурна-рамесніцкіх цэнтраў.

У другой палове XII ст. у Тураве ўсталявалася самастойная княжацкая дынастыя. У канцы XII – пачатку XIII ст. на тэрыторыі Тураўскага княства ўтварыўся шэраг дробных феадальных, княстваў – Тураўскае, Пінскае, Слуцкае, Клецкае, Дубровіцкае.

Хрышчэнне беларускіх земляў як фактар цывілізацыйнага выбару. Духоўнае жыццё нашых продкаў цесна звязана са старадаўнімі вераваннямі і культамі. Звесткі, сабраныя этнографамі, гісторыкамі, фалькларыстамі, дазваляюць пад пластом позніх хрысціянскіх уяўленняў адшукаць рэшткі язычніцкага светапогляду і магічна-абрадавай практыкі. **Язычніцтва** – старадаўнія вераванні і культы, што існавалі да пашырэння т. зв. “вышэйшых” рэлігій – хрысціянства, ісламу і інш. Язычніцтва – шматгранная і разгалінаваная рэлігія. Яна ўключае ў сябе розныя ўяўленні, ідэалагічныя напластаванні розных гістарычных эпох. Для далёкага нашага продка маланка азначала гнеў Перуна, набрыньвалі коцікі на вярбе – багіня вясны ўзялася за справу. Камяні пад сахой пасеяў чорт, у хаце гаспадарыў дамавік. Навокал чалавека дзейнічалі сілы, з якімі можна было жыць у згодзе, але якіх трэба было слухацца, каб не парушаць згоду з навакольным светам.

З прыняццем хрысціянства духоўны і рэлігійны стан грамадства зазнаў істотныя змены. Хрысціянства было варожым язычніцтву, як наогул варожыя рэлігійныя сістэмы, калі адны багі і святы не могуць саступіць месца іншым.

Хрысціянства на Кіеўскую Русь прыйшло з Візантыі. Першая царква была пабудавана ў Кіеве яшчэ ў IX ст. Сучасніца Візантыйскага

імператара Канстанціна Барвянароднага – княгіня Вольга – прыняла хрысціянства. А яе ўнук **Уладзімір Святаславіч** у **988 г.** пачаў **хрышчэнне Русі**. Неадкладна місіянеры, аб'яднаныя з воінскімі аддзелаў, павялі хрыстовыя паходы на язычніцтва па ўсіх старажытных землях. Следам за Кіевам прымусова падпадала пад абрад хрышчэння насельніцтва двух іншых важных цэнтраў – Полацка і Ноўгарада.

Такі злом свядомасці, які патрабуе адмаўлення ад веры бацькоў і дзядоў, руйнавання старых духоўных каштоўнасцей, сам сабой адбывацца не можа. Замена былых міфаў новымі суправаджалася знішчэннем абаронцаў былой веры, гатовых адстойваць свае перакананні. Забаранялася старая і ўводзілася новая абраднасць; падлягалі забыццю імёны старых божастваў, месцы паганскіх маленняў разбураліся.

Прыняўшы хрысціянства, Уладзімір стаў хрысціць кіеўскі народ і найперш знішчыў язычніцкіх багоў – Дажбога, Стрыбога, Сімаргла, Макошу, Перуна. Па яго загаду Перуна прывязалі да конскага хваста, пацягнулі да Дняпра, і слугі князя па дарозе білі яго бізунамі. Потым вярхоўнага бога скінулі ў раку. Людзі, якія верылі ў свайто бога, плакалі, беглі за ім. Насуперак чаканням чараўнікоў, гром не грымнуў, маланкі не ўдарылі. Князь Уладзімір застаўся жывы і быў здаровы многія гады. Аднак, каб народ маўчаў, князь перад хрышчэннем аб'явіў: хто не прыйдзе да Дняпра – вораг яму. Спрацацца з князем асмеліліся нямногія. Тыя ж, хто не асмеліўся, прыйшлі раніцай да дняпроўскага берага і па знаку мітрапаліта і пад пагрозай бізуноў княжацкай дружыны ўвайшлі ў ваду па шыю. Выйшлі з вады, атрымалі крыж – і сталі хрысціянамі. У Кіеве хрысціць народ было не вельмі складана. Кіеў здаўна знаходзіўся ў цесных стасунках з Канстанцінопалям, і хрысціянства з яго храмамі і цырымоніямі для многіх кіяўлян дзівам не ўяўлялася.

Пасля знішчэння Перуна ў Кіеве належала перамагчы язычніцтва ў іншых землях. Па водным шляху адправіліся з Кіева з місіяй хрысціянізацыі грэцкія і балгарскія святары, а з імі дзядзька князя Уладзіміра – Дабрыня з войскам.

Калі з'явіліся першыя хрысціяне ў Полацкай зямлі, сказаць цяжка. Паводле падання, ужо ў IX ст. тут былі хрысціяне. Як вядома, землі Беларусі размяшчаліся на вялікім водным шляху “**з варагаў у грэкі**”, па якім не толькі ішоў гандаль з Візантыяй, але і распаўсюджваліся хрысціянская вера і культура. Новая вера не прыйшла сюды як вера, усталяваная агнём і мячом. Праўда, была барацьба паміж святарамі новай веры і чараўнікамі, прыхільнікамі язычніцтва, але ўсё ж такі хрысціянскія погляды пераймаліся, як і ўся культура, адносна мірным шляхам. Яны выціснулі з жыцця грамадства старыя, язычніцкія погляды, часта зліваючыся з імі. Так, святы прарок Ілья стаў падобны да Перуна. Язычніцтва заставалася рэлігіяй сялянства з яго натуральнай

гаспадаркай, патрыярхальным ладам жыцця, залежнасцю ад сіл прыроды.

Гарадское супольнае жыццё, наадварот, схіляла да разумення і ўспрыняцця палажэнняў хрысціянскай рэлігіі, яе сімволікі. Такім чынам, стваралася тое *двухвер’е*, якое існавала на тэрыторыі Беларусі з даўнейшых часоў і дазваляла славянскаму язычніцтву мірна ўжывацца з хрысціянствам.

У сярэдзіне XI ст. у Полацку быў пабудаваны старажытнейшы з вядомых на тэрыторыі Беларусі мураваны *Сафійскі сабор*. Будаўнічым матэрыялам былі плітачная цэгла і брукаваны камень. План храма адрозніваецца строгай сіметрыяй. Сцены ўнутры сабора былі распісаны фрэскамі і ўпрыгожаны мазаікай.

Хуткі рост гарадоў, рамёстваў і гандлю, распаўсюджанне хрысціянства стварылі ўмовы для далейшага развіцця мураванай архітэктуры. У XII ст. у Віцебску была пабудавана *Дабравешчанская царква*. Яе рысы нагадваюць заходнееўрапейскія базілікі.

Высокага ўзроўню дасягнуў фрэскавы жывапіс, увабраўшы багатыя народныя традыцыі, лепшыя здабыткі візантыйскіх мастацкіх школ. Ён быў шырока выкарыстаны ў полацкіх Сафійскім і Спаскім саборах, у храмах Бельчыцкага манастыра, віцебскай Дабравешчанскай і гродзенскай цэрквах. Яго сюжэты – фігуры святых, ілюстрацыі да біблейскіх тэкстаў.

Новым этапам у старажытнарускай культуры стала з’яўленне *пісьменства*. Кніжная асвета ад пачатку мела хрысціянскую накіраванасць. Вакол царквы і манастыроў групаваліся тады адукаваныя людзі. Так было не толькі на Полаччыне, але і на Кіеўшчыне, у Заходняй Еўропе, Візантыі.

Да сярэдзіны XI ст. на Русі разам з перакладнымі кнігамі з’яўляюцца і арыгінальныя творы, у тым ліку і *першыя летапісы*. У той час у Заходняй Еўропе гістарычныя хронікі, царкоўныя і іншыя кнігі пісаліся на незразумелай народу мове. На Русі кнігі адразу сталі пісаць на новай, гутарковай мове. Маюцца звесткі аб тым, што летапісы складаліся ў Полацку, Тураве, Новагародку.

Рэлігійнымі і культурна-асветніцкімі цэнтрамі былі *манастыры*. У іх існавалі школы, пісаліся і перапісваліся кнігі. У некаторых гарадах пры саборах існавалі вялікія бібліятэкі. Летапісы паведамляюць пра такую бібліятэку пры полацкім Сафійскім саборы. Вядома, што ўнучка полацкага князя Усяслава, *Ефрасіння*, перапісвала кнігі. Узорами старажытных рукапісных кніг, знойдзеных на тэрыторыі Беларусі, з’яўляюцца: вядомае *Тураўскае евангелле* (XI ст.); *Аршанскае евангелле* (XIII ст.). Асноўная частка старых рукапісных кніг загінула пры пажарах, была разрабавана ў перыяд войнаў.

З прадстаўнікоў кніжнай асветы старажытнага перыяду нашай гісторыі трэба адзначыць: у Тураве – *Кірылу Тураўскага*, у Полацку –

князеўну *Прадславу-Ефрасінню*.

Кірыла Тураўскі паходзіў з сям’і заможных гараджан. Вучылі яго грэкі. Потым ён стаў манахам-пустэльнікам. Калі вызвалілася епіскапская кафедра ў Тураве, яго абралі епіскапам. Праваслаўная царква прылучыла Кірылу Тураўскага да ліку святых. Гэта быў не столькі кабінетны вучоны, колькі выдатны царкоўны аратар. Прамовы Кірылы ўяўляюць сабой узоры царкоўнага красамоўства таго часу. Яго казанні і павучанні створаны на асновах візантыйскай рыторыкі. Сучаснікі далі яму назву Златавуста.

Прадслава-Ефрасіння, князеўна полацкая, жыла ў XII ст. Яна была ўнучкай полацкага князя-чарадзея Усяслава. Як апавядаюць паданні, яна сваёй прыгажосцю і розумам стаяла вышэй за ўсіх сваіх сучасніц. Жаніхі прасілі рукі князеўны, але яна адмаўлялася ісці замуж. Бацькі хацелі аддаць яе замуж прымусам. Дазнаўшыся пра гэта, яна цішком пакінула родную сям’ю і ўцякла ў манастыр, на чале якога стаяла яе цётка. Бацькі прасілі яе вярнуцца дадому. Прадслава ж засталася ў манастыры і праз некаторы час прыняла пострыг. Прыняўшы манаства, яна стала працаваць над перапісваннем кніг. Вакол яе аб’ядноўваліся паслядоўнікі асветы і кніжнасці. Манастыр, у якім жыла і працавала Прадслава-Ефрасіння, паступова стаў буйным рэлігійным і культурным цэнтрам, адкуль кнігі разыходзіліся па ўсіх заходніх землях Русі. У сталым узросце Прадслава здзейсніла паломніцтва ў Палесціну і Іерусалім. Там яна і памерла ў 1173 г. Мошчы Ефрасінні Полацкай знаходзяцца цяпер у *Спаса-Ефрасіннеўскім манастыры*, пабудаваным ёю.

Беларускія землі ў перыяд феадальнай раздробленасці. На пачатку XII ст. старажытнаруская дзяржава распалася на асобныя княствы. У гэты перыяд Кіеўская Русь ужо не ўяўляла сабой адзінага палітычнага цэлага і складалася з шэрагу асобных зямель – княжанняў. Землі Беларусі ўваходзілі ў склад Полацкага, Тураўскага, Пінскага, Новагародскага і часткова Смаленскага, Чарнігаўскага, Кіеўскага і Уладзіміра-Валынскага княстваў.

Працэс палітычнага драблення на пачатку XIII ст. пайшоў яшчэ хутчэй. Адным з першых фактычна незалежных ад Кіева стала Полацкае княства. Сваёй апагею барацьба паміж кіеўскімі Яраславічамі (нашчадкамі Яраслава Мудрага) і полацкімі Ізяславічамі (нашчадкамі Уладзіміра і Рагнеды) дасягнула ў перыяд княжання *Усяслава (1044–1101)*. Летапісы паведамляюць, што князь шмат працаваў дзеля дабрабыту Полацкай зямлі, забываючыся пра сон і адпачынак. Пра яго ўжо пры жыцці складалася мноства легенд і паданняў. Летапісы апавядаюць пра тое, што Усяслаў быў чарадзеям і мог перабягаць шэрым ваўком сотні вёрстаў. Хадзіла паданне, што ён нарадзіўся ад чарадзея з асобнай радзімай адзнакай, ад якой залежала ўся яго незвычайная сіла. Каб “чарадзеены знак” не кідаўся людзям у вочы, князь заўсёды насіў на галаве павязку.

Пасля смерці Яраслава Мудрага (1054 г.) кіеўскі прастол заняў старэйшы сын Ізяслаў. З 60-х гадоў XI ст. зноў разгараецца барацьба Полацка з Кіевам, якая не сціхае да самай смерці Усяслава.

У **1065** г. Усяслаў аблажыў Пскоў, а ў наступным годзе ўзяў Ноўгарад, забраўшы як вайсковы здабытак царкоўную маёмасць з Сафійскага сабора. У адказ тры браты – Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад – аб’ядналіся і выступілі супраць Усяслава. Першым горадам, які апынуўся на іх шляху, быў Мінск. Горад быў абложаны і ўзяты. Кіеўскія князі павялі свае войскі далей па рацэ **Нямізе** і тут сустрэліся з войскамі Усяслава. Маленькая рэчка **3 сакавіка 1067** г. “бачыла” на сваіх берагах страшную бітву. Рэчкі Нямігі цяпер няма. Па яе рэчышчы праходзіць вуліца Няміга ў Мінску.

Летам 1067 г. Яраславічы, якія сталі лагерам пад **Оршай**, запрасілі да сябе ў шацёр для перагавораў Усяслава з двума сынамі, гарантуючы яму бяспеку, але, парушыўшы абяцанне (цалавалі крыж у якасці клятвы), паланілі яго, адвезлі ў Кіеў і пасадзілі ў вязніцу. У 1068 г. кіяўляне паўсталі супраць свайго князя Ізяслава, вызвалілі Усяслава і абвясцілі яго вялікім князем Кіеўскай Русі.

Пазбаўлены кіеўскага прастола, Ізяслаў звярнуўся па дапамогу да польскага караля Баляслава; апошні з войскамі з’явіўся пад Кіевам. Насустрач яму выступіў Усяслаў з кіеўскім апалчэннем. Сярод кіяўлян была, відаць, нейкая нязгода. Не жадаючы ўблытвацца ў няпэўную справу, князь-чарадзей сярод ночы ўцёк на радзіму – у Полацк. Феадальныя ўсобицы працягваліся. З канца 70-х гадоў XI ст. у барацьбу з полацкімі князямі ўключыўся Уладзімір Манамах. У яе выніку моцна пацярпелі полацкія гарады: у 1078 г. – Лагойск, Лукомль, Друцк, а каля 1084 г. – Мінск. Пасля смерці Усяслава Полацкая зямля была падзелена паміж яго сынамі (іх было 6), якія потым сталі надзяляць валасцямі сваіх дзяцей. З’явіўся шэраг асобных княстваў: Полацкае, Мінскае, Віцебскае, Друцкае, Ізяслаўскае, Лагойскае. Прастол у Полацку лічыўся галоўным.

У XII ст. вялікае значэнне набывае Мінскае княства. Першы мінскі князь **Глеб Усяславіч у 1116** г. захапіў частку тэрыторыі дрыгавічоў. Уладзімір Манамах разам з чарнігаўскім, смаленскім, пераяслаўскім князямі пачаў паход на Мінскае і Друцкае княствы. Оршу і Копысь Манамах перадаў Смаленску. У 1119 г. яму ўдалося захапіць Мінск і на некаторы час прылучыць да велікакняжацкіх уладанняў. Паланёны Глеб Усяславіч быў адпраўлены ў Кіеў.

Такім чынам характэрнай рысай раздробленасці з’яўляліся бясконцыя ўсобицы паміж князямі – кіраўнікамі асобных зямель і валасцей. Важна, што менавіта з гэтага перыяду ў гісторыі Полацкай зямлі стала прыкметна ўзрастанне ролі **веча**, якое актыўна ўмешвалася ў княжацкія міжусобицы і выбірала кандыдатуры на полацкі прастол.

ЛЕКЦЫЯ 4. ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ – ПОЛІЭТНІЧНАЯ ФЕАДАЛЬНАЯ ДЗЯРЖАВА ЎСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ

Прычыны і асноўныя канцэпцыі ўзнікнення ВКЛ. Галоўнымі *прычынамі*, якія прывялі да ўзнікнення ВКЛ, былі наступныя:

– аб’ектыўныя працэсы дзяржаваўтварэння, якія адбываліся ў той час у грамадстве (паступовае ўмацаванне эканамічных і палітычных сувязяў);

– неабходнасць аб’яднання перад вонкавай небяспекай (мангольскае нашествіе і экспансія крыжакоў. Толькі аб’яднаўшыся, беларускія землі і балцкая Літва здолелі эфектыўна супрацьстаяць абедзвум пагрозам, стварыць і захаваць новую форму сваёй супольнай дзяржаўнасці – Вялікае Княства Літоўскае.

Сярод шэрагу *канцэпцый* утварэння ВКЛ можна вылучыць асноўныя:

1. Канцэпцыя *“літоўскага заваявання”* (У. Пашута, Э. Гудавічус). Сутнасць канцэпцыі палягае ў тым, што ўтварэнне ВКЛ падавалася выключна як вынік захопу літоўцамі заходнерускіх зямель і іх гвалтоўнага далучэння да Літоўскай дзяржавы. Фактар знешняй літоўскай агрэсіі ў гэтым працэсе абсалютызаваўся. Літва выступала ў якасці варажай дзяржавы, якая сілай зброі захапіла суседнія ўсходнеславянскія землі.

2. Канцэпцыя *ВКЛ як беларускай дзяржавы* (М. Ермаловіч). Аўтар канцэпцыі катэгарычна выступае супраць пераважнай ролі літоўскага кампаненту ў працэсе заснавання Вялікага княства Літоўскага. Асноўная яе ідэя заключаецца ў тым, што не літоўская знаць захапіла рускія землі, а, наадварот, заходнерускія княствы далучылі да сябе Літву і заснавалі ВКЛ. Гэта тэорыя была папулярнай з моманту атрымання Беларуссю дзяржаўнай незалежнасці. Але большасць вучоных-спецыялістаў не згодны з ёй.

3. Канцэпцыя *ВКЛ як поліэтнічнай дзяржавы* (А. Краўцэвіч, В. Насевіч). Ужо з моманту свайго стварэння ВКЛ было не толькі літоўскай, але і беларускай дзяржавай. Беларускія землі ўвайшлі ў яго склад пераважна мірным шляхам. Беларуская культура ў ВКЛ была дамінуючай.

Пашырэнне тэрыторыі ВКЛ. Аб’яднанне беларускіх земляў у складзе ВКЛ. Працэс аб’яднання ў ВКЛ быў працяглы і складаны. Ён адбываўся больш за стагоддзе – з другой чвэрці XIII па трэцюю чвэрць XIV ст. Аб’яднанне праходзіла рознымі шляхамі, у тым ліку і шляхам захопу, але ён не быў галоўным. У аб’яднанні літоўскага і беларускага народаў у адзіную дзяржаву адыграў ролю ўзаемны палітычны інтарэс.

Аблегчыла сітуацыю і адсутнасць у той час акрэсленай палітычнай мяжы паміж двума рэгіёнамі. Глыбокае ўзаемапранікненне абодвух этнічных элементаў збліжала суседнія народы. Пспеху спрыяла і тое, што спачатку літоўскія князі давалі абяцанне **“не рухаць старыны” і не “ўводзіць навіны”** на заходнерускіх землях. Больш таго, яны актыўна запазычвалі эканамічны, палітычны, прававы, рэлігійны фундамент, пісьменнасць (якой самі на той час не мелі). Уваходжанне ў склад ВКЛ не ўспрымалася княствамі як вынік літоўскай агрэсіі.

Шляхі, спосабы і акалічнасці далучэння асобных зямель да Вялікага княства Літоўскага былі розныя. У адных выпадках тэрыторыі далучаліся пры дапамозе **ваеннай сілы**, у другіх – шляхам **дынастычных шлюбав**, у трэціх – на аснове **пагадненняў** паміж літоўскімі і ўсходнеславянскімі князямі. Усё залежала ад узроўню развіцця, ступені палітычнай кансалідацыі той ці іншай зямлі. Адыгрывалі ролю знешнепалітычныя, геаграфічныя і часавыя фактары. Так паступова ішоў працэс уключэння заходнерускіх зямель у палітычнае жыццё Літоўскай дзяржавы, якая па меры свайго росту пераўтваралася ў Вялікае княства Літоўскае. Ля вытокаў гэтага працэсу ставяць князя **Міндоўга**. Першымі ў Вялікае княства Літоўскае трапляюць землі Верхняга Панямоння, Чорная Русь, ці Новагарадчына. Міндоўг выкарыстаў спусташэнне, прынесенае мангола-татарамі Галіцка-Валынскаму княству. Залежнасць Чорнай Русі ад Літвы Міндоўга была ўстаноўлена не адразу. Спачатку паміж імі ўсталяваліся паважлівыя адносіны саюзнікаў.

Аднак у хуткім часе ў Літве ўзмацніліся цэнтралізатарскія тэндэнцыі. Міндоўг пачаў наступ на правы і ўласнасць буйных феадалаў. Гэта абвастрыла палітычную барацьбу на літоўскіх землях. У выніку працяглай вайны, Міндоўг умацаваўся на ўсёй зямлі Новагарадскай. **Новагарадак (Навагрудак, Наваградак)** стаў сталіцай Вялікага княства Літоўскага.

Язычніцкая Літва і праваслаўная Новагарадчына мірна суіснавалі пад адной уладай, але заўважалася тэндэнцыя да славянізацыі кіруючай балцкай дынастыі. Бясспрэчны факт хрышчэння ў праваслаўе аднаго з сыноў Міндоўга – **Войшалка**, якому бацька перадае новагарадскае княжанне. Першапачаткова Міндоўг падтрымліваў сына, разумеючы, што хрышчэнне ўмацоўвала яго пазіцыі на Русі. Аднак зварот Войшалка да праваслаўя быў не толькі кампрамісным крокам, але і шчырым імкненнем. Ён прыходзіць да думкі заснаваць манастыр і самому прыняць манаскі сан. Планы сына раззлавалі бацьку. Войшалку, якога называлі праваслаўным фанатыкам, супрацьстаяў чалавек жорсткі, адважны, вераломны, не звязаны рэлігійнымі догмамі, ён глядзеў на рэлігію як на сродак палітыкі. Таму Міндоўг завязаў кантакты з Рымам і ў надзеі спыніць ціск ордэнаў прыняў каталіцтва і атрымаў ад папы каралеўскую карону. **Каранацыя Міндоўга** адбылася ў Новагарадку

каля **1253** г. Аднак, калі саюз з Рымам не апраўдаў разліку літоўскага караля, ён у 1261 г. адмовіўся ад хрысціянства, пасля чаго яго ўлада была прызнана язычніцкай Жмуддзю.

Паступова Вялікае княства Літоўскае абрастала землямі. На працягу XI – пачатку XII ст. полацкія князі шмат разоў наведваліся ў Літву ў пошуках здабычы, за князямі прабіралася мірнае насельніцтва ў пошуках прыдатных зямель і сенажацў. З другой паловы XII ст. адносіны паміж Літвой і Полацкай зямлёй змяніліся. Апошняя, страціла палітычнае адзінства, распалася на княствы і ўдзелы пад кіраваннем нашчадкаў Ізяслава. Спадчыннае права на княжацкія прастолы тут амаль не дзейнічала. Яны замяняліся або пры дапамозе сілы, або па дамоўленасці з насельніцтвам. Князі часта пераманьвалі на свой бок літоўцаў. Сябраваць з літоўцамі полацкіх князёў прымушала нямецкая пагроза. Сувязі з імі ўмацоўваліся шлюбамі.

Мінскае княства было часткай Полацкай зямлі. Абставіны і дакладны час яго падпарадкавання літоўскім князям вызначыць цяжка. Гэта адбылося недзе з другой паловы XIII да першай чвэрці – XIV ст.

Гісторыя Віцебскай зямлі цесна звязана з Полацкім княствам. На пачатку XIV ст. у Віцебску княжыў Яраслаў Васільевіч. У 1318 г. ён выдаў сваю дачку Марыю за літоўскага князя Альгерда Гедымінавіча, які праз два гады пасля смерці Яраслава стаў віцебскім князем. З гэтага часу Віцебскае княства засталася ў складзе ВКЛ. У пачатку XIV ст. да ВКЛ было далучана і Турава-Пінскае Палессе. Гэтыя землі не вызначаліся асаблівай сілай. Іх дробныя княствы на чале з нашчадкамі роду Святаполка Ізяславіча падпарадкоўваліся галіцка-валынскім князям.

Асаблівых поспехаў аб’яднальны працэс дасягнуў пры вялікім князі **Гедыміне**, які, як сцвярджаюць крыніцы, быў умелым палітыкам і здолеў заваяваць давер нанова далучаных зямель “разумным кіраваннем”. Гэта тлумачыцца як колькаснай і тэрытарыяльнай перавагай усходнеславянскага насельніцтва ў адносінах да літоўскага, так і больш высокім эканамічным і палітычным узроўнем развіцця іх зямель. Літоўскія князі вымушаны былі лічыцца з гэтым. Язычніцкая Літва памяркоўна адносілася да хрысціянскай рэлігіі і славянскага насельніцтва. Шмат хто з літоўскіх князёў прыняў праваслаўе. Поспеху аб’яднання спрыяла і тое, што ў першыя часы розныя пласты насельніцтва далучаных зямель не прыніжаліся ў правах. З імі заключаліся дагаворы, што ахоўвалі іх правы і прывілеі на гарантаванне цэласнасці тэрыторыі і манапольнае права мясцовых феодалаў на свае землі. Больш таго, літоўская велікакняжацкая дынастыя шмат чаго запазычвала ў славянскага насельніцтва.

Так, Гедымінам была перанесена на ўсё ВКЛ стараруская мадэль дзяржаўнага кіравання. У княствах Віленскім і Троцкім, спрадвеку літоўскіх, з’явіліся гараднічыя, цівуны, ключнікі, баяры.

Неўпарадкаваныя літоўскія апалчэнні змяняліся стройнымі шматлікімі палкамі (шыхтамі), якія маглі пераносіць працяглыя паходы і былі добра ўзброены, у тым ліку і сценабітнымі машынамі. З-за перавагі славянскага насельніцтва з дастаткова высокім на той час узроўнем пісьменнасці **старабеларуская мова стала мовай дзяржаўных дакументаў**. Яна распаўсюдзілася ў асяроддзі літоўскіх феадалаў, якія паступова авалодвалі культурай славян. Некаторыя літоўскія князі ўмелі гаварыць толькі на дзяржаўнай мове, як, напрыклад, Ягайла, унук Гедыміна. Дзяржаўныя дакументы пісаліся на старабеларускай мове.

Усе адзначаныя фактары аблегчылі мірнае аб'яднанне літоўскіх і рускіх зямель. Роля зброі ў гэтым працэсе мела другаснае значэнне.

Барацьба за аб'яднанне зямель Старажытнай Русі. Адносіны з Ордэнам і Залатой Ардой. Першыя 200 год існавання ВКЛ вызначала зацятае супрацьстаянне з Тэўтонскім ордэнам і Залатой Ардой. Вялікія князі літоўскія **Гедымін** і **Альгерд** праводзілі актыўную наступальную палітыку, накіраваную ў першую чаргу на Русь. Уладары ВКЛ імкнуліся да аб'яднання ўсіх зямель гістарычнай Русі ў межах сваёй дзяржавы. Адначасова яны былі вымушаны весці зацятае абарончыя войны супраць рыцараў **Тэўтонскага ордэна**. Землі Літвы, Заходняй і Паўночнай Беларусі былі арэнай пастаянных збройных канфліктаў з Тэўтонскім ордэнам. Продкі сучасных беларусаў, супольна з літоўцамі, супрацьстаялі тэўтонскім рыцарам пад час вайсковых канфліктаў, удзельнічалі ва ўсіх вызначальных бітвах.

Тлеючае змаганне з Тэўтонскім ордэнам, якое пачалося яшчэ пры Міндоўгу, выбухнула з новай сілай пры князі **Віцені** (1295–1315 гг.). Канчаткова пакарыўшы прусаў, тэўтонскія рыцары пачалі з 1283 г. здзяйсняць напады на Панямонне і Жмудзь. Пры вялікім князе Гедыміне тэўтонская экспансія была надзвычай адчувальнай пагрозай для дзяржавы – рыцары штогод здзяйснялі паходы на землі Беларусі і Літвы. Пазней, у часы княжання Альгерда і Кейстута, супольна правіўшых з 1345 г. у Вялікім Княстве, Тэўтонскі ордэн працягваў заставацца асноўнай крыніцай знешняй небяспекі.

У 1409 г. насельніцтва Жмудзі зноў падняло паўстанне супраць сваіх прыгнятальнікаў – нямецкіх рыцараў. Вітаўт пачаў дапамагаць жмудзінам. Польшча рашуча падтрымала ВКЛ і ультыматыўна запатрабавала ў Ордэна спыніць вайсковыя дзеянні. У адказ вялікі магістр **Ульрых фон Юнінген** абвясціў вайну і захапіў польскую зямлю Добжынь.

Напачатку ліпеня 1410 г. злучаныя сілы Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай прыйшлі на тэрыторыю Прусіі для генеральнай бітвы з ордэнам. У войску Вітаўта было больш за 40 харугваў з зямель ВКЛ. Каля двух трэцяў яго войска складалі беларусы і украінцы. У Ягайлы была 51 харугва. Вітаўт прывёў з сабой каля 10–12 тысяч воінаў, Ягайла – 14–20 тысяч. Продкі сучасных

беларусаў і украінцаў па колькасці складалі другую пасля палякаў сілу. На дапамогу палякам прыйшлі нанятые рыцары з Чэхіі, якіх узначальваў Ян Жыжка. Сілы тэўтонаў складалі каля 16 тысяч чалавек. Бітва адбылася **15 ліпеня 1410 г.** каля прускіх вёсак Танэнберг і Грунвальд (у беларускай традыцыі – Дуброўна). Гэта бітва была адной з найбуйнейшых у тагачаснай Еўропе. Яна скончылася сакрушальным **разгромам ордэнскага войска**. Пасля бітвы пераможцам без бою здаваліся прускія замкі і гарады, знаць і біскупы прысягалі на вернасць Вітаўту і Ягайле. Мірны дагавор быў падпісаны ў 1411 г. у Торуні. Мелнаўскі мір паставіў апошнюю кропку ў спыненні крыжацкай агрэсіі ў дачыненні да ВКЛ. **Мяжа паміж ВКЛ і Прусіяй пасля гэтай падзеі заставалася нязменнай стагоддзямі.**

Усходняя палітыка уладароў Вялікага Княства, супрацьстаянне з Ардой, ішлі пад сцягамі збірання зямель Русі і вызвалення іх ад іга Арды. У **1362 г. Альгерд** перамог татараў у **бітве на Сініх Водах**, на землях сучаснай Украіны. Міжрэчча Днястра і Паўднёвага Буга адышло пад яго кантроль.

У 1430 г. тэрыторыя ВКЛ дасягнула найбольшых памераў за ўсю яго гісторыю – да 900 тысяч км². Усходнеславянскія землі дзяржавы пераўзыходзілі балцкія ў 12 разоў. Разам з гэтым, літоўскай знаці належала ў дзяржаве вышэйшая ўлада. Менавіта гэты фактар прадвызначыў характар развіцця ВКЛ пасля Крэўскай і Гарадзельскай уніі і палітычнае дамінаванне каталіцкай эліты ў важнейшых дзяржаўных інстытутах.

Роля беларускіх земляў у ВКЛ. Да канца XIV ст. Вялікае Княства Літоўскае з’яўлялася своеасаблівай федэрацыяй. Ядро дзяржавы мела ў крыніцах назву “**Літва**”, іншыя тэрыторыі называліся “землі прыслухаючыя”. У “Літву” уваходзілі землі Верхняга і Сярэдняга Панямоння, Павілле, Берасцейшчына, Меншчына, Палессе. Да “земляў прыслухаючых” адносіліся Полацкая і Віцебская землі, Магілёўскае і Гомельскае Падняпроўе, Смаленшчына, Кіеўшчына, Валынь і Падолле. Да “земляў прыслухаючых” пазней адносілі і Жамойць пасля яе трывалага ўваходжання ў склад ВКЛ у выніку Грунвальдскай перамогі. Беларускія землі былі асновай эканамічнай магутнасці ВКЛ.

Беларускія землі мелі высокі ўзровень урбанізацыі. Як вядома, у Беларусі першыя гарады паўсталі ў IX–XI стст., а найбольш інтэнсіўнае развіццё гарадскіх комплексаў прыпадае на XII–XIII стст. У той час на землях сучаснай Беларусі ўжо існавала 35 гарадоў, вядомых нам па пісьмовых крыніцах і ідэнтыфікаваных падчас археалагічных даследаванняў. Ужо ў тую эпоху гарады сучаснай Беларусі з’яўляліся буйнымі цэнтрамі рамяства і гандлю. У пачатку XV ст. у Вялікім Княстве Літоўскім налічвалася ўжо не менш 62 гарадоў.

З другой паловы XIV ст. пачынаецца ажыўленне міжнароднага гандлю. Асабліва гэта тычыцца такіх важных цэнтраў як Полацк і

Віцебск, якія мелі даўнія гандлёвыя сувязі з Вялікім Ноўгарадам, Псковам, Рыгай і Ганзейскім саюзам. Віцебская зямля пасля ліквідацыі Вітаўтам княства і ператварэння яго ў намесніцтва, таксама як і Полацк, атрымала абласны прывілей, у якім Вітаўт гарантаваў віцёбічам недатыкальнасць віцебскіх цэркваў і царкоўных зямель, вотчынных і набытых згодна з правам маёнткаў, а таксама права на свабодны выбар жыхарства.

Крэўская ўнія і вестэрнізацыя сацыяльна-палітычных інстытутаў.

Пасля смерці Альгерда вялікім князем літоўскім становіцца **Ягайла (1377–1392)**. Ён знайшоў сабе знешнепалітычнага саюзніка ў абліччы Польскага каралеўства, вынікам чаго стаў заключаны **палітычны саюз**. Сярод асноўных прычын дадзенага саюзу можна вылучыць наступныя:

- агульная для Польшчы і ВКЛ небяспека з боку крыжакоў;
- імкненне Ягайлы заручыцца падтрымкай Польшчы ва ўнутрыпалітычнай барацьбе ў ВКЛ;
- імкненне каталіцкай царквы шляхам уніі ВКЛ з каталіцкай дзяржавай распаўсюдзіць каталіцызм на новых тэрыторыях.

Формай саюзу стаў **дынастычны шлюб**. У 1382 г. пасля смерці польскага караля Людвіка Баварскага каралевай была абвешчана яго малалетняя дачка Ядвіга. Шляхам шлюбу Ядвігі з Ягайлам польская палітычная эліта імкнуліся атрымаць пасады і землі ў ВКЛ, знайсці моцнага партнёра у барацьбе супраць нямецкай экспансіі.

15 жніўня 1385 г. у замку Крэва быў падпісаны дзяржаўна-палітычны саюз паміж ВКЛ і Польскім каралеўствам – **Крэўская ўнія**. Асноўныя палажэнні Крэўскай уніі:

- Ягайла ў выніку шлюбу з польскай каралевай Ядвігай становіўся польскім каралём;
- польскае каралеўства і ВКЛ захоўвалі сваю сістэму кіравання, праводзілі самастойную ўнутраную палітыку;
- Ягайла абавязваўся ахрысціць у каталіцкую веру язычніцкае насельніцтва ВКЛ.

У сакавіку 1386 г. Ягайла стаў польскім каралём пад імем **Уладыслаў II**. Ягайла, а таксама значная частка знаці ВКЛ прынялі каталіцызм.

У **1387** г. па ініцыятыве Ягайлы ў ВКЛ было створана каталіцкае **Віленскае біскупства**; пачалося масавае хрышчэнне язычніцкага балцкага насельніцтва ў каталіцкую веру. У 1387 г. Ягайла выдаў **прывілей**, паводле якога князі і баяры, якія пераходзілі ў каталіцызм, атрымлівалі правы недатыкальнасці асобы і маёмасці, поўнай уласнасці на іх родавыя маёнткі з правам свабодна распараджацца імі.

Разам з тым аб'яднанне з Польшчай і ўвядзенне каталіцызму выклікала незадаволенасць палітыкай Ягайлы з боку часткі

арыстакратыі ВКЛ. У **1392** г. было падпісана ***Востраўскае пагадненне***. Паводле яго, Вітаўт атрымліваў уладу ў ВКЛ у якасці намесніка Ягайлы, які па-ранейшаму лічыўся вялікім князем літоўскім. Фактычна ў выніку пагаднення рэальная ўлада ў ВКЛ перайшла да Вітаўта, які пачаў праводзіць самастойную палітыку ў адносінах да Польшчы.

Такім чынам, Крэўская унія стала падзеяй, якая вызначыла ўцягванне Вялікага княства Літоўскага ў арбіту цеснай інтэграцыі з Польскім каралеўствам і ў палітычную сістэму заходнееўрапейскага каталіцкага свету. У той жа час унія не прывяла да трывалага дзяржаўнага аб'яднання ВКЛ і Польшчы; яе вынікам сталі дынастычны і знешнепалітычны саюз дзвюх дзяржаў.

Магдэбургскае права. У канцы XIV ст. адбываюцца змены ў жыцці беларускіх гарадоў, пачынае фарміравацца па еўрапейскім узору асаблівае саслоўе – мяшчанства. Менавіта ў гэты час беларускія гарады ВКЛ пачынаюць атрымліваць ***прывілеі на гарадское самакіраванне*** – магдэбургскае права. Першым магдэбургскае права атрымала сталіца дзяржавы – ***Вільня (1387 г.)***. У **1390 г.** магдэбургскае права атрымала ***Бярэсце***, у 1391 г. Гародня. Магдэбургскае права афармляла горад як самастойную адміністрацыйную адзінку, якая мела ўсе атрыбуты, неабходныя для самакіравання – тэрыторыю, грамадзянства, інстытут улады і суда, герб, падатковую сістэму. У аснове сістэмы самакіравання стаяла гарадская абшчына. Яна з'яўлялася калектыўным суб'ектам права і вырашала найбольш важныя пытанні жыцця. На чале магдэбургскага самакіравання стаяў ***войт***, а ў час яго адсутнасці ў горадзе яго намеснік – ***лантвойт***. Непасрэднае кіраўніцтва гарадскімі справамі знаходзілася ў руках бурмістраў, радцаў і лаўнікаў, якія складалі ***магістрат***. На тэрыторыі Беларусі магдэбургскае права датычылася ўсіх мяшчан-хрысціян горада, незалежна ад іх канфесійнай прыналежнасці. Па багацці і колькасці насельніцтва вылучаліся Берасце, Віцебск, Магілёў, Пінск, Полацк, Слуцк. У кожным з гэтых гарадоў налічвалася каля 10 тысяч жыхароў, толькі Полацк да 1563 г. істотна перавышаў па колькасці і багацці ўсе астатнія з вышэйзгаданых гарадоў.

Правое і палітычнае значэнне Люблінскай ўніі. У сярэдзіне XVI ст. назіраецца працэс больш цеснага збліжэння паміж Польшчай і ВКЛ, вынікам якога стала стварэнне адзінай дзяржавы. Асноўнымі прычынамі інтэграцыі паміж Вялікім княствам Літоўскім і Польскім каралеўствам з'яўляліся:

- імкненне польскай шляхты да пашырэння палітычнага і эканамічнага ўплыву на землі ВКЛ;

- цяжкасці ВКЛ падчас Інфлянцкай вайны: страта Полацка ў 1563 г., неабходнасць ваенна-палітычнай і фінансавай падтрымкі ад Польшчы;

– імкненне дробнай і сярэдняй шляхты ВКЛ атрымаць прывілеі, якімі на той момант карысталася шляхта ў Польшчы, дзе на той час была ўстаноўлена шляхецкая дэмакратыя.

10 студзеня 1569 г. у Любліне быў скліканы сумесны **сойм** прадстаўнікоў Польшчы і ВКЛ, на якім вырашалася пытанне саюза дзвюх дзяржаў. Патрабаванні польскай шляхты аб поўным і безумоўным далучэнні ВКЛ да Польшчы былі адхіленыя дэлегацыяй ВКЛ на чале з **М. Радзівілам Рудым, Я. Хадкевічам, Я. Валовічам**, якая пакінула сойм. Пасля гэтага ў сакавіку 1569 г. з мэтай прымусіць палітычную эліту ВКЛ да хутчэйшага заключэння уніі паводле рашэння Жыгімонта Аўгуста да Польшчы была далучана значная частка тэрыторыі ВКЛ: Кіеўшчына, Валынь, Падолле, Падляшша. Шляхта дадзеных зямель падтрымала гэтую акцыю ў спадзяванні на атрыманне правоў і прывілеяў польскай шляхты (за выключэннем шляхты Мазырскага павета, які застаўся ў складзе ВКЛ). Тэрыторыя ВКЛ зменшылася да тэрыторыі сучасных Беларусі і Літвы. Арыстакратыя ВКЛ выказала пратэст супраць падобных дзеянняў і адмаўлялася працягваць перамовы наконт уніі, аднак шляхта ВКЛ на спецыяльна скліканых сойміках выказалася за унію. Таму дэлегацыя ВКЛ вымушана была вярнуцца на Люблінскі сойм і падпісала акт Люблінскай уніі **1 ліпеня 1569 г.**

Паводле ўмоваў уніі, ВКЛ і Польскае каралеўства аб'ядноўваліся ў адзіную дзяржаву, якая атрымала назву **Рэч Паспалітая**. Унія прадугледжвала наступныя **палажэнні**:

1. У ВКЛ і Польшчы павінен быць адзіны манарх, які адначасова з'яўляецца польскім каралём і вялікім князем літоўскім. Ён абіраецца сумесна шляхтай абедзвюх дзяржаў.

2. Ствараецца агульны вальны сойм Рэчы Паспалітай, асобныя соймы ВКЛ і Польшчы былі скасаваны.

3. Абвешчаецца адзінства знешняй палітыкі дзвюх дзяржаў.

Становішча беларускіх земляў у складзе Рэчы Паспалітай.

Вынікі Люблінскай уніі не задаволілі ні шляхту ВКЛ, якая не атрымала ўсяго таго, да чаго імкнулася, ні магнатаў. Роля апошніх на сойме, дзе пераважалі прадстаўнікі Польшчы, была меншай, чым у велікакняжацкай Радзе. У ВКЛ рэгулярна збіраліся асобныя ад Польшчы дзяржаўныя з'езды шляхты, выбіраліся кандыдатуры будучага манарха. У 1581 г. **Стафан Баторый** падпісаў закон аб стварэнні асобнага ад Польшчы найвышэйшага апеляцыйнага суда. Ён стаў **Галоўны Трыбунал Вялікага Княства Літоўскага**. Ён пачаў сваю дзейнасць у **1582 г.**

Такім чынам, Вялікае Княства Літоўскае на працягу другой паловы XVI – пачатку XVII ст. здолела захаваць сваю самастойнасць у складзе Рэчы Паспалітай. Хуткаму збліжэнню дзвюх частак Рэчы Паспалітай спрыяла фарміраванне адзінага шляхецкага саслоўя.

Паланізацыя як фактар палітычнага, культурнага і грамадскага жыцця. Працэс паланізацыі беларускай арыстакратыі і шляхецтва пачаўся задоўга да 1569 г. Пасля падпісання Люблінскай уніі ён толькі ўзмацніўся. Усё большае значэнне атрымлівала польская мова. Яе шырокае выкарыстанне абумоўлівалася інтэграцыйнымі працэсамі ў грамадскім жыцці ў межах усёй дзяржавы. Польская мова была мовай каралеўскага двара і магнатства. Пераймалася не толькі мова, але і культура, і лад жыцця. Хоць у ВКЛ ніколі не спыняліся спробы выкарыстоўваць у пісьменстве старабеларускую мову, але гэтыя моўныя традыцыі становіліся ўсё больш маргінальнымі. Працэс паланізацыі ахапіў усю палітычную і культурную эліту. У XVII–XVIII стст. паланізацыя ахапіла нават дробную шляхту, вярхушку мяшчанства і ўніяцкае духавенства. Працэс гэты бесперапынна доўжыўся і пасля знікнення Рэчы Паспалітай з палітычнай карты свету, практычна да студзенскага паўстання 1863–1864 гг.

У 1697 г. у афіцыйным справаводстве старабеларуская мова была заменена на польскую. Зроблена гэта па жаданню шляхты беларускіх і літоўскіх зямель – для якіх мовай іх культуры, іх роднай мовай на той момант ужо стала польская. Пры гэтым, усе акты, напісаныя раней па беларуску, захоўвалі сваю моц.

“Шляхетская дэмакратыя” і яе ўплыў на развіццё дзяржавы. У 1573 г. польскім каралём і вялікім князем літоўскім быў абраны анжуйскі герцаг *Герых Валуа*. 10 верасня 1573 г. ён прынёс прысягу і прыняў на сябе абавязкі выконваць “*пакта канвента*” і так званыя “*генрыкавы артыкулы*”. “Пакта канвента” 1573 г. мелі параўнальна вузкі характар: абавязальніцтва выконваць прывілеі шляхты, заключыць вечны мір паміж Францыяй і Рэччу Паспалітай, выплаціць дзяржаўныя і асабістыя пазыкі Жыгімонта-Аўгуста, умацаваць польскі флот на Балтыцы. Больш важнае значэнне мелі *генрыкавы артыкулы*, якія вызначалі асноўныя прынцыпы грамадска-палітычнага ладу Рэчы Паспалітай. Яны абавязвалі: перыядычна склікаць вальныя соймы, выконваць Варшаўскую канфедэрацыю (акт верацярпімасці, роўнасць усіх хрысціянскіх веравызнанняў), браць шлюб толькі з санкцыі сената, адпраўляць і прымаць пасольствы, узначальваць паспалітае рушэнне, права на скліканне якога захоўвалася за соймам, за сваі сродкі забяспечваць належную ахову межаў дзяржавы, не сажаць на трон спадчынніка прастола (кожны шляхціц меў права прэтэндаваць на абранне ў якасці караля Рэчы Паспалітай), не выкарыстоўваць уласнай (пакаёвай) пячаткі для зацвярджэння дзяржаўных дакументаў без прысутнасці канцлера, без згоды сейма не ўводзіць новых падаткаў і пошлін.

Для шляхецкай дэмакратыі была характэрна выключная для таго часу прадстаўнічасць шляхецкага саслоўя, якое панавала ў Рэчы Паспалітай: яно складала **8–10 % ад ліку насельніцтва**. Але грамадска-

палітычны лад Рэчы Паспалітай абпіраўся толькі на адно гэта саслоўе. Развіццё шляхецкіх вольнасцей, якія цалкам абмяжоўвалі ўладу караля і нават надавалі магчымасць магнатам і шляхце афіцыйна не падпарадкоўвацца яму, калі той адмовіцца ад прызнання і выканання шляхецкіх прывілеяў, прыводзілі да аслаблення дзяржавы і урэшце – да перараджэння шляхецкай дэмакратыі ў магнацкую алігархію. На жаль, у гэтым ладзе было больш анархіі, чым парадку. На сеймах Рэчы Паспалітай афармляецца права *liberum veto* (не дазваляю). Гэта значыць, што ўсе рашэнні на соймах мусілі прымацца аднагалосна. Нават адзін дэпутат мог сарваць рашэнне сойма, накласці на яго вета, ды такім чынам паралізаваць работу парламента і ўсёй дзяржавы. З 1573 па 1763 гг. было праведзена 137 сеймаў, прычым 53 з іх разышліся ні з чым, не здолеўшы прыняць ніякіх рашэнняў – бо іх праца была заблакіравана асобнымі прадстаўнікамі.

У заходніх краінах у супрацьвагу шляхце манархі выкарыстоўвалі трэцяе саслоўе, мяшчанства. Але ў Рэчы Паспалітай гэта так і не стала рэальнасцю. Дзяржаўны лад у XVIII ст. імкліва дэградзіраваў, саслоўная манархія ператварылася ў анархію, у абсалютнае свавольства магнацкіх групавак, якія маніпулявалі дзяржавай, як хацелі, ігнаруючы выракі судаў і здекваючыся з прававых нормаў. “Трыбунал з дэкрэтам – Радзівіл з мушкетам” – гэта прымаўка надзвычай красмоўна адлюстроўвае рэаліі таго часу.

Адносіны з суседзямі і аслабленне Рэчы Паспалітай. У пачатку XVII ст. вайсковы патэнцыял Рэчы Паспалітай быў яшчэ надзвычай моцны, што дазволіла ёй праводзіць дастаткова эфектыўную экспансіянісцкую палітыку ў дачыненні да Маскоўскага царства ў эпоху Смутнага часу і пры дапамозе ўласнай марыянеткі, Ілжэдзімітрыя, пэўны час кантраляваць Расійскую дзяржаву і захаваць за сабой землі Смаленшчыны.

Паўстанне *Багдана Хмяльніцкага*, казацка-сялянская вайна на землях Беларусі і Украіны і справакаваная гэтымі падзеямі *вайна 1654–1667 гг.*, істотна змянілі баланс сіл у рэгіёне на карысць грознага суседа на ўсходзе і шмат у чым прадвызначыла заняпад Рэчы Паспалітай у будучым. Спробы выйсці да Балтыйскага мора і замацавацца ў Лівоніі правакавалі войны паміж Рэччу Паспалітай, Расіяй і Швецыяй. Пад час *Лівонскай вайны 1558–1583 гг.* ВКЛ і Карона Польская заваявалі значную частку Лівоніі, у тым ліку і Рыгу. Аднак Шведскае каралеўства імкнулася ў гэты час да абсалютнага дамінавання на Балтыйскім моры. Гэта ў выніку выклікала вайсковыя канфлікты паміж Швецыяй і Рэччу Паспалітай, а таксама паміж Швецыяй і Расіяй.

Надзвычай істотныя наступствы мела для Рэчы Паспалітай *Паўночная вайна (1700–1721 гг.)* паміж Расіяй цара Пятра I і Швецыяй караля Карла XII. У вайну была ўцягнута і Рэч Паспалітая. У выніку –

землі дзяржавы былі спустошаны і разрабаваны. Беларусь ізноў панесла каласальныя страты. У краіне пачынала нарастаць анархія. Пётр I выкарыстаў гэту сітуацыю на сваю карысць. Ён стаў гарантам “залатых шляхецкіх вольнасцей”, умяшаўся ў канфлікт паміж каралём Рэчы Паспалітай Аўгустам II і канфедэратамі, якія пратэставалі супраць знаходжання саксонскага войска на тэрыторыі дзяржавы. У выніку ў 1716 г. у Варшаве царскі пасол падрыхтаваў невыгодныя для Рэчы Паспалітай умовы міру паміж Аўгустам II і канфедэратамі. Кароль мусіў вывесці саксонскае войска з дзяржавы, а шляхта павінна была адмовіцца ад канфедэрацый, армія ВКЛ скарачалася да 6 тысяч чалавек, і да 18 тысяч у Кароне. **Варшаўскі сейм 1717 г.** моўчкі прыняў гэтыя умовы, таму і ўвайшоў у гісторыю як “**нямы**”.

Рэч Паспалітая ў пачатку XVIII ст. страчвае статус магутнай еўрапейскай дзяржавы. І ўжо тады практычна страчвае палітычную самастойнасць. Магнацкая алігархія выкарыстоўвала дэмакратычныя інстытуты ў сваіх мэтах. У выніку – дзяржава ўсё болей пераўтваралася ў кангламерат феадальных правінцый з самаўладцамі магнатамі на іх чале. Усё гэта спрыяла ўмяшальніцтву ў справы Рэчы Паспалітай знешніх сіл, да якіх звярталіся за дапамогай варагаваўшыя між сабою магнацкія групы. Кароль больш не кантраляваў сітуацыю ў дзяржаве. Дзяржаўныя інстытуты ў краіне былі ў стане дэградацыі. Дзяржава аказалася не здольнай захаваць свой суверэнітэт, і, негледзячы на адчайныя спробы правесці запозненыя рэформы грамадскага ладу, была асуджана на знішчэнне і падзел суседзямі.

ЛЕКЦЫЯ 5. БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ

Падзелы Рэчы Паспалітай. Скарыстаць слабасць Рэчы Паспалітай першай вырашыла Аўстрыя, захапіўшы яшчэ ў 1769 і 1770 гг. частку Паўднёвай Польшчы. Прусія таксама пад умовай “санітарнага кардону” ў 1770 г. акупавала частку Паўночнай Польшчы. Расійская імператрыца Кацярына II спачатку, не жадаючы дзяліцца з кім-небудзь яшчэ фактычным панаваннем ва ўсёй дзяржаве, вымушана была саступіць.

Перагаворы паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй завяршыліся ў Пецярбургу падпісаннем 5 жніўня **1772 г.** трохбаковага пагаднення. У ім былі вызначаны памеры тэрытарыяльных набыткаў. Расія заняла паўночна-ўсходнюю Беларусь з Полацкам, Віцебскам, Мсціславам і частку Інфлянты плошчай ў 92 тыс. км² з 1 млн 300 тыс. насельніцтва. Прусія атрымала тэрыторыю – 36 тыс. км² з 580 тыс. насельніцтва. Аўстрыя набыла польска-ўкраінскія землі – усяго 83 тыс. км² з 2 млн 650 тыс. насельніцтва.

Агульным матывам падзелу ў трактатах з'явіліся анархія ў Рэчы Паспалітай, што пагражала спакою суседзяў. Пасля ратыфікацыі трактатаў у Вене, Берліне і Пецярбургу былі выпушчаны спецыяльныя памфлеты. Яны павінны былі гістарычна “абгрунтаваць” правамоцнасць захопу ў Рэчы Паспалітай яе зямель.

Для надання “законнасці” сваім дзеянням і пад пагрозай ужыць сілу і выставіць яшчэ больш жорсткія прэтэнзіі тры дзяржавы запатрабавалі склікання надзвычайнага сойма, які павінен быў ухваліць падзел. Станіслаў Аўгуст у пачатку 1773 г. звярнуўся да некаторых еўрапейскіх манархаў і Папы Рымскага з просьбай выступіць у абарону Рэчы Паспалітай. Але дарэмна. Ніхто не хацеў звязвацца з аб'яднанай сілай Расіі, Прусіі і Аўстрыі.

У 1792 г. пачалася адкрытая інтэрвенцыя Расійскай імперыі ў Рэч Паспалітую. На яе тэрыторыю было ўведзена амаль 100-тысячнае войска. Рэч Паспалітая змагла выставіць супраць інтэрвентаў не больш за 45 тыс. чалавек, пры гэтым да 20 тыс. было пакінута ў рэзерве.

4 чэрвеня 1792 г. у Менск увайшлі расійскія войскі. 23 студзеня 1793 г. прадстаўнікі Расіі і Прусіі падпісалі пагадненне аб *другім падзеле Рэчы Паспалітай*. Галоўным апраўданнем дзвюх дзяржаў стала неабходнасць барацьбы з “якабінскай заразай”, якая паўплывала на рэфарматарскія рашэнні Чатырохгадовага сойма. Паводле ўмоў другога падзелу Прусія атрымлівала 58 тыс. км². Да Расійскай імперыі адыходзілі ў асноўным беларускія і ўкраінскія землі. У складзе Расіі апынуліся цэнтральна-паўночныя і паўднёвыя землі Беларусі з гарадамі Менскам, Нясвіжам, Слуцкам, Пінскам, Мазыром. Новая мяжа прайшла прыблізна па лініі Друя – Пінск – Збруч (на Украіне). Тэрыторыя, якую захапіла Расія, складала 250 тыс. км².

У сакавіку – лістападзе 1794 г. на ўцалелай ад двух падзелаў тэрыторыі Рэчы Паспалітай разгарнулася вызваленчае *паўстанне* пад кіраўніцтвам *Тадэвуша Касцюшкі*.

24 красавіка 1794 г. з абвяшчэння на рынку ў Кракаве “Акта паўстання жыхароў Кракаўскага ваяводства” пачалося паўстанне ў Польшчы. Галоўнай яго мэтай дэкларавалася “вызваленне Польшчы ад чужаземнага жаўнера, вяртанне і забеспячэнне цэласці яе межаў, ліквідацыя ўсялякага насілля і узурпацыі як замежнай, так і ўнутранай, забеспячэнне народнай свабоды і незалежнасці Рэчы Паспалітай”.

Акт паўстання прызначыў Касцюшку “найвышэйшым і адзіным павадыром і кіраўніком усяго паўстання”. Вільня паўстала ўначы з 22 на 23 красавіка 1794 г. Каля 700 чалавек рэгулярнага войска ВКЛ, размешчанага ў сталіцы, пры дапамозе некалькі соцень мясцовых жыхароў у выніку нечаканага нападу і двухгадзіннага бою захапілі ў палон больш за 1000 чалавек з расійскага акупацыйнага гарнізона разам з генералам Арсеньевым.

24 красавіка ў Вільні быў урачыста прыняты і абвешчаны “**Акт паўстання народа Вялікага княства Літоўскага**”. Згодна з ім утвараўся свой незалежны орган па кіраўніцтву паўстаннем – Найвышэйшая Рада ВКЛ. Ёй аддавалася ўся паўната ўлады ў Княстве. У гэты ж дзень 2328 чалавек падпісалі віленскі акт аб пачатку паўстання і далі прысягу на вернасць яму.

Спроба вырашыць “сялянскае пытанне”, звароты да сялянства не прайшлі незаўважанымі ў Беларусі. Падчас паўстання наяўнасць сялян у паўстанцкіх аддзелах дасягала часам трэцяй іх часткі. Агульная ж колькасць удзельнікаў паўстання на ўсім яго працягу складала да 30 тыс. чалавек.

17 верасня непадалёку ад Кобрына, каля в. **Крупчыцы** адбылася найбуйнейшая бітва часоў паўстання 1794 г. у Беларусі. З абодвух бакоў у ёй узялі ўдзел каля 15 тыс. чалавек. Параненымі, забітымі, прапаўшымі без звестак паўстанцы страцілі каля 2 тыс. чалавек. Большасць палеглых складалі малапрактыкаваныя ў вайсковых справах касінеры. Частка з іх ужо пасля бітвы была пасечана казакамі ў сценах крупчыцкага кляштара, дзе яны шукалі сабе паратунку.

10 кастрычніка пад Мацяёвіцамі каля 15 тыс. паўстанцаў на чале з Т. Касцюшкам далі бой колькасна большаму корпусу генерала Ферзена. Скончыўся ён на карысць расійскага боку. Тысячы паўстанцаў загінулі або трапілі ў палон. Трапіў у палон і сам цяжка паранены Т. Касцюшка.

4 лістапада войскі пад камандаваннем Суворова авалодалі ўмацаваным прадмесцем Варшавы – Прагай. Толькі пасля гэтага было прынята рашэнне аб капітуляцыі Варшавы. Штурм Прагі Суворавым увайшоў у гісторыю як “**празжская разня**”. Падчас яго загінулі тысячы мірных жыхароў, каля 10 тыс. паўстанцаў. Сярод абаронцаў Прагі было да 5 тыс. прадстаўнікоў ВКЛ. На барыкадах Прагі загінуў і легендарны **Якуб Ясіньскі**.

Падаўленне паўстання 1794 г. дазволіла Расіі, Аўстрыі і Прусіі перайсці да канчатковай ліквідацыі РП. Перагаворы аб апошнім падзеле дзяржавы пачаліся яшчэ падчас змагання з паўстаннем і доўжыліся амаль год. Вывезены спачатку ў Гародню, а потым у Санкт-Пецярбург Станіслаў Аўгуст Панятоўскі 25 лістапада 1795 г. вымушаны быў адмовіцца ад трона ў страчанай дзяржаве.

У выніку **трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай** да Расійскай імперыі адышла апошняя ацалелая частка ВКЛ з Вільняй, герцагства Курляндскае, Заходняя Валынь і частка Холмскай зямлі агульнай плошчай 120 тыс. км² з насельніцтвам каля 1 млн 200 тыс. чалавек. Насельніцтва беларускіх зямель у складзе Віленскага, Наваградскага, Гародзенскага і часткі Берасцейскага ваяводстваў складала да 840 тыс. чалавек. Аўстрыя атрымала 47 тыс. км² з насельніцтвам 1 млн 500 тыс. жыхароў. Прусія займела 48 тыс. км² з насельніцтвам каля 1 млн чалавек. Пры гэтым частка

этнічна беларускіх зямель (Беластоцкая акруга) да 1807 г. таксама апынулася ў Прускім каралеўстве.

Русіфікацыя і дэпаланізацыя. Паўстанне 1830–1831 гг. выклікала рэзкую перамену палітычнага курсу царскага ўрада ў Беларусі, Літве і Правабярэжнай Украіне. Пераканаўшыся ў палітычнай нядобранадзейнасці мясцовага дваранства, урад Мікалая I зрабіў стаўку на поўную уніфікацыю дзевяці заходніх губерняў з Цэнтральнай Расіяй, г. зн. на русіфікацыю іх як адзіную надзейную гарантыю ўтрымання гэтай тэрыторыі ў складзе Расійскай імперыі. У верасні 1831 г. у Пецярбургу быў створаны Заходні камітэт для выпрацоўкі палітыкі ўрада ў дзевяці заходніх губернях адносна сістэмы кіравання, суда, асветы, культуры, шляхецкага саслоўя і інш.

Для абмежавання польскага ўплыву праз асвету і мову яшчэ ў лютым 1831 г. было забаронена выкарыстоўваць у справаходстве Гродзенскай і Віленскай губерняў польскую мову. У **1832 г.** быў закрыты Віленскі ўніверсітэт. Указам 1836 г. забаранялася выкладаць у навучальных установах польскую мову як самастойны прадмет.

Шляхта з’яўлялася тым галоўным элементам, які актыўна ўдзельнічаў у паўстанні, звязваючы свае спадзяванні на паляпшэнне эканамічнага і сацыяльнага становішча з аднаўленнем Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. У 1816 г. у Віцебскай і Магілёўскай губерні налічвалася 28 тыс., у Мінскай, Віленскай і Гродзенскай – 110,5 тыс. шляхты. Царскі ўрад неаднаразова спрабаваў скараціць колькасць шляхты, асабліва немаёмаснай, шляхам высялення на ўкраінскія і крымскія землі. У 1825 г. дробная зямельная шляхта была абкладзена натуральнымі павіннасцямі нароўні з дзяржаўнымі сялянамі. Паводле ўказа 19 кастрычніка 1831 г. шляхта, не зацверджаная ў дваранскім званні, пераводзілася з дваран у разрад аднадворцаў або грамадзян. Пры гэтым значная колькасць дробнай шляхты не змагла прадставіць дакументы аб сваім паходжанні, таму яе колькасць сярод беларускага насельніцтва зменшылася.

У мясцовыя адміністрацыйныя органы заходніх губерняў прызначалі расійскіх чыноўнікаў, а мясцовых жыхароў прымалі толькі з пасведчаннямі аб іх “добранадзейнасці”, зацверджанымі губернатарамі. Для заахвочвання рускіх да пераезду ім давалася перавага ў аплаце і павышэнні па службе.

Указам ад 25 чэрвеня **1840 г. было адменена дзеянне Статута ВКЛ** на ўсе галіны гаспадарчага і палітычнага жыцця. Усе судовыя, адміністрацыйныя акты павінны былі складацца толькі на рускай мове.

Пытанне дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі першай паловы XIX ст. Напярэдадні паўстання 1830–1831 гг. сярод мясцовых зпаланізаваных эліт на першы план выйшла імкненне да аднаўлення Рэчы Паспалітай з далучэннем да яе беларуска-літоўскіх губерняў. Нацыянальны рамантызм і лібералізм складалі аснову

светаўспрымання нешматлікіх *тайных студэнцкіх і вучнёўскіх арганізацый* на тэрыторыі Беларусі ў 30–50-х гг. XIX ст. Удзельнікі гэтых гурткоў і арганізацый праяўлялі ліцвінскі патрыятызм. Яны любілі і вывучалі родны край, што стварала неабходныя ўмовы для фарміравання ў будучым беларускай нацыянальнай ідэі. Пад уплывам рэвалюцыйных падзей у Еўропе ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі пачаў фарміравацца рэвалюцыйна-дэмакратычны кірунак. “*Дэмакратычнае таварыства*” *Ф. Савіча* (1836–1838 гг.), “*Саюз свабодных братоў*” пад кіраўніцтвам братоў *Ф. і А. Далейскіх* (1846–1849 гг.) ужо ўздымалі пытанне аб сацыяльным вызваленні сялянства і выступалі за права народаў на самавызначэнне. Члены “Дэмакратычнага таварыства” прапагандавалі ідэі дружбы народаў у барацьбе супраць расійскага самадзяржаўя. “Саюз свабодных братоў”, акрамя прапагандысцкай дзейнасці, вырабляў зброю, рыхтаваў паўстанне, аднак рэалізаваць яго не здолеў. Прыкладана ў гэты час з польскамоўнага літаратурнага асяродку Беларусі выдзелілася так званая “беларуская школа”, творчасць прадстаўнікоў якой была звязана з беларускай тэматыкай. Погляды і творы прадстаўнікоў гэтага кола далёка не заўсёды мелі выразна акрэслены нацыянальны змест, аднак аб’ектыўна яны стваралі фундамент нацыянальнай мастацкай культуры.

Паўстанні 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі.

У лістападзе 1830 г. у Варшаве пачалося паўстанне, кіраўнікі якога ставілі за *мэту аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г.* Вясной **1831** г. паўстанне ахапіла Літву і Заходнюю Беларусь. Віленскі цэнтральны паўстанцкі камітэт як кіраўнічы орган узброенай барацьбы не змог цалкам кансалідаваць дзеянні паўстанцкіх атрадаў. Па сацыяльным складзе паўстанне насіла пераважна шляхецкі характар. Сялянства слаба ўдзельнічала ў паўстанцкім руху, паколькі не бачыла ў ім вырашэння сваіх сацыяльных праблем. З тэрыторыі Польшчы ў Беларусь і Літву былі накіраваны ўзброеныя атрады, якія павінны былі стаць ядром паўстанцкага руху. Аб’яднаныя сілы паўстанцаў 19 чэрвеня 1831 г. спрабавалі захапіць Вільню, аднак беспаспяхова. Пасля гэтага паўстанне пайшло на спад і ў жніўні было практычна падаўлена. Яго ўдзельнікі былі рэпрэсаваныя, сотні з іх высланыя, многія эмігрыравалі. Зямельныя ўладанні паўстанцаў былі канфіскаваны. Да следства за ўдзел у паўстанні ў беларуска-літоўскіх губернях было прыцягнута 2878 чалавек.

Пасля падаўлення паўстання расійскімі ўладамі быў рэалізаваны комплекс мерапрыемстваў, якія быў накіраваны на уніфікацыю заходніх губерняў да стандарта ўласна рускіх губерняў. Аднак рэпрэсіі не вырашылі нацыянальнае пытанне ў Расійскай імперыі.

Канец 50-х – пачатак 60-х гг. XIX ст. вызначыліся новым уздымам нацыянальна-вызваленчага руху, які ахапіў Польшчу, Беларусь і Літву. Кульмінацыяй яго стала *паўстанне 1863–1864 гг.* Напярэдадні ў патрыятычным асяродку аформіліся два крылы, за якімі замацаваліся

назвы **“белыя” і “чырвоныя”**. Белыя выступалі супраць паўстання як сродку вырашэння задач нацыянальнага руху, разлічвалі дасягнуць асноўнай мэты – аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. з уключэннем у яе склад Беларусі, Літвы і Правябярэжнай Украіны – шляхам дыпламатычнага націску заходнееўрапейскіх краін на расійскі ўрад. У адрозненне ад “белых” “чырвоныя” імкнуліся да ўздыху нацыянальна-вызваленчага паўстання. Для падрыхтоўкі і кіраўніцтва паўстанне “чырвоныя” вясной 1862 г. стварылі ў Варшаве **Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК)**. Летам 1862 г. у Вільні быў арганізаваны **Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК)**, які непасрэдна займаўся падрыхтоўкай паўстання ў Беларусі і Літве. У склад ЛПК уваходзілі **Л. Звяждоўскі, Я. Козел-Паклеўскі, К. Каліноўскі** і інш.

Разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім К. Каліноўскі ў 1862–1863 гг. выдаваў на беларускай мове лацінскім шрыфтам **газету “Мужыцкая праўда”** (усяго выйшла 7 нумароў). З кастрычніка 1862 г. К. Каліноўскі ўзначаліў ЛПК. Паўстанне пачалося раней вызначанага тэрміну, у студзені 1863 г. у Варшаве, што стала нечаканасцю для рэвалюцыянераў Беларусі і Літвы. У спецыяльнай адозве ЦНК заклікаў насельніцтва Беларусі і Літвы далучыцца да руху. Паўстанне было для ўлад нечаканым. Тактыка баявых дзеянняў, прынятая паўстанцамі, была непадобнай да падзей 1830–1831 гг., калі расійскія войскі мелі справу з рэгулярнай арміяй, сфарміраванай паўстанцкім урадам.

У час паўстання 1863–1864 гг. расійскія ўзброеныя сілы сутыкнуліся з **тактыкай партызанскай вайны**. Асноўнай баявой адзінкай паўстанцаў выступаў невялікі атрад, выяўленне і знішчэнне якога ва ўмовах лясістай і балоцістай мясцовасці беларускіх губерняў было дастаткова складанай задачай. Заклапочанасць выклікалі і дыверсіі паўстанцаў у тыле расійскай рэгулярнай арміі. 1 лютага 1863 г. ЛПК пасля дзесяцідзённага роздуму і ацэнкі сітуацыі звярнуўся да насельніцтва Беларусі і Літвы з заклікам узняцца на ўзброеную барацьбу і падтрымаць паўстанне ў Польшчы. У сваім маніфесце ён прадубліраваў праграмныя дакументы польскага кіраўніцтва. Усе жыхары абвешчаліся вольнымі і раўнапраўнымі. ЛПК абвясціў сябе Часовым урадам Літвы і Беларусі на чале з **К. Каліноўскім**. Першыя паўстанцкія атрады ў заходніх паветах Беларусі з’явіліся ў канцы студзеня 1863 г.

Найбольш актыўна дзейнічалі паўстанцы на тэрыторыі Гродзенскай і Віленскай губерняў. У раёне Белавежскай пушчы паўстанцкі атрад стварыў **В. Урублеўскі**, які стаў ваеначальнікам Гродзенскай губерні. У Кобрынскім павеце ўзняў узброеную барацьбу **Р. Траўгут**. Аднак агульнага плана дзеяння ў паўстанцаў не было. Частка іх была знішчана царскімі войскамі яшчэ на стадыі фарміравання, іншыя – бяздзейнічалі, не хапала зброі і г. д. Найбольшага поспеху дамогся атрад **Л. Звяждоўскага**, які 24 красавіка захапіў г. Горкі. Яго падтрымалі студэнты Горы-Горацкага земляробчага інстытута, які за гэта пазней быў зачынены.

На тэрыторыі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў паўстанне не атрымала развіцця. Да канца вясны на ўсходзе Беларусі яно было задушана. Толькі ў Гродзенскай губерні паўстанцы працягвалі ўпарта супраціўляцца. Найбольш буйныя сутычкі адбыліся каля **мястэчка Мілавіды Слонімскага павета**, дзе да 20 мая сабралася некалькі атрадаў паўстанцаў – усяго каля 800 чалавек. На тэрыторыі Беларусі з лютага па жнівень 1863 г. адбылося 46 баёў і сутычак паўстанцаў з урадавым войскам. Сярод кіраўнікоў нацыянальна-вызваленчага руху адсутнічала адзінства, разгарнулася барацьба за ўладу. ЛПК быў распушчаны. К. Каліноўскі, радыкалізм і аўтарытэт якога не задавальняў “белых”, быў адхілены ад кіраўніцтва.

Расійскім урадам былі кінуты буйныя сілы для падаўлення паўстання. У маі 1863 г. замест больш ліберальнага У. І. Назімава **віленскім генерал-губернатарам** з неабмежаванымі паўнамоцтвамі быў прызначаны **М. Мураўёў**, які атрымаў прозвішча “**вешальнік**” за бязлітасную расправу з удзельнікамі паўстання. М. Мураўёў правёў шэраг мерапрыемстваў, якія павінны былі перацягнуць сялян на бок урада. Рэалізаваны былі значныя змены ва ўмовах адмены прыгоннага права ў беларускіх і літоўскіх губернях. Мясцовым органам улады забаранялася выкарыстоўваць супраць сялян узброеную сілу. Сялян сталі запрашаць да нагляду за “польскімі” памешчыкамі, паўстанцамі. Паўстанне не знайшло падтрымкі ў асноўнай частцы расійскай грамадскасці, выклікала небывалы ўздым вялікадзяржаўнага шавінізму. Жорсткімі рэпрэсіўнымі мерамі адміністрацыя віленскага генерал-губернатара прымусіла многіх мясцовых паноў і вышэйшае каталіцкае духавенства адмовіцца ад падтрымкі паўстання.

У сваю чаргу кіраўніцтва паўстаннем не зрабіла рэальных крокаў у бок сялянства з мэтай прыцягнуць яго ў шэрагі змагароў. Па сацыяльнаму складу ўдзельнікаў паўстанне было шляхецкім. У чэрвені 1863 г. былі арыштаваны многія члены Аддзела кіравання правінцыямі Літвы, некаторыя эмігрыравалі. У канцы жніўня 1863 г. было прынята рашэнне аб спыненні ваенных дзеянняў. Асобныя паўстанцы ў Беларусі працягвалі барацьбу яшчэ восенню 1863 г. Летам 1864 г. была ліквідавана апошняя паўстанцкая арганізацыя ў Навагрудскім павеце. К. Каліноўскі планаваў зноў узняць паўстанне вясной 1864 г., але ў студзені ён быў арыштаваны, а ў сакавіку пакараны смерцю на Лукішскай плошчы ў Вільні. Знаходзячыся ў турме, К. Каліноўскі напісаў і перадаў на волю “**Лісты з-пад шыбеніцы**”.

Эканамічнае развіццё беларускіх земляў.

Падзелы Рэчы Паспалітай, уваходжанне у склад Расійскай імперыі істотна паўплывалі на кірунак і тэмпы эканамічных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. У 20-х гг. XIX ст. Беларусь са з’яўленнем першых фабрык і заводаў уступае на шлях да прамысловага перавароту. Узнікненне **мануфактурна-фабрычнай сістэмы** ў Беларусі адбылося ў мястэчках і

невялікіх населеных пунктах, дзе не было рамесніцкай карпаратыўнай арганізацыі. Мануфактуры ў Беларусі адкрываліся перш за ўсё ў магнацкіх рэзідэнцыях. Першыя мясцовыя фабрыкі былі таксама адкрыты ў дваранскіх маёнтках.

Значная частка памешчыцкіх гаспадарак была нерэнтабельнай. Каб павялічыць даходнасць сваіх маёнткаў, памешчыкі памяншалі сялянскія надзелы, абезземельвалі прыгонных. Імкненне павялічыць даходнасць гаспадарак праз узмацненне эксплуатацыі сялянства сустракала яго супраціўленне. Вызваленне сялян ад прыгону, правядзенне аграрных пераўтварэнняў адкрыла шлях для капіталістычнай мадэрнізацыі вёскі. Прамысловасць Беларусі развівалася ў кірунку перапрацоўкі мясцовай мінеральнай, лясной і сельскагаспадарчай сыравіны, аднак паступова змяніліся прыярытэты ў яе структуры. Найбольш буйныя фабрыкі і заводы знаходзіліся ў гарадах. Аднак ²/₃ **фабрык і заводаў Беларусі** і амаль палова занятых на іх рабочых былі **сканцэнтраваны ў вёсцы**. Гэта ў значнай ступені было абумоўлена наяўнасцю ў сельскай мясцовасці таннай рабочай сілы.

Узровень развіцця прамысловасці ў Беларусі быў ніжэйшы, чым у сярэднім на еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Яе тэхнічнае пераўзбраенне да канца XIX ст. не завяршылася. У той жа час паралельнае існаванне рамесніцкіх майстэрняў, мануфактур і фабрык не сведчыла аб адсталасці прамысловага развіцця Беларусі. Яно было абумоўлена арыентацыяй на выкарыстанне пераважна сельскагаспадарчай сыравіны, перапрацоўка якой не патрабавала стварэння вялікіх прамысловых магутнасцей, а таксама структурай мясцовых працоўных рэсурсаў, наяўнасці вялікай колькасці танных працоўных рук. Для перапрацоўкі лясной і сельскагаспадарчай сыравіны было больш зручным засноўваць невялікія вытворчасці, дзе эканомія на транспартных расходах і зароботную плату перавышала выгады, якія магла даць буйная вытворчасць у параўнанні з дробнай. У Беларусі адсутнічалі буйныя прамысловыя цэнтры, значныя прадпрыемствы па вырабе сродкаў вытворчасці.

Буржуазныя рэформы 60–70-х гг. XIX ст. сталі важнай падзеяй. Беларусь лічылася найбольш падрыхтаванай часткай імперыі да рэформ і выкарыстоўвалася ў якасці своеасаблівага палігона для іх выпрабаванняў. Паралельна правядзенню рэформ у Беларусі быў уведзены рэжым абмежавальных законаў у дачыненні да католікаў, яўрэяў, замежных грамадзян, ішло змаганне з польскімі ўплывамі. Рэформы ў Беларусі былі скіраваны ў значнай ступені на ўніфікацыю беларускіх губерняў з велікарускім цэнтрам.

Тагачаснаму стану эканомікі Беларусі найбольш адпавядалі дробныя гарады і буйныя мястэчкі. У іх канцэнтравалася значная частка неземляробчага насельніцтва Беларусі. Структура вытворчасці ў такіх паселішчах найбольш адпавядала мясцоваму ўкладу жыцця. Беларускія

гарады мелі перавагу над расійскімі ў сферы гандлю, які тут быў больш інтэнсіўным.

Аграрны крызіс 80-х гг. XIX ст. прывёў да зменаў у сельскай гаспадарцы Беларусі. Гэта праявілася перш за ўсё ў пераарыентацыі сельскагаспадарчай вытворчасці на жывёлагадоўчы кірунак. На мяжы XIX–XX стст. Беларусь становіцца раёнам развітай малочнай гаспадаркі. У 90-х гг. тут налічвалася больш за 200 прадпрыемстваў па перапрацоўцы малочнай прадукцыі, якая пастаўлялася ў розныя рэгіёны Расіі і за мяжу.

Доўгі час асноўнымі шляхамі зносін у Беларусі з’яўляліся водныя, шашэйныя і грунтавыя дарогі. На эвалюцыю структуры гарадскіх паселішчаў, развіццё гандлёва-прамысловай дзейнасці істотны ўплыў аказала *чыгуначнае будаўніцтва*. Акрамя ваенна-стратэгічных задач яно адпавядала патрэбам агульнарасійскага рынку. Аднак правядзенне чыгуначных магістралей не ўлічвала патрэб развіцця беларускага ўнутранага рынку, структуры гарадскіх паселішчаў. Рэгіёны Беларусі, праз якія прайшлі чыгункі, атрымалі значны імпульс для свайго эканамічнага росту. У выніку чыгуначнага будаўніцтва асноўнымі вузламі і цэнтрамі транзітнага гандлю сталі Мінск, Гомель, Орша, Жлобін, Пінск, Мазыр, Слонім, Баранавічы, Лунінец.

Абмежавальныя мерапрыемствы ў дачыненні да яўрэяў і католікаў, эканамічная слабасць гарадоў, немагчымасць знайсці ў іх працу для вялікай колькасці безземельных сялян, фактычна стрымліванне расійскім урадам разлажэння памешчыцкага землеўладання адмоўна адбіліся на працэсах фарміравання сацыяльнай структуры буржуазнага грамадства ў Беларусі, дэфармавалі нацыянальны склад гарадскога насельніцтва і ў канчатковым выніку стрымлівалі станаўленне беларускай нацыі. Прычым беларуская нацыянальная буржуазія знаходзілася на стадыі станаўлення і ўяўляла сабой найбольш нязначную частку мясцовай шматнацыянальнай буржуазіі. Асноўныя капіталы краю знаходзіліся ў распараджэнні польскіх і рускіх памешчыкаў, яўрэйскіх купцоў і прамыслоўцаў. Беларуская аграрная буржуазія, падзеленая па веравызнанні на праваслаўных і католікаў, да канца не ўсвядоміла свайго нацыянальнага адзінства і часта індывідуальна ставілася да праяў беларускага нацыянальнага руху.

Заходнерусізм і краёвасць.

“Краёвая” ідэя была шмат у чым працягам “ліцвінскага” патрыятызму ў Рэчы Паспалітай, звязанага з захаваннем аўтаноміі Вялікага Княства Літоўскага ў складзе дзяржавы. Моцным фактарам фарміравання “краёвасці” як палітычнай плыні стала палітыка русіфікацыі і абмежаванняў у дачыненні католікаў і яўрэяў, якая праводзілася ўрадам Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі і Літвы пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. Канчаткова “*краёвасць*” аформілася ў пачатку XX ст. Яе цэнтральнай ідэяй было сцвярджэнне адміністрацыйна-тэрытарыяльнай аўтаноміі з парламентам у Вільні для беларускіх і літоўскіх губерняў. У гады Першай сусветнай вайны гэта ідэя

трансфармавалася ў праект дзяржаўнай самастойнасці зямель былога Вялікага Княства Літоўскага. Адным з лідэраў краёўцаў у пачатку ХХ ст. быў **Р. Скірмунт**.

Паралельна з “краёвай” ідэяй зараджаецца “**заходнерусізм**”, які ў пачатку свайго фарміравання меў пэўную ліберальную афарбоўку, што было звязана са спробай з боку рускамоўнага грамадска-культурнага асяродку даказаць няпольскасць беларусаў і тым самым аб’ектыўна садзейнічаць актывізацыі вырашэння пытання пра іх этнічнае самавызначэнне. Яны падштурхнулі да пастаноўкі пытання: “А хто такія беларусы?”. Спроба адказаць на яго стала адным з фактараў, які садзейнічаў фарміраванню беларускага нацыянальнага руху і ідэалогіі. Асноўныя прынцыпы ідэалогіі “заходнерусізму” былі распрацаваны ў сярэдзіне ХІХ ст. **І. Сямашкам, М. Каяловічам**, а таксама знайшлі адлюстраванне на старонках часопіса “**Вестник Западной России**”, які выдаваўся ў 60–70-я гг. ХІХ ст. **К. Гаворскім**.

Зыходным пастулатам “заходнерусізму” было сцвярджэнне, што беларусы з’яўляюцца не самастойным этнасам, а заходнім адгалінаваннем рускага народа. Сярод прыхільнікаў гэтай ідэалогіі вылучыліся дзве плыні: больш памяркоўная (М. Каяловіч, А. Пшчолка), і кансерватыўная (К. Гаворскі). Прадстаўнікі першай прызнавалі рэальнасць існавання адметных этнакультурных рыс Беларусі, але лічылі справу фарміравання нацыянальнай супольнасці як палітычна шкодную. Прадстаўнікі ліберальнай плыні “заходнерусізму” ўнеслі значны ўклад у вывучэнне гісторыі і культуры Беларусі, развіццё яе статыстыкі, вывучэнне гаспадарчага жыцця; уносілі прапановы па рэарганізацыі сельскай гаспадаркі, прамысловасці, сістэмы падаткаабкладання. Сярод іх сустракаюцца імёны вядомых даследчыкаў Я. Карскага, М. Нікіфароўскага і інш. Прыхільнікі кансерватыўнай плыні лічылі этнічныя асаблівасці беларусаў вынікам польска-каталіцкай экспансіі, вартымі знішчэння для аднаўлення “рускага” характару краю. У далейшым “заходнерусізм” як ідэалогія страціў свой дэмакратызм і адмаўляў права карэннага насельніцтва на нацыянальную самабытнасць.

Фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі. Часопіс “Гоман” і дзейнасць беларускіх народнікаў. У асяроддзі выкладчыкаў і студэнтаў Віленскага ўніверсітэта ў 1810-х – пачатку 1820-х гг. пачалі з’яўляцца парасткі ідэі будучага беларускага нацыянальнага адраджэння. Прафесары Віленскага ўніверсітэта **М. Баброўскі, І. Даніловіч** паклалі пачатак збірання і вывучэння помнікаў беларускага пісьменства ХVI–ХVII стст. Яны садзейнічалі абуджэнню цікавасці да гісторыі, культуры, вуснай народнай творчасці беларусаў-студэнтаў – сяброў таварыстваў філаматаў і філарэтаў, перш за ўсё **Я. Чачота, Т. Зана** і інш. Беларуская інтэлігенцыя таго часу фарміравалася пераважна з выхадцаў духавенства і збяднелай шляхты.

У 1817 г. з'явілася першая навуковая публікацыя, прысвечаная беларускай народнай культуры. Вядомы чэшскі славіст П. Шафарык у 1842 г. выдаў даследаванне “Славянскі народапіс”, дзе ўпершыню пазначыў тэрыторыю пашырэння беларускай мовы. У сваёй кнізе *“Путешествие по Полесью и Белорусскому краю”* П. Шпілеўскі акрэсліў ідэю аб чысціні беларускай мовы, яе пазбаўленасці іншамовных уплываў. У сярэдзіне XIX ст. асобныя творы на беларускай мове стварылі **Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, У. Сыракомля**. Беларуская мова стала асноўнай для творчасці **В. Дуніна-Марцінкевіча**. Вялікае значэнне для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці мела дзейнасць даследчыкаў фальклору, лінгвістаў, гісторыкаў, этнографаў. У другой палове XIX – пачатку XX ст. з'явіліся грунтоўныя працы **І. Насовіча, М. Нікіфароўскага, Е. Раманава, Я. Карскага, М. Доўнара-Запольскага**, з выдання якіх пачынаецца развіццё навуковага беларусазнаўства. Стадыя нацыянальнай агітацыі, звязаная з пашырэннем нацыянальнай свядомасці ў больш шырокія слаі насельніцтва, пачынаецца ў 80-х гг. XIX ст., найперш з дзейнасці народніцкай сацыяльна-рэвалюцыйнай арганізацыі *“Гоман”* і выдання *аднаіменнага часопіса* (1884 г.), беларускіх студэнцкіх арганізацый у Пецяrbургу, Маскве.

У пачатку 80-х гг. XIX ст. узнікла беларуская народніцкая арганізацыя ў Пецяrbургу. Ініцыятарам выступіла беларускае зямляцтва пры ўніверсітэце. У 1881 г. ім быў падрыхтаваны зварот “Да беларускай моладзі”, у якім інтэлігенцыя і студэнцтва заклікаліся да шырокай грамадскай дзейнасці на карысць Беларусі.

З ініцыятывай аб'яднання ўсіх народніцкіх гурткоў Беларусі выступіла *група “Гоман” у Пецяrbургу*, якая выпусціла два нумары аднаіменнага перыядычнага органа. Арганізацыя ўтварылася па ініцыятыве былых удзельнікаў Віцебскага рэвалюцыйнага гуртка **А. Марчанкі і Х. Ратнера**.

Гоманайцы ўпершыню заявілі аб асобнасці беларускай нацыі і самастойных задачах беларускага нацыянальнага руху. Аўтарамі-выдаўцамі “Гомана” ў якасці цэнтральнай аб'яднальнай ідэі была прызнана задача абуджэння этнічнай самасвядомасці, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення народа. “Вялікая і святая задача беларускай інтэлігенцыі, – адзначалася ў першым нумары “Гомана”, – разварушыць магутныя сілы свайго народа, накіраваць прыпыненае прагрэсіўнае развіццё яго, даць яму магчымасць праявіць свой нацыянальны геній...”. Аднак утварыць адзіную арганізацыю прыхільнікам “Гомана” так і не ўдалося.

Рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. у Беларусі. У канцы 1904 г. у Расійскай імперыі абвастрылася палітычная барацьба. Пачатак рэвалюцыі непасрэдна звязаны з расстрэлам **9 студзеня 1905 г.** у Пецяrbургу масавага мірнага шэсця рабочых, якія накіроўваліся да Зімовага палаца з петыцыяй аб паляпшэнні свайго становішча. Гэта падзея знайшла водгук

на тэрыторыі Беларусі, дзе студзеньскія *палітычныя стачкі* ахапілі 25 гарадоў і мястэчак, у іх удзельнічалі больш за 33 тыс. рабочых. Акрамя таго, адбыліся 22 вулічныя дэманстрацыі, 44 масавыя сходы, якія часам суправаджаліся ўзброенымі сутычкамі з паліцыяй і вайсковымі патрулямі.

Разгарнуўся таксама сялянскі рух. У студзені – сакавіку 1905 г. адбыліся 53 *сялянскія выступленні*. Аднак формы іх засталіся большай часткай традыцыйныя, пераважалі парубкі панскіх лясоў.

У ліпені 1905 г. салдаты Баранавіцкага чыгуначнага батальёна ў Мінску арганізавалі пратэст супраць адпраўкі іх на Далёкі Усход. Сацыял-дэмакраты вялі агітацыю сярод салдат у гарнізонах Бабруйска, Брэста.

Восенню 1905 г. адбыўся чарговы ўздых рабочага руху. У кастрычніку 1905 г. адбылася палітычная стачка, якая ахапіла амаль усю Расійскую імперыю. Актыўна яе падтрымалі чыгуначнікі, спыніўся рух цягнікоў на 26 магістралях. Стачка суправаджалася дэманстрацыямі. У Беларусі рэвалюцыйны рух падтрымалі чыгуначнікі і рабочыя буйных прадпрыемстваў. Актыўна разгортваліся падзеі ў Мінску. З 12 кастрычніка штодзённа на прывакзальнай плошчы і ў памяшканні вакзала адбываліся мітынгі. Адначасова з рабочымі і навучэнцамі Мінска ў стачку ўключыліся чыгуначнікі Оршы, рабочыя Гомеля.

Кастрычніцкая палітычная стачка прымусіла ўрад пайсці па шляху рэфармавання дзяржаўнага ладу. 8 кастрычніка 1905 г. кіраўнік урада С. Вітэ выступіў перад імператарам з прапановамі рэформ. Мікалай II даручыў С. Вітэ падрыхтаваць тэкст *Маніфеста*, які быў падпісаны **17 кастрычніка**. У дакуменце прадугледжвалася прадастаўленне насельніцтву свабоды слова, сумлення, саюзаў і сходаў. Ствараўся парламент з правам заканадаўчай ініцыятывы, без адабрэння якога не мог мець сілу ні адзін закон. За імператарам захоўвалася права распускаць Думу і накладваць вета на яе рашэнні. Адразу пасля падпісання Маніфеста 17 кастрычніка да насельніцтва Беларусі дайшлі чуткі аб дараваных свабодах. У Мінску 18 кастрычніка на плошчы Віленскага вакзала быў арганізаваны мітынг, куды сабраліся каля 15–20 тыс. маніфестантаў. Мітынг быў расстраляны з санкцыі мінскага *губернатара П. Курлова*, загінула да 100 чалавек, паранена каля 300 чалавек. Раніцай 18 кастрычніка адбыўся мітынг у Віцебску, удзельнікі якога патрабавалі ад улад пазнаёміць з тэкстам Маніфеста. У выніку мітынг быў разогнаны з прымяненнем агнястрэльнай зброі, 7 чалавек былі забіты, 4 – паранены.

Па закліку РСДРП, эсэраў і Бунда 7 снежня 1905 г. у Маскве пачалася ўсеагульная палітычная стачка, якая 10 снежня перарасла ва ўзброенае паўстанне. Снежаньская стачка ахапіла ў Беларусі 17 гарадоў і мястэчак.

Узмацненне рэпрэсіўных мерапрыемстваў з боку ўрада аслабіла рэвалюцыйны рух. У другой палове 1906 г. назіраўся спад рабочага руху, адбыліся толькі тры палітычныя стачкі. Эканамічная барацьба працягвала быць выніковай, заканчвалася ў асноўным на карысць рабочых.

У 1907 г. назіралася стомленасць і расчараванне шырокіх народных мас рэвалюцыйным рухам. **3 чэрвеня 1907 г.** Мікалай II распусціў Думу і змяніў выбарчы закон. Паводле *Маніфеста ад 3 чэрвеня* права адмяняць выбарчыя законы і выдаваць новыя захоўвалася за імператарам. Гэта падзея стала завяршэннем рэвалюцыі.

“Наша ніва” і беларуская нацыянальная ідэя ў пачатку XX ст. У апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. сярод беларускай інтэлігенцыі ішла работа па фарміраванні беларускай нацыянальнай ідэі як асновы развіцця нацыянальна-культурнага руху. Дзеячы беларускага нацыянальнага руху апеліравалі да этнічнай культуры, мовы народа як важнейшых каштоўнасцей, абгрунтоўвалі неабходнасць адраджэння іх высокага статусу.

Фундаментам ідэалогіі беларускага вызваленчага руху стала публіцыстыка **Ф. Багушэвіча**. У прадмове да зборніка *“Дудка беларуская”* ім дадзена гісторыка-філасофскае асэнсаванне лёсу беларускага народа, падкрэслена пераемнасць багатых традыцый ВКЛ з сучаснымі задачамі сацыяльнага вызвалення і культурнага адраджэння беларускага народа.

Вялікую ролю адыграла літаратурна-грамадская дзейнасць **К. Казанца, А. Абухавіча** і інш., краязнаўча-збіральніцкая праца **Б. Энімах-Шыпілы** і г.д. У 1902–1903 гг. на аснове нацыянальна-асветніцкіх гурткоў студэнцкай моладзі адбылася палітычная самаарганізацыя беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Была створана *Беларуская рэвалюцыйная грамада*. Яе стваральнікамі выступілі браты **Антон і Іван Луцкевічы, Э. Пашкевіч, А. Бурбіс, К. Казанец (К. Кастравіцкі), В. Іваноўскі** і інш. У *снежні 1903 г. адбыўся Із’езд Грамады*, дзе яна характарызавалася як сацыяльна-палітычная арганізацыя беларускага працоўнага народа і атрымала назву *Беларуская сацыялістычная грамада*.

Глыбокія якасныя змены адбыліся ў нацыянальным руху ў час рэвалюцыі 1905–1907 гг. Са з’яўленнем беларускамоўнага легальнага друку (*“Наша доля”, “Наша ніва”, “Беларус”, “Лучынка” і інш.*), пашырэннем прафесійных, грамадска-культурных аб’яднанняў і гурткоў (Беларускі настаўніцкі саюз, Гродзенскі гурток беларускай моладзі, Беларускі музычна-драматычны гурток), заснаваннем выдавецкіх суполак, нацыянальных тэатральных калектываў.

Вызначальнай рысай урадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі пасля падаўлення рэвалюцыі стаў *вялікадзяржаўны імперскі шавінізм*, ідэалагі і мясцовыя прапагандысты якога не дапускалі існавання самастойнай беларускай нацыі. Падзел яе праводзіўся па канфесійнай прыкмеце: праваслаўны – рускі, католік – паляк. У такіх умовах беларускі нацыянальны рух вымушаны быў адстойваць сваё права на існаванне.

“Наша ніва” штотыднёва выдавалася ў Вільні з лістапада 1906 г. да жніўня 1915 г. і фактычна склала цэлую эпоху ў фарміраванні беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, выпрацоўцы ідэалогіі нацыянальнага руху.

Газета была заснавана братамі *А. і І. Луцкевічамі, А. Уласавым, А. Пашкевіч (Цёткай)*. Выданне мела шырокую карэспандэнцкую сетку ва ўсіх кутках Беларусі, у многіх рэгіёнах Расіі, за мяжой. Вакол “Нашай нівы” аб’ядналіся аўтары розных веравызнанняў, палітычных поглядаў, якіх аб’ядноўвала жаданне нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі. Тут апублікавалі свае першыя творы многія беларускія пісьменнікі. Рэдакцыя стала месцам, куды прыходзілі мастакі, даследчыкі, музычныя і тэатральныя дзеячы і інш. Тэматыка і характар апублікаваных у газеце матэрыялаў былі вельмі разнастайнымі. Яна адгукалася на самыя розныя пытанні, асвятляла дзейнасць Дзяржаўнай Думы, судаў, жыццё сялянства, навінкі культурнага жыцця і многае іншае.

У 1913 г. у Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута *А. Сапуноў* пачаў чытаць курс лекцый па гісторыі Беларусі. *В. Ластоўскі* ў 1910 г. выдаў першы абагульняючы нарыс “*Кароткая гісторыя Беларусі*”, дзе даў канцэптуальнае выяўленне нацыянальнай гісторыі. У пачатку XX ст. навуковае абгрунтаванне этнічнай свядомасці знайшло адлюстраванне ў фундаментальнай працы *Я. Карскага “Беларусы”*, даследаваннях *М. Доўнар-Запольскага* і інш.

Беларускі нацыянальны рух набыў больш масавы характар у час Першай сусветнай вайны. Сацыяльныя ўзрушэнні аказалі значны ўплыў на працэсы этнічнай кансалідацыі. Шматлікія бежанцкія арганізацыі адыгралі вялікую ролю ў абуджэнні нацыянальнай свядомасці.

ЛЕКЦЫЯ 6. НАЦЫЯНАЛЬНА-ДЗЯРЖАЎНАЕ БУДАЎНІЦТВА Ў 1917–1941 ГГ.

Першая сусветная вайна на беларускіх землях.

Міжнародныя супярэчнасці на мяжы XIX–XX ст. набылі глабальны характар. Два блокі вядучых краін свету (*Антанта і Траісты саюз*) ўступілі ў барацьбу за перадел свету. Германія імкнулася пашырыць свае каланіяльныя ўладанні ў Афрыцы. Аўстра-Венгрыя супернічала з Расіяй за ўплыў на Балканах. Англія і Францыя спрабавалі захаваць свой статус-кво.

Падставай да пачатку вайны стала забойства ў сталіцы Босніі – Сараеве аўстра-венгерскага прынца Франца Фердынанда. Аўстра-Венгрыя прад’явіла Сербіі ультыматум, а 28 ліпеня 1914 г. абвясціла ёй вайну. На наступны дзень Расія пачала частковую мабілізацыю. **1 жніўня Германія аб’явіла вайну Расіі**, а 3 жніўня – Францыі. 5 жніўня Вялікабрытанія пачала вайну супраць Германіі.

У сусветны канфлікт было ўцягнута **38** дзяржаў з насельніцтвам 1,5 млрд чалавек. Ваенная кампанія 1914 г. пачалася наступленнем германскіх войскаў на Заходнім фронце. Каб дапамагчы саюзнікам,

адначасова з аперацыяй ва Усходняй Прусіі Расія пачала стратэгічнае наступленне ў Галіцыі. Да канца года на 700-кіламетровым фронце арміі перайшлі да пазіцыйнай вайны. Ствараліся абарончыя рубяжы, умацаваныя раёны.

Летам 1915 г. беларускія губерні сталі франтавой і прыфрантавой тэрыторыяй. У кастрычніку 1915 г. адбылася стабілізацыя фронту па лініі **Паставы – Баранавічы – Пінск**. Летне-восеньскае наступленне нямецкіх войскаў прывяло да таго, што пад акупацыяй апынулася амаль палова тэрыторыі Беларусі. Стаўка Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, якая дыслакавалася ў Баранавічах, пераносіцца ў Магілёў.

Вайна істотна паўплывала на палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі. Па тэрыторыі сучаснай Беларусі праходзіў самы буйны па колькасці вайскоўцаў фронт (паўтара мільёна чалавек), які са жніўня 1915 г. меў назву “Заходні”. Адначасова каля 900 тыс. жыхароў беларускіх губерняў былі мабілізаваны ў расійскую армію і змагаліся пераважна на Паўднёва-Заходнім і Паўночным франтах; больш 70 тыс. з іх загінулі ў баях.

Германскае наступленне выклікала **эвакуацыю** на ўсход прадпрыемстваў і ўстаноў. Яна праходзіла неарганізавана, з вялікімі стратамі. Адначасова з перамяшчэннем абсталявання і маёмасці на ўсход рушыў велізарны паток **бежанцаў**. На пачатку чэрвеня 1915 г. Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандуючага прыняла радыкальнае рашэнне аб **прымусовым высяленні** з франтавой зоны насельніцтва, у першую чаргу мужчын прызыўнога ўзросту ад 17 да 45 гадоў. З восені 1915 г. сяляне сталі пакідаць свае паселішчы і сыходзіць на ўсход. Жыхары усходняй часткі Беларусі са спачуваннем прымалі бежанцаў у свае дамы, дапамагалі з інвентаром, забяспечвалі харчаваннем. Усё большая колькасць беларусаў была вымушаная рухацца далей, углыб расійскіх губерняў. Беларускія і памежныя з ёй губерні ператварыліся ў велізарны лагер бежанцаў. Родныя дамы пакінулі каля паўтара мільёна жыхароў Беларусі.

Ва ўмовах вайны на тэрыторыі Беларусі развіваліся галіны прамысловасці, арыентаваныя на патрэбы арміі. Вытворчасць мірнай прадукцыі знізілася да 15 % ад даваеннага ўзроўню. Вялікім цяжарам для насельніцтва прыфрантавых губерняў сталі ваенна-абарончыя работы (будаўніцтва мастоў, дарог, капанне акопаў). Істотныя страты сялянскія гаспадаркі мелі ад рэквізіцый жывёлы, хлеба і фуражу.

Цяжкім з’яўляўся лёс беларускага насельніцтва пад нямецкай акупацыяй. Германскія войскі захапілі амаль палову тэрыторыі Беларусі з насельніцтвам да вайны каля 2 млн чалавек. Дзейнічала жорсткая сістэма падаткаў, штрафаў, прымусовых работ. Катастрафічнымі для сялянства былі рэквізіцыі.

Вайна з’явілася вялікай трагедыяй для беларускага насельніцтва. Агульныя людскія страты Беларусі за час сусветнай і наступнай

польска-савецкай войнаў (гібель вайскоўцаў на франтах, смяротнасць сярод грамадзянскага насельніцтва, змяншэнне нараджальнасці, невяртанне з бежанства) ацэньваюцца больш чым у 1,5 млн чалавек. Звыш 400 тыс. жыхароў беларускіх тэрыторый так і не вярнуліся на Радзіму, назаўжды аселі на новых месцах пражывання.

Актывізацыя нацыянальнага руху ў гады Першай сусветнай вайны.

На працягу жніўня 1914 – лютага 1917 г. Першая сусветная вайна вайна заставалася найважнейшым фактарам, які вызначаў напрамкі дзейнасці беларускіх нацыянальных арганізацый. З пачаткам вайны ў заходніх губернях Расійскай імперыі было ўведзена **ваеннае становішча, ваенная цэнзура** ў друку, забаронены сходы, пачалі дзейнічаць ваенна-палявыя суды. Узрасла колькасць паліцыі, пашырылася сетка тайнай агентуры. Адначасова праходзілі масавыя мабілізацыі найбольш актыўнай часткі насельніцтва.

Недахоп сродкаў і жорсткая цэнзура прывялі да закрыцця беларускіх друкаваных органаў (часопісаў “Лучына” і “Саха”, газеты “Беларус”). Спыніла дзейнасць Пецябургскае выдавецтва “Загляне сонца і ў наша аконца”, дзе быў выдадзены першы зборнік вершаў **Максіма Багдановіча**. У першы год вайны многія вядомыя беларускія дзеячы аб’ядналіся на аснове газеты “Наша ніва”, але ў сувязі з мабілізацыяй галоўнага рэдактара Янкі Купалы і большай часткі супрацоўнікаў рэдакцыі выданне “Нашай нівы” ў 1915 г. таксама супынілася.

Ва ўмовах вайны з’явіўся новы фактар росту нацыянальнай самасвядомасці – беларускія бежанцы. У іх асяроддзі на аснове параўнання сваёй мовы і культуры з мовай рускага насельніцтва паскорылася фарміраванне нацыянальнай свядомасці. Апынуўшыся ў іншым этнічным асяроддзі, беларусы адчулі як асаблівую каштоўнасць сваё этнакультурнае, моўнае адрозненне.

Пасля акупацыі Вільні цэнтрам беларускага нацыянальнага руху становіцца Петраград, найперш Петраградскае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. На пачатку XX ст. беларусы былі другой па колькасці нацыянальнасцю ў Пецябургу і самай вялікай дыяспарай горада.

Такім чынам, на працягу 1915–1916 гг. адбывалася эвалюцыя поглядаў насельніцтва па нацыянальным пытанні. Яна ішла асобнымі геаграфічна адзеленымі адна ад другой плынямі – бежанскай і мясцовай. Павольнае злучэнне дзвюх плыней у адну паскорылі рэвалюцыйныя падзеі.

Рэвалюцыі 1917 г. і беларускае пытанне.

Расійская рэвалюцыя стала адказам на тыя пытанні, якія не былі вырашаны шляхам рэформ. Важнейшым з іх для краіны з’явілася **пытанне аб зямлі**. Разбурэнні і страты пад час вайны актуалізавалі

патрабаванне міру. Народы Расійскай і іншых імперый вайна прымусіла пашырыць сваю барацьбу за сваё існаванне. Не з'яўляліся выключэннем і беларусы.

З сакавіка па лістапад 1917 г. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала 26 палітычных партый і арганізацый, пераважна агульнарасійскіх. Вялікі ўплыў у гарадах і мястэчках меў Бунд. Актывізаваліся арганізацыі прапольскай, літоўскай і украінскай арыентаванасці. У сакавіку 1917 г. аднавіла сваю дзейнасць Беларуска-сацыялістычная грамада.

З 25 па 27 сакавіка 1917 г. па ініцыятыве старшыні мінскай арганізацыі БСГ Аркадзя Смоліча адбыўся з'езд беларускіх партый і арганізацый, на якім прысутнічала каля 150 чалавек. Быў створаны **Беларускі нацыянальны камітэт** для падрыхтоўкі выбараў у Беларуска-краёвую раду на чале з **Раманам Скірмунтам**.

У чэрвені 1917 г. на канферэнцыі ў Петраградзе быў адобраны праект праграмы-мінімум Беларуска-сацыялістычнай грамады (БСГ). Да гэтага часу БСГ уяўляла сабой найбуйнейшую беларускую арганізацыю, якая налічвала каля 5 тыс. чалавек. Сярод бліжэйшых задач пазначаліся нацыяналізацыя прамысловасці, стварэнне кааператыву і крэдытных арганізацый, увядзенне 8-гадзіннага працоўнага дня, устанавленне мінімальнага заробку.

Часовы ўрад не мог вырашыць нават пытанні забеспячэння харчаваннем. Паражэнні на фронце і далейшае абвастрэнне сацыяльных праблем вызвалі палітычны крызіс. **3–4 ліпеня** ў Петраградзе адбылася **масава-дэманстрацыя**, якая была разогнана. Пачаліся арышты бальшавікоў. На фронце ўводзіліся смяротная кара, ваенна-палявыя суды. Двоеўладдзе завяршылася. Бальшавікі ўзялі курс на падрыхтоўку ўзброенага паўстання.

8–10 ліпеня 1917 г. у Мінску адбыўся II з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый, на якім была абрана **Цэнтральная рада беларускіх арганізацый** на чале з **Язэпам Лёсікам**, якая распачала намаганні па аб'яднанні нацыянальна арыентаваных сіл. У ліпені-жніўні 1917 г. у беларускіх губернях адбыліся выбары ў мясцовыя органы кіравання: гарадскія думы і земствы. Найбольшую колькасць месцаў у гарадах атрымалі эсэры, бундаўцы, польскія сацыялістычны і яўрэйскія нацыянальныя блокі. На выбарах у валасныя земствы перамогу атрымалі эсэры, у мястэчках – бундаўцы. Такім чынам, **летам 1917 г. ні беларускія нацыянальныя партыі, ні бальшавікі не мелі значнай падтрымкі насельніцтва.**

18 ліпеня Вярхоўным галоўнакамандуючым быў прызначаны генерал **Л. Карнілаў**, які ў канцы жніўня запатрабаваў усталяваць у краіне ваенную дыктатуру. Па яго загаду ў Петраград былі накіраваны вайсковыя падраздзяленні. **А. Керанскі**, які ўзначальваў Часовы ўрад, расцаніў гэта патрабаванне як мяцеж і загадаў Карнілаву скласці

паўнамоцтвы галоўнакамандуючага. Генерал адмовіўся. Тады Керанскі звярнуўся за падтрымкай да Петраградскага Савета. Улады выпусцілі з турмаў арыштаваных лідараў большавікоў. А. Керанскі прыняў на сябе кіраўніцтва войскамі. 1 верасня 1917 г. Л. Карнілаў быў арыштаваны.

Актыўны ўдзел у гэтых падзеях прынялі мясцовыя Саветы, якія ўзніклі ў Беларусі ў лютым – сакавіку 1917 г. **30 жніўня быў створаны Часовы рэвалюцыйны камітэт Заходняга фронту.** Рэвалюцыйна настроеныя салдаты і рабочыя ўсталявалі кантроль над стратэгічнымі чыгуначнымі станцыямі. Большавікі, якія ўзначалілі барацьбу супраць генерала Карнілава, павысілі свой аўтарытэт сярод рэвалюцыйна настроенай часткі насельніцтва.

Часовы ўрад праяўляў эканамічную некампетэнтнасць, што вяло краіну да катастрофы. Разлік на перамогу ў Першай сусветнай вайне быў памылковым. Сяляне стаміліся чакаць аграрную рэформу. Лютаўская рэвалюцыя выклікала да жыцця магутны нацыянальна-вызваленчы рух, але Часовы ўрад не прапанаваў шляхоў вырашэння нацыянальнага пытання.

Большавікі вырашылі скарыстаць сітуацыю, якая склалася ў сталіцы для захопу улады. У ноч з **24 на 25 кастрычніка 1917 г. у Петраградзе** адбылося ўзброенае паўстанне рабочых і салдат. Увечары 24 кастрычніка атрады Чырвонай гвардыі, некаторыя вайсковыя часці захапілі пошту, тэлеграф, вакзалы, масты. Раніцай была апублікавана адозва Петраградскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта, падрыхтаваная У. І. Леніным, у якой абвешчалася аб звяржэнні Часовага ўрада.

Вечарам **25 кастрычніка 1917 г. адкрыўся II Усерасійскі з’езд саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў.** З 649 чалавек 390 прадстаўлялі большавікоў. Ад Беларусі і салдат Заходняга фронту прысутнічаў 51 дэлегат. Ноччу паўстанцы арыштавалі членаў Часовага ўрада. З’езд прыняў рашэнне аб пераходзе ўлады да Саветаў. Быў заснаваны **Савет народных камісараў як Часовы рабочы і сялянскі ўрад.** Яго ўзначаліў **Уладзімір Ленін.** Былі прыняты **Дэкрэт аб зямлі,** які адмяняў прыватную ўласнасць на зямлю, **Дэкрэт аб міры.**

Звесткі аб паўстанні ў Петраградзе сталі вядомы ў Мінску 25 кастрычніка ў другой палове дня. Выканкам Мінскага савета вывеў на вуліцы горада салдат двух запасных палкоў, вызваліў з турмы каля 800 арыштаваных. 26 кастрычніка 1917 г. выканкам Мінскага савета абвясціў аб пераходзе ўлады ў рукі Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Супраць пераходу ўлады саветам выступілі меншавікі, эсэры, бундаўцы, беларускія нацыянальна-дэмакратычныя партыі. На пасяджэнні Мінскага савета яны асудзілі ўзброены захоп улады ў Петраградзе.

27 кастрычніка быў створаны **Камітэт выратавання рэвалюцыі** на чале з **Т. Калатухіным.** Большасць у ім мелі эсэры, меншавікі і бундаўцы. Камітэт увёў у Мінск часці Каўказскай дывізіі, зняў

вайсковыя пасты Мінскага савета, адхіліў прызначаных ім камісараў. Мінскі савет пагадзіўся на перадачу ўлады Камітэту пры ўмове, што войскі не будуць накіроўвацца на падаўленне паўстання ў Петраградзе і Маскве. Пасля заключэння пагаднення большавікі правялі агітацыю сярод салдат, дзе яны мелі значную падтрымку. У ноч з 1 на 2 лістапада ў Мінск увайшоў браніраваны цягнік, а таксама атрады рэвалюцыйных салдат, якія ўзялі пад абарону Мінскі савет. У канцы кастрычніка – пачатку лістапада савецкая ўлада была ўстаноўлена ў Віцебску, Гомелі, Полацку, Оршы і іншых гарадах. Абапіраючыся на ствараемыя пры вайсковых фарміраваннях Ваенна-рэвалюцыйныя камітэты, большавікі праводзілі перавыбары Саветаў і забяспечвалі сабе большасць у іх складзе.

У лістападзе 1917 г. адбыліся з’езд саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, III з’езд сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў, II з’езд армій Заходняга фронту. Яны прынялі рашэнне аб стварэнні адзінага органа кіравання. **26 лістапада** сфарміраваны **Абласны выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах**, які ўзначаліў напачатку **М. Рагазінскі**, а са студзеня 1918 г. – **А. Мяснікоў**). Са 170 членаў Аблвыкамзаха больш за 100 чалавек з’яўляліся ваеннаслужачымі. Беларусы ў гэтым органе ўлады было ўсяго 3 (левыя эсэры). Непасрэднае кіраўніцтва было ўскладзена на створаны **Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці (К. Ландар)**.

Кіраўніцтва Аблвыкамзаха, не бачыла перспектывы беларускага нацыянальнага развіцця. Яны меркавалі, што стварэнне нацыянальных рэспублік стане перашкодай для сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. З’яўляючыся ў выключнай большасці прадстаўнікамі іншых народаў (В. Кнорын, К. Ландар, А. Мяснікоў), яны не лічылі беларусаў асобнай нацыяй.

Беларускія нацыянальныя партыі, якія не прынялі ўладу саветаў, пэўныя надзеі звязвалі з выбарамі ва **Устаноўчы сход** (лістапад 1917 г.). Яны меркавалі, што метадамі парламенцкай дэмакратыі можна дасягнуць поўнага нацыянальнага самавызначэння Беларусі. Выканкам Вялікай беларускай рады пачаў падрыхтоўку свайго Устаноўчага сходу – **Усебеларускага з’езда**, мэтай якога было стварэнне дэмакратычнай краёвай улады. Паралельна ў гэтым кірунку працаваў Беларускі абласны камітэт, які быў сфарміраваны ў лістападзе 1917 г. пры Усерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў. Беларускі абласны камітэт выступіў з прапановай аб правядзенні 15 снежня з’езда прадстаўнікоў земстваў, саветаў сялянскіх дэпутатаў, беларускіх палітычных і грамадскіх арганізацый, арміі, настаўніцкага саюза, кааператыву і культурна-асветніцкіх арганізацый.

Усебеларускі з'езд 1917 г.

I Усебеларускі з'езд – знамянальная падзея ў гісторыі дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі. Гэта першая ў найноўшай гісторыі спроба беларусаў арганізаваць сваю ўладу на ўласнай этнічнай тэрыторыі.

Асноўнымі ініцыятарамі і арганізатарамі з'езда сталі два палітычныя цэнтры – **Вялікая Беларуская рада** у Мінску і **Беларускі абласны камітэт** у Петраградзе. Гэтыя арганізацыі ўяўлялі дзве асноўныя культурна-ідэалагічныя плыні, што суадносілі сябе з беларускай этнічнай супольнасцю і прэтэндавалі на выказванне яе інтарэсаў – уласна беларускую і “заходнярускую”. Яны па-рознаму вызначалі дзяржаўна-палітычную будучыню Беларусі.

Вялікая Беларуская рада (старшыня **В. Адамовіч**) гуртавала вакол сябе носьбітаў нацыянальнай ідэі. Яны выступалі за абранне краёвага цэнтра ўлады, бясплатную перадачу зямлі працоўнаму народу, стварэнне нацыянальнага войска; развіццё беларускай культуры. У якасці канчатковай мэты вызначалася ўтварэнне аўтаномнай, дэмакратычнай Беларускай рэспублікі, якая б на роўных правах з Расіяй і іншымі рэспублікамі павінна была ўвайсці ў агульнарасійскі федэратыўны саюз.

Беларускі абласны камітэт (БАК) (на чале з **Я. Канчарам**) быў створаны 17 лістапада пры Ёсерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў. Асаблівасць палітычнай сітуацыі напрыканцы 1917 года вызначалася тым, што значная частка беларускіх дзеячаў знаходзілася ў Петраградзе. Менавіта яны склалі большасць членаў БАК. Тут мелася шырокае прадстаўніцтва дзесяткаў тысяч бежанцаў беларусаў і петраградскіх рабочых-беларусаў. Па меркаванні прадстаўнікоў БАК, самавызначэнне Беларусі магло адбыцца праз стварэнне аўтаномнай вобласці ў складзе Расіі.

2 снежня 1917 г. у Брэсце паміж Савецкай Расіяй, з аднаго боку, і Германіяй і яе саюзнікамі – з другога быў заключаны дагавор аб **перамір'і** на расійскім фронце. 9 снежня там пачаліся перамовы аб міры. У цэнтры дыскусій апынулася пытанне пра лёс акупаваных Германіяй Польшчы, Курлянды, Літвы, Эстлянды, якое абмяркоўвалася праз прызму самавызначэння нацый. Беларускае праблема ў якасці самастойнай на перамовах не абмяркоўвалася.

Усебеларускі з'езд пачаў работу **5 снежня 1917 г.** У ім прынялі ўдзел **1872 дэлегаты**. З'езд прадстаўляў тагачаснае беларускае грамадства: прадстаўнікі Саветаў, губернскіх, павятовых і валасных земстваў, губернскіх і павятовых самакіраванняў, губернскіх і павятовых зямельных камітэтаў, настаўніцкіх арганізацый, беларускіх нацыянальных арганізацый, дэлегаты ад арміі і флоту, тылу, члены выканаўчых камітэтаў БАК, ВБР, ЦБВР і г. д.

З'езд планаваў абмеркаваць палітычнае становішча краіны і лёс Беларусі, бежанскае пытанне, працэсы дэмабілізацыі арміі.

Аблвыканкамзах і Паўночна-Заходні камітэт РСДРП(б), усведамляючы пагрозу сваёй уладзе, вызначылі тактыку, накіраваную на зрыў Усебеларускага з'езда. Аднак падтрымка з'езда цэнтральнай савецкай уладай не дазволіла ім пайсці на яго разгон адразу на пачатку снежня 1917 г.

17 снежня на нарадзе з лідэрамі фракцый і земляцтваў быў выпрацаваны тэкст пастановы аб самавызначэнні Беларусі і аб часовай краёвай уладзе. Дакумент быў зачытаны ў ноч на 18 снежня. Рэзалюцыя складалася з 15 пунктаў, сярод якіх цэнтральнае месца займаў першы. У ім падкрэслівалася: "...замацоўваючы сваё права на самавызначэнне, абвешчанае Расійскай рэвалюцыяй, і сцвярджаючы дэмакратычны рэспубліканскі лад у межах Беларускай зямлі, для выратавання роднага краю і засцярогі яго ад падзелу і адрыву ад Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі, 1-ы Усебеларускі З'езд пастанаўляе: неадкладна ўтварыць са свайго складу орган краёвай улады ў выглядзе Усебеларускага Савета сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў, каторы часова становіцца на чале кіравання краем, уступаючы ў дзелавыя зносіны з цэнтральнай уладай, адказнай перад Саветам рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў". Вынайздзеная формула ўключала матыў Беларускай рэспублікі, але наймення такога не ўтрымлівала. Яна была прынята ўсімі і пад бурныя авацыі ўхвалена з'ездам. Гэта была безумоўная перамога дэлегатаў – як над уласнымі супярэчнасцямі, так і над раскольніцкай тактыкай большавіцкага кіраўніцтва Беларусі. Апошнія з мэтай захавання ўлады былі вымушаны выкарыстаць сілу, каб перапыніць работу з'езда. Дэлегаты паспелі аднагалосна прыняць толькі першы пункт рэзалюцыі. З'езд падтрымаў савецкую форму ўлады ў Беларусі, але выступіў за беларускія саветы, а створаныя большавікамі не прызнаваў. У ноч з 17 на 18 снежня 1917 г. **з'езд быў разогнаны**, а члены прэзідыума з'езда (у тым ліку старшыня з'езда **І. Серада**) і шэраг дэлегатаў былі арыштаваны.

Разгон Усебеларускага з'езда перапыніў легітымны шлях беларусаў у накірунку суверэннай палітычнай нацыі. Дэлегаты з'езда прадэманстравалі здольнасць да кампрамісаў, да выпрацоўкі ўзаемапрыемальных шляхоў прадухілення катастрафічных пагроз, што навіслі над Беларуссю ва ўмовах ваенных і рэвалюцыйных катаклізмаў. Нацыянальным сілам у снежні 1917 г. не ўдалося рэалізаваць свае рашэнні. Высновы, што прагучалі на з'ездзе, сталі ідэйным падмуркам стварэння Беларускай Народнай Рэспублікі, далі штуршок да набывання беларускімі палітыкамі досведу самастойнай дзяржаўнай дзейнасці.

Абвяшчэнне БНР.

Храналагічна першым крокам станаўлення беларускай дзяржаўнасці з'явілася абвяшчэнне **Беларускай Народнай Рэспублікі**. Гэтаму садзейнічаў шэраг знешніх і ўнутраных умоў. Перамовы на савецка-германскай мірнай канферэнцыі ў Брэсце ў канцы студзеня

1918 г. былі перапынены савецкай бокам. Скарыстаўшы сітуацыю, Германія і Аўстра-Венгрыя 18 лютага 1918 г. аднавілі ваенныя дзеянні. Пасля разгону з'езда частка яго арганізатараў і ўдзельнікаў сабралася ў дэпо Лібава-Роменскай чыгункі. На гэтым пасяджэнні было прынята рашэнне Прэзідыум з'езда пераўтварыць у **Выканаўчы камітэт Рады Усебеларускага з'езда**. У ноч на 19 лютага перад пагрозай наступлення германскіх войскаў кіраўнікі Аблвыканкамзаха пакінулі Мінск. Выканаўчы камітэт Рады заявіў, што аб'яўляе сябе вышэйшай уладай у краі. 20 лютага быў створаны **Народны сакратарыят** на чале з **Язэпам Варонка**. **21 лютага**, напярэдадні ўступлення нямецкіх войскаў у Мінск, Выканкам звярнуўся да народаў Беларусі з **Першай Устаўной граматай**, у якой дэкларавалася права беларускага народа на самавызначэнне. Народны сакратарыят Беларусі ў складзе 20 міністраў, прадстаўнікоў розных партый абвешчаўся да склікання Устаноўчага сходу часовым урадавым органам.

Да канца лютага 1918 г. нямецкія войскі захапілі большую частку Беларусі да лініі Расоны – Полацк – Сянно – Орша – Магілёў – Жлобін. **3 сакавіка 1918** г. паміж Савецкай Расіяй і Германіяй быў падпісаны **мірны дагавор**, згодна з якім прыкладна 85 % этнічнай беларускай тэрыторыі адыходзіла Германіі, 15 % – Савецкай Расіі. Для беларускіх зямель фактычнае спыненне стану вайны доўжылася да лістапада 1918 г., калі пад уплывам рэвалюцыйных падзей у Германіі нямецкія войскі пачынаюць пакідаць тэрыторыю Беларусі. Кайзерам Германіі Вільгельмам II 23 сакавіка 1918 г. была выдадзена **Дэкларацыя аб прызнанні незалежнасці літоўскай дзяржавы** і перадачы ёй беларускіх зямель Беласточчыны, Віленшчыны і Гродзеншчыны. Землі на поўдзень ад Палескай чыгункі перадаваліся Украінскай Народнай Рэспубліцы. Прынятыя рашэнні разрывалі беларускія землі на часткі.

Падпісанне Брэсцкага міру падштурхнула Выканаўчы камітэт Рады да выдання **9 сакавіка 1918 г. Другой Устаўной граматы**. Гэтым дакументам, “у межах рассялення і лічбавай перавагі беларускага народа”, зацвярджалася назва краіны: Беларуская Народная Рэспубліка. Меркавалася, што асноўныя законы зацвердзіць Устаноўчы Сойм, што будзе скліканы на асновах агульнага, роўнага, тайнага выбарчага права. Пацвярджаліся дэмакратычныя свабоды, 8-гадзінны працоўны дзень, адмена прыватнай уласнасці на зямлю. Між тым, тэрыторыя, на якой дэкларавалася ўлада Рады БНР, кантралявалася нямецкімі акупацыйнымі войскамі і савецкай Расіяй.

Германія з Савецкай Расіяй заключылі дамову аб непрызнанні Берлінам новых дзяржаўных утварэнняў, якія паўстануць на тэрыторыі Расіі пасля 3 сакавіка 1918 года. На ноты ўраду Я. Варонкі канцлер Рэйха Георг фон Хертлінг заявіў, што Берлін ставіцца да Беларусі як да часткі Савецкай Расіі.

Адмова савецкага кіраўніцтва ад прызнання Беларускай Народнай Рэспублікі ставіла пытанне аб суб'ектнасці БНР. У такіх умовах з'явілася *Трэцяя Устаўная грамата*. Яна ўпершыню аб'яўляла Беларусь незалежнай дзяржавай. Задача прызнання незалежнасці на міжнароднай арэне вызначалася як самая галоўная для яе стваральнікаў.

Урад У. Леніна ў жніўні 1918 г. скасаваў усе папярэднія дамоўленасці з Германіяй. Прызнанне БНР ставіла б пытанне аб далейшым руху Чырвонай Арміі на ўсход ва ўмовах росту спадзяванняў на сусветную пралетарскую рэвалюцыю. 10 снежня 1918 г. войскі Чырвонай Арміі ўступілі ў Мінск. У студзені распачала працу мірная канферэнцыя ў Парыжы. Аднак спробы А. Луцкевіча атрымаць падтрымку краін Антанты поспеху не мелі.

Белнацкам і яго роля ў стварэнні БССР.

31 студзеня 1918 г. У. Леніным быў падпісаны дэкрэт, у адпаведнасці з якім ствараўся *Беларускі нацыянальны камісарыят*. Камісарам Белнацкама да траўня 1918 г. з'яўляўся *А. Чарвякоў*. Белнацкам меў аддзяленні ў Петраградзе, Віцебску, Саратаве і Смаленску. З 1 сакавіка 1918 г. пачаў выходзіць друкаваны орган Беларускага нацыянальнага камісарыята газета "*Дзянніца*", яе рэдактарамі быў пісьменнік *Зміцер Жылуновіч (Цішка Гартны)*.

Першая сусветная вайна паўплывала на рост нацыянальнай самасвядомасці. Гэта можна назіраць на прыкладзе перапісу перапісаў насельніцтва. Згодна Першага агульнарасійскага перапісу 1897 г. беларусамі ў Мінскай губерні лічылі сябе 76 %, а па выніках перапісу 1917 года, што праводзіўся пасля Лютаўскай рэвалюцыі, беларусы склалі больш 89 %.

Белнацкам становіўся галоўным цэнтрам, які змагаўся за станаўленне беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. Белнацкам вёў асветніцкую працу сярод беларусаў на тэрыторыі Савецкай Расіі, клапаціўся пра бежанцаў, беларускія арганізацыі і ўстановы, якія былі эвакуіраваны падчас Першай сусветнай вайны. Ён займаўся адкрыццём беларускіх школ, выдаваў літаратуру на беларускай і рускай мовах. Пад уплывам гэтай арганізацыі ідэя беларускай савецкай рэспублікі набывала ўсё большую падтрымку. Гэта выявілася ў прыняцці адпаведных рэзалюцый беларускімі сходамі і з'ездамі. У прынятых рэзалюцыях меліся, як правіла, наступныя пункты: непрызнанне БНР і яе ўрада, дэкларацыі ў падтрымку Савецкай улады і супрацьпастаўленне БНР ідэі Федэрацыі Беларусі з Расіяй.

25 снежня І. Сталін меў размову па тэлефоне з А. Мясніковым па беларускім пытанні. У той жа дзень І. Сталін выклікаў да сябе адказных супрацоўнікаў Белнацкама і беларускіх секцый РКП(б), у ходзе якой прапанаваў скласці спіс кандыдатаў на замяшчэнне пасад у Часовым рабоча-сялянскім урадзе Беларусі. А. Чарвякову было даручана падрыхтаваць праект Маніфеста Часовага рэвалюцыйнага рабоча-

сялянскага ўрада. Была акрэслена тэрыторыя Беларускай рэспублікі з пяці губерняў: Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай і Смаленскай, а таксама вызначаны склад новага ўрада і паўнамоцтвы рэспублікі.

30 снежня 1918 г. ў Смаленску пачала працу **VI Паўночна-Заходняя абласная канферэнцыя РКП(б)**. У пастанове аб тэрыторыі рэспублікі асноўным ядром яе лічыліся Мінская, Смаленская, Магілёўская, Віцебская і Гродзенская губерні з прылеглымі да іх мясцовасцямі суседніх губерняў, населеных пераважна беларусамі. Канферэнцыя аб'явіла сябе **Першым з'ездам Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі – КП(б)Б. 1 студзеня 1919 г.** быў абнародаваны **“Маніфест Часовага Работніча-Сялянскага Ураду Беларусі”**, які быў напісаны Зміцерам Жылуновічам. **5 студзеня 1919 г. Часовы ўрад СССР пераехаў ў Мінск.** Для канчатковага завяршэння працэсу дзяржаўнага будаўніцтва было вырашана склікаць Усебеларускі з'езд Саветаў.

Абвяшчэнне савецкай беларускай дзяржаўнасці мела выключнае значэнне. З'явілася жыццяздольная аснова пабудовы нацыянальнай дзяржавы. Дзякуючы настойлівым намаганням беларускіх нацыянальных колаў, якія падтрымлівалі савецкую ўладу, кіраўніцтва апошняй было вымушана пайсці на абвяшчэнне савецкай рэспублікі на тэрыторыі Беларусі.

Стварэнне ЛітБел ССР.

16 студзеня 1919 г. на пленуме ЦК РКП(б) было прынята рашэнне выдзеліць з Беларускай рэспублікі Віцебскую, Смаленскую і Магілёўскую губерні, пакідаючы ў складзе Беларусі Мінскую і Гродзенскую губерні. З гэтым не пагадзілася большая частка ўрада БССР. У знак пратэсту ў канцы студзеня ўрад пакінулі тры наркамы – Ф. Шантыр, У. Фальскі, Я. Дыла. Беларускае партыйнае і савецкае кіраўніцтва патрабавала перагляду рашэння ЦК РКП(б).

2–3 лютага 1919 г. адбыўся **I Усебеларускі з'езд саветаў**. У рабоце з'езда прыняў удзел старшыня УЦВК і сакратар ЦК РКП(б) Я. Свядлоў, які зачытаў пастанову УЦВК РСФСР ад 31 студзеня аб прызнанні незалежнасці ССРБ. З'езд прыняў **Канстытуцыю рэспублікі**, дэкларацыю аб устанаўленні федэратыўных сувязей з РСФСР, а таксама рашэнне аб аб'яднанні сацыялістычных Рэспублік Беларусі і Літвы ў адну дзяржаву. **27 лютага 1919 г.** у Вільні на аб'яднаным пасяджэнні ЦВК Літоўскай і Беларускай рэспублік прынята рашэнне аб **аб'яднанні рэспублік і стварэнні ўрада**. Савет Народных Камісараў Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Літвы і Беларусі (ЛітБел) узначаліў адзін з арганізатараў Кампартыі Літвы **В. Міцкявічус-Капсукас**.

Новае дзяржаўнае ўтварэнне так і не змагло прыступіць да рэалізацыі праграм сацыяльна-палітычнага развіцця. У лютым 1919 г.

Урад ЛітБел ССР спрабаваў спыніць польскую агрэсію на літоўска-беларускія землі, звяртаўся “да ўсіх народаў, усіх урадаў” з заклікам мірнага вырашэння спрэчных тэрытарыяльных пытанняў. У сувязі з захопам большай часткі тэрыторыі Літоўска-Беларускай Рэспублікі ў ліпені 1919 г. было прынята рашэнне аб ліквідацыі Савета абароны ЛітБела, спыненні работы СНК, і ўрада ЛітБела.

Польска-савецкая вайна і другое абвяшчэнне БССР.

У лістападзе 1918 г. у Варшаве было абвешчана аб адраджэнні Рэчы Паспалітай. **Ю. Пілсудскі** заявіў пра аднаўленне дзяржавы ў **межах 1772** г. Кіраўніцтва Рэчы Паспалітай не абмежавалася этнічнымі польскімі землямі. Польскі сейм заявіў, што “бацькаўшчына Касцюшкі, Міцкевіча і Траўгута належыць да Польшчы, як частка непадзельная”. Ужо ў снежні 1918 г. польская армія заняла Аўгустоўскі, Бельскі паветы. Першыя баі з падраздзяленнямі Чырвонай Арміі адбыліся ў студзені 1919 г. У красавіку польскімі войскамі былі захоплены Слонім, Вільня, Пінск, Баранавічы.

8 красавіка ЦВК Літоўска-Беларускай ССР уводзіць у рэспубліцы **ваеннае становішча**. Была праведзена мабілізацыя ў Чырвоную Армію. 1 чэрвеня 1919 г. быў прыняты Дэкрэт УЦВК РСФСР аб ваенна-палітычным адзінстве Украіны, Латвіі, Літвы і Беларусі на чале з савецкай Расіяй. Аднак летам польскія войскі перайшлі ў наступленне. Была занята Вілейка, потым Маладзечна, Лунінец. 8 жніўня 1919 г. польскія войскі захапілі Мінск.

На захопленых тэрыторыях Польскі ўрад стварыў Грамадзянскае кіраўніцтва ўсходніх зямель. Беларусь была падзелена на тры акругі (Віленскую, Брэсцкую, Мінскую), якія ў сваю чаргу дзяліліся на паветы. Было адноўлена памешчыцкае землеўладанне.

Вясной 1920 г. адбыліся змены на польска-савецкім фронце. Польскія войскі пачалі наступленне на Палессі. Яны захапілі Мазыр, Калінкавічы. На аснове распрацаванага плана ваенных дзеянняў ў сярэдзіне мая пачалося наступленне Заходняга фронту ў Беларусь. **11 ліпеня быў вызвалены Мінск**, 14 ліпеня – Вільня, 19 ліпеня – Гродна, 1 жніўня – Брэст. Была рэальная магчымасць аднаўлення беларускай дзяржаўнасці.

12 ліпеня 1920 г. быў падпісаны мірны дагавор паміж Літвой і РСФСР, згодна з якім значная частка беларускай тэрыторыі Гродзеншчыны і Віленшчыны (з гарадамі Гродна, Шчучын, Ашмяны, Смаргонь, Вільня) прызнана часткай Літвы.

Летам 1920 г. Чырвоная Армія правяла паспяховае наступленне на Варшаву і Львоў. У пачатку жніўня Чырвоная Армія вяла баі ўжо на тэрыторыі Польшчы. Гэта выклікала магутны нацыянальна-патрыятычны ўздых у Польшчы, спрыяла пашырэнню ваеннай дапамогі еўрапейскіх урадаў.

Польскае камандаванне 14–16 жніўня 1920 г. флангавым ударам стварыла пагрозу акружэння Варшаўскай групоўкі савецкіх войскаў. Чырвоная Армія пачала паспешлівае адступленне, несучы вялікія страты. 21 жніўня польская армія заняла Брэст. Пачаліся перагаворы аб заключэнні перамір’я.

Мінск быў вызвалены ад польскіх войскаў у ліпені 1920 г. Урачыстае **абвяшчэнне ССРБ адбылося 31 ліпеня 1920 г.** Беларуская рэспубліка абвяшчалася, але толькі ў межах Бабруйскага, Барысаўскага, Ігуменскага, Мінскага, Слуцкага і Мазырскага павеатаў. Таму дэкларацыю аб незалежнасці ССРБ не падпісалі прадстаўнікі БПСР, якія патрабавалі незалежнасці ССРБ у межах этнічнага самавызначэння.

Падпісанне Рыжскага мірнага дагавора і яго наступствы для беларускай дзяржаўнасці.

Перамовы дэлегацыі савецкай Расіі з дыпламатамі Польшчы ішлі на працягу 5 месяцаў і толькі **18 сакавіка 1921 г. у Рызе** быў падпісаны **мірны дагавор**. Да Польшчы адышла амаль палова беларускай тэрыторыі (Гродзенская губерня, Навагрудскі, Пінскі, частка Слуцкага, Мазырскага і Мінскага павеатаў Мінскай губерні, Лідскі, Ашмянскі, Дзісянскі паветы Віленскай губерні, што складала 98,815 тыс. км² з насельніцтвам 3,171 млн чалавек). Беларусы складалі большасць насельніцтва Заходняй Беларусі, аднак на дзяржаўным узроўні беларусаў кваліфікавалі нацыянальнай меншасцю, не прызнавалі іх права на самавызначэнне.

Гэтыя тэрыторыі разам з Вільняй і бліжэйшымі ўсходнімі павеатамі Літвы, захопленымі Польшчай яшчэ ў 1920 г., атрымалі неафіцыйную назву “Заходняя Беларусь”, альбо “**крэсы ўсходнія**” Апораі польскай улады на захопленай тэрыторыі павінны былі стаць **асаднікі** – ваенныя каланісты з ліку былых удзельнікаў савецка-польскай вайны 1919–1920 гг.

У 1926 г. у Польшчы быў усталяваны рэжым асабістай улады Юзафа Пілсудскага. Закладзеныя ў Канстытуцыі Польшчы 1921 г. дэмакратычныя правы і свабоды так і не атрымалі рэальнага ўвасаблення ў жыццё ва ўмовах узмацнення аўтарытарнага **рэжыму “санацыі”**. У 1934 г. па распараджэнні Ю. Пілсудскага быў створаны **канцэнтрацыйны лагер у Бярозе-Картузскай**, дзе да 1939 г. утрымліваліся абвінавачаныя ў “антыдзяржаўнай дзейнасці” праціўнікі ўлады. У пошуках лепшай долі беларусы (паводле розных падлікаў, ад 120 да 150 тыс. чалавек) эмігравалі у Заходнюю Еўропу, ЗША, Канаду.

Беларуская рэспубліка як суверэнная дзяржава захавала сваё існаванне на тэрыторыі **6 павеатаў былой Мінскай губерні** плошчай 52,4 тыс. км² з насельніцтвам 1,544 млн чалавек. Разрыў адзінага этнасацыяльнага арганізма беларускай нацыі стаў перашкодай у дзяржаўным будаўніцтве Беларусі.

Фарміраванне Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР).

31 ліпеня 1920 г. адбылося абвешчэнне незалежнасці ССРБ, але на III з'ездзе КП(б)Б па-ранейшаму падкрэслівалася, што Беларусь, як Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка, з'яўляецца састаўной часткай РСФСР.

Рэальныя ўмовы паступова прымушалі балышавіцкае кіраўніцтва не толькі звярнуцца да новай эканамічнай палітыкі, але і перагледзець палітыку нацыянальную. 30 ліпеня 1921 г. адбылася ратыфікацыя саюзнага рабоча-сялянскага дагавора паміж ССРБ і РСФСР. Аб ССРБ як аўтаномнай адзінцы размова ўжо не вялася.

На пачатку 1920-х гг. функцыяніравалі аб'яднаныя наркаматы вайсковых спраў, замежнага гандлю, грашовых спраў, працы, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфа. Кіраўніцтва імі і кантроль за іх дзейнасцю ажыццяўлялі Усерасійскі з'езд Саветаў і УЦВК. Аналізуючы сацыяльна-эканамічныя працэсы ў БССР да 1924 г., трэба мець на ўвазе не толькі тое, што тэрыторыя ўсходняй Беларусі не ўваходзіла ў склад новаабвешчанай ССРБ, але і тое, што ўсе мясцовыя падаткі і зборы ў Савецкай Беларусі збіраліся па ўзгадненню з Наркаматам фінансаў РСФСР і вызначаліся ў адпаведнасці з Канстытуцыяй РСФСР.

З 1921 г. усе заканадаўчыя акты РСФСР, указы Прэзідыума, яго ЦВК і СНК, пастановы неаб'яднаных наркаматаў набывалі сілу толькі тады, калі зацвярджаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі ССРБ. З 1 ліпеня 1922 г. у БССР быў уведзены ў дзеянне Крымінальны кодэкс РСФСР, з 15 ліпеня 1922 г. – Крымінальна-працэсуальны кодэкс РСФСР з пэўнымі зменамі і дадаткамі.

Такім чынам, узнікшыя саюзы мелі розныя ступені паглыблення – ад рысаў самастойнасці да ўнітарнай дзяржавы. Па гэтых прычынах паміж кіраўніцтвам рэспублік неаднаразова ўзнікалі вострыя рознагалосці.

У. Ленін прапанаваў *план дзяржаўнага саюза самастойных раўнапраўных рэспублік на аснове добраахвотнага і роўнага аб'яднання* з агульнафедэральнымі органамі ўлады. Ён выступіў супраць празмернага цэнтралізму, за умацаванне суверэнітэту кожнай рэспублікі, як абавязковай умовы аб'яднання народаў. Усім рэспублікам гарантаваліся роўныя правы ўнутры СССР і кожнай давалася права свабоднага выхаду з Саюза.

I Усесаюзны з'езд Саветаў адбыўся 30 снежня 1922 г. у Маскве. На ім прадстаўнікамі РСФСР, Украінскай і Беларускай савецкіх сацыялістычных рэспублік, а таксама Закаўказскай федэрацыі (у якую увайшлі Азербайджан, Грузія і Арменія) былі падпісаны Дэкларацыя аб стварэнні СССР і Саюзны Дагавор.

У Дэкларацыі вызначаліся прычыны і прынцыпы аб'яднання. Саюзны дагавор складаўся з 26 пунктаў, у якіх вызначаліся асновы

аб'яднання – кампетэнцыя Саюза ССР, структура органаў улады і кіравання, ўводзілася адзінае грамадзянства. У кампетэнцыю саюзных органаў перадаваліся пытанні знешняй палітыкі, знешняга гандлю, фінансаў, абароны, шляхоў зносін, сувязі. Усё астатняе заставалася ў падпарадкаванні саюзных рэспублік. Вышэйшым органам краіны абвяшчаўся *Усесаюзны з'езд Саветаў*, а ў перапынках паміж яго скліканнямі – *ЦВК СССР*, які складаўся з дзвюх палат: Саюзнага Савета і Савета нацыянальнасцей. Быў сфарміраваны *ўрад – Саўнаркам СССР – на чале з У. Леніным*.

31 студзеня 1924 г. II З'езд Саветаў СССР канчаткова зацвердзіў Канстытуцыю СССР. *Канстытуцыя СССР 1924 г.* складалася з дзвюх частак – Дэкларацыі аб утварэнні СССР і Саюзнага дагавора. У Дэкларацыі вызначаліся прынцыпы добраахвотнасці і раўнапраўя пры аб'яднанні рэспублік у Саюз ССР. Меркавалася, што рэспублікі будуць самастойна кіраваць асветай, навукай, вышэйшай школай, аховай здароўя, сацзабеспячэннем, а саюзныя органы абмяжуюцца распрацоўкай агульных напрамкаў развіцця гэтых галін. Прынятая VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў *Канстытуцыя БССР 1927 г.* забяспечвала магчымасці рэспубліканскага рэгулявання сацыяльна-эканамічнай сферай.

Рэалізацыя нацыянальна-дзяржаўнай мадэлі развіцця і мадэрнізацыйных працэсы ў Савецкай Беларусі.

У 1921–1924 гг. складваюцца перадумовы для выпрацоўкі нацыянальнай мадэлі мадэрнізацыі ў БССР: адмена надзвычайнага становішча, узбуйненне тэрыторыі рэспублікі, адкрыццё ўніверсітэта, сельскагаспадарчых навукова-даследчых і адукацыйных устаноў.

Мадэрнізацыя грамадства вызначаецца як працэс накіраваных сістэмных сацыяльных змен. З прычыны перавагі сялянскага насельніцтва менавіта ў справе пераўтварэння беларускай вёскі вызначаюцца ўласныя падыходы да мадэрнізацыі. Найважнейшым інстытутам, які быў замацаваны ў зямельных кодэксах 1920-х гг., з'яўляўся інстытут “зямельнай грамады”. *Сялянская грамада* заставалася найважнейшым рэгулятарам сацыяльных адносін. Яна ўспрымалася як аб'яднальны пачатак, у якім злучыліся нацыянальныя і сацыяльныя патрабаванні беларусаў.

Істотнымі крыніцамі развіцця мадэрнізацыйных працэсаў разглядаліся людскія рэсурсы вёскі, працавітасць беларускага сялянства, якія маглі быць задзейнічаны пры ўмове стварэння спрыяльных умоў для эфектыўнага гаспадарання. Індустрыялізацыя на першым этапе ахоплівала пераважна сферу перапрацоўкі сельскагаспадарчай прадукцыі на аснове кааперацыйных сувязей з сялянствам і асэнсоўвалася як “*індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі*”. У гэтым накірунку наркам земляробства БССР Дз. Прышчэпаў арыентаваўся на прыклад Даніі.

У 1924–1928 гг. узмацніўся фактар дзяржаўнасці Беларусі. Інтэрэсы рэспублікі далёка не заўсёды супадалі з інтарэсамі саюзнага цэнтра і прымушалі рэспубліканскія ўлады кіравацца інтарэсамі БССР, адстойваць яе правы. Па-сутнасці, толькі з 1924–1925 гаспадарчага года пачынаецца рэалізацыя новай эканамічнай палітыкі ў Савецкай Беларусі. Рэалізацыя нацыянальнай мадэлі мадэрнізацыі за кароткі тэрмін не выклікала значных змен у сацыяльнай псіхалогіі сялянства, якое павялічвала вытворчасць, але так і не навучылася гандляваць. У выніку павышэння нараджальнасці і памяншэння смяротнасці беларуская вёска перажывае значны дэмаграфічны ўздым. Між тым, галоўнай умовай рыначнага развіцця з’яўлялася павышэнне таварнасці сельскагаспадарчай вытворчасці.

Супярэчнасці, выкліканыя развіццём гандлёвых адносін з’явіліся адной з прычын, каб адмовіцца ад нэпа. Савецкая мадэрнізацыя ў 1929–1939 гг. характарызуецца перавагай уніфікацыйных працэсаў. Яна была выклікана, найперш, знешнімі фактарамі і рэалізоўвалася ў трох накірунках: як *індустрыялізацыя, калектывізацыя і культурная рэвалюцыя*. Большасць прамысловых прадпрыемстваў будуюцца ў гарадах, але працэсы урбанізацыі стрымліваліся тым, што з 1932 г. беларускія сяляне не маглі пакінуць вёску без пашпартоў. У БССР не планавалася будаўніцтва прадпрыемстваў цяжкай прамысловасці. Аднак у беларускіх гарадах акрамя прадпрыемстваў перапрацоўчай прамысловасці (макароннай, каўбаснай) былі пабудаваны швейная фабрыка “Сцяг індустрыялізацыі” ў Віцебску, Магілёўская фабрыка штучнага валакна, Бабруйскі і Гомельскі дрэваапрацоўчыя камбінаты, Крычаўскі цэментавы і Магілёўскі аўтарамонтны заводы, Мінскі радыёзавод. З мэтай забеспячэння калгасаў тэхнікай утвараліся машынна-трактарныя станцыі (*МТС*). Аднак выкарыстанне трактарнай тэхнікі стрымлівалася забалочанасцю значнай часткі тэрыторыі БССР.

З 1929 г. перавагу атрымліваюць адміністрацыйна-рэпрэсіўныя дзеянні. З прызначэннем у студзені 1930 г. першым сакратаром ЦК КП(б)Б К. Гея БССР па тэмпах істотна перавысіла самыя высокія ў СССР паказчыкі калектывізацыі. Нявызначанасць прыкмет такой групы як “кулак” дала магчымасць залічыць да яе частку сярэдняга і нават бяднейшага сялянства, якое не падтрымала суцэльную калектывізацыю. Адной з важнейшых асаблівасцей калектывізацыі ў савецкай Беларусі з’явілася стварэнне калгасаў ў пераважнай ступені за кошт маёмасці раскулачаных гаспадарак.

Адным з найбольш эфектыўных накірункаў савецкай палітыкі на вёсцы стала развіццё адукацыі. Разам з тым, старэйшыя пакаленні вяскоўцаў адстойвалі сваю веру і актыўна выступалі за захаванне культавых устаноў.

Фарміраванне тэрытарыяльных межаў і адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу БССР. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

Падпісанне Саюзнай дамовы і фарміраванне агульных межаў Саюзнай дзяржавы давалі спадзяванні на вяртанне ўсходнебеларускіх тэрыторый у склад БССР. VII з'езд Кампартыі Беларусі, які адбыўся ў сакавіку 1923 г., паставіў пытанне аб узбуйненні рэспублікі. ЦВК БССР таксама заявіў, што “праектаванне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення не можа быць выканана ў межах тэрыторыі сучаснай Беларусі без змянення яе ўсходніх межаў”. *Першае ўзбуйненне БССР* адбылося ў сакавіку **1924 г.** У яго выніку ў склад рэспублікі ўвайшлі паветы Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў, у якіх пераважала беларускае насельніцтва. На пачатку 1925 г. было зацверджана новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне. Стваралася новая трохузроўневая сістэма кіравання: *акруга, раён, сельскі савет*.

У канцы 1926 г. завяршыўся працэс вяртання ўсходнебеларускіх зямель у склад БССР. Пастановай ЦВК БССР ад 8 снежня **1926 г.** *Гомельскі і Рэчыцкі паветы Гомельскай губерні ў іх адміністрацыйных межах з гарадамі Гомель і Рэчыца сталі часткай БССР.*

Працэсы цэнтралізацыі, якія вызначыліся на мяжы 20–30-х гг. XX ст. закранулі і адміністрацыйна-тэрытарыяльную сферу. Напачатку, у 1930 г. акругі былі ліквідаваны, на тэрыторыі БССР засталася толькі раённае дзяленне.

1939 год з'явіўся годам значнага тэрытарыяльнага павелічэння БССР, бо адбылося гістарычнае *ўз'яднанне беларускага народа ў складзе адной дзяржавы*. У выніку тэрыторыя БССР павялічылася болей як на 100 тыс. км², а колькасць насельніцтва ўзрасла да 10 млн чал.

У палітычных інтарэсах пасля ўсталявання савецкай улады ў Літве і пры ўключэнні самой Літвы ў склад СССР саюзнае кіраўніцтва прыняло рашэнне перадаць частку тэрыторыі БССР у склад Савецкай Літвы. Афіцыйна гэта было аформлена як прапанова ўрада і Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР аб далучэнні да Літоўскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Свенцянскага раёна і часткі тэрыторыі іншых раёнаў. У выніку тэрыторыя БССР скарацілася на 2,6 тыс. км².

Супярэчнасці развіцця сацыяльна-культурнай сферы ў 1920–1930-я гг. у БССР. Дасягненні і трагедыі міжваеннага перыяду развіцця БССР.

Была створана беларуская савецкай дзяржава, якая акумулявала досвед папярэдняга тысячагадовага дзяржаўнага развіцця ў складзе іншых і супольных дзяржаў. Палітыка нацыянальна-культурнага будаўніцтва павінна была ўлічваць асаблівасці гістарычнага развіцця беларускіх зямель, нацыянальнага складу насельніцтва. Па перапісе 1926 г. беларусы складалі 80 % насельніцтва. Беларусы жылі пераважна

ў вёсцы. Каля паловы насельніцтва гарадоў складалі яўрэі. Горад быў рускамоўным, а вёска – беларускамоўнай.

Нацыянальная дзяржаўнасць будавалася на шматэтнічнай аснове, ствараючы арганізацыйныя і адукацыйныя магчымасці для шырокага ўдзелу ў дзяржаўным жыцці шырокіх слаёў насельніцтва. У межах “**каранізацыі**”, калі ствараліся падставы для развіцця ўсіх этнасаў, якія жылі на тэрыторыі БССР (4 дзяржаўныя мовы найбольш буйных народаў – беларуская, руская, польская і яўрэйская), разгортвалася “**беларусізацыя**”. Беларусізацыя ажыццяўлялася не толькі ў сферах адукацыі, навукі і дзяржаўнага жыцця, але і ў вайсковых.

Супярэчлівымі з’яўляліся і працэсы саюзнага будаўніцтва. Стварэнне Саюза ССР дало магчымасць раўнапраўнага супрацоўніцтва з іншымі рэспублікамі, у тым ліку з Расійскай Федэрацыяй, дазволіла дасягнуць вяртання ўсходнебеларускіх тэрыторый у склад БССР. У перспектыве гэта стварыла і падставы для аб’яднання ўсіх беларускіх зямель у складзе БССР і супольнай перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне.

Аднак наяўнасць адзінай агульнасаюзнай партыі па меры ўмацавання яе ўлады, па-сутнасці, нівеліравала гэтыя дасягненні. Праз агульнапартыйныя рашэнні і механізмы былі ажыццёўлены уніфікацыйныя працэсы, якія не ўлічвалі асаблівасці нацыянальнага развіцця.

Важнейшыя змены адбыліся ў сацыяльна-эканамічнай сферы. У 1920-я гг. акцэнт рабіўся на індустрыялізацыю сельскай гаспадаркі, якая ўключала не толькі яе машынізацыю, але і развіццё перапрацоўкі прадукцыі сельскай гаспадаркі. З канца 1920-х гг. адбываецца рэалізацыя рашэнняў па фарсіраванай індустрыялізацыі.

1920–1930-я гг. адзначаны здабыткамі ў галіне культурнага жыцця. Тое, што многія нацыі здабывалі стагоддзямі, у БССР было створана за выключна кароткі тэрмін. У БССР паспяхова вырашаліся агульныя для СССР пытанні, звязаныя з **ліквідацыяй непісьменнасці** дарослага насельніцтва, падрыхтоўкай кадраў для індустрыялізацыі, У 1920-я гг. у БССР праведзена рэарганізацыя агульнаадукацыйнай школы, а на пачатку 1939-га г. уведзена ўсеагульнае абавязковае пачатковае навучанне.

У рэспубліцы пачалі дзейнічаць так званыя рабочыя факультэты для падрыхтоўкі рабоча-сялянскай моладзі да паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. Пачаў працу шэраг інстытутаў: Беларускі палітэхнічны інстытут, Беларускі дзяржаўны інстытут сельскай і лясной гаспадаркі, Віцебскі ветэрынарны інстытут. Важнейшай падзеяй стаў пачатак дзейнасці (30 кастрычніка 1921 г.) **Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта**.

У 1922 г. быў створаны **Інстытут беларускай культуры**, які ў 1928 г. быў рэарганізаваны ў **Беларускую акадэмію навук**. Першым прэзідэнтам Беларускай акадэміі навук стаў **У. Ігнатойскі**. У

1920–1930-я гг. у беларускую літаратуру ўвайшла плеяда выдатных пісьменнікаў і паэтаў: **К. Крапіва, К. Чорны, М. Лынькоў, М. Гарэцкі, У. Дубоўка**. Многія з ураджэнцаў Беларусі сталі вядомымі савецкімі вучонымі. Быў створаны Першы Беларускі дзяржаўны тэатр, выпушчаны ў пракат першы беларускі мастацкі фільм. 1930-я гг. – гэта станаўленне беларускай музычнай школы, развіццё творчасці для дзяцей (дзіцячая літаратура, Тэатр юнага глядача). Выяўленчае мастацтва Беларусі было звязана з імёнамі сусветна вядомых мастакоў – М. Шагала, Ю. Пэна, К. Малевіча, В. Бялыніцкага-Бірулі, Я. Драздовіча і многіх іншых мастакоў. Знакавай была творчасць скульптараў А. Грубэ, З. Азгура, А. Бембеля.

Разам з тым, менавіта у 1930-я гг. нацыянальная культура Беларусі панесла незваротныя страты. Яна перажыла некалькі хваляў **рэпрэсій**, якія закранулі стваральнікаў Інбелкульта, навучальных устаноў, часопісаў. Было рэпрэсавана 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў Акадэміі навук БССР, каля 100 яе супрацоўнікаў, са 139 аспірантаў засталася толькі 6. Былі рэпрэсаваны большасць выкладчыкаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, работнікаў Дзяржаўнага акадэмічнага Вялікага тэатра. Пік рэпрэсій супраць нацыянальнай інтэлігенцыі – гэта 1937–1939 гг. Да ворагаў народа былі аднесены нават Я. Купала і Я. Колас.

Пачынаючы з лістапада 1917 і па красавік 1953 года ў БССР па палітычных матывах 250 499 чалавек былі асуджаны судамі ці пакараны рашэннямі пазасудовых органаў. Усяго ў лістападзе 1917 – красавіку 1953 года за “контррэвалюцыйныя злачынствы” да смяротнага пакарання было прысуджана 35 868 чалавек.

Такім чынам, найбольшыя ахвяры беларускі народ, як і астатнія народы СССР, панёс у часы “**Вялікага Тэрору**” 1937–1938 гг. Айцом Вялікага тэрору быў Сталін, рэпрэсіі ішлі пад яго асабістым кантролем, пры гэтым правадыр абапіраўся на дзве групы грамадства: органы дзяржаўнай бяспекі і партыйную вярхушку.

Пачатак “Вялікага тэрору” адлічваець ад загада НКУС № 00447 аб “кулацкай аперацыі”, зацверджаным Палітбюро ЦК ВКП (б) 31 ліпеня 1937 года. Скончыўся “Вялікі тэрор” 17 лістапада 1938 года таксама пастановай Палітбюро. Усяго за перыяд 1937–1938 гг. у СССР было арыштавана прыкладна 1 млн 550 тыс. чалавек, з якіх у пазасудовым парадку было асуджана 1 млн 350 тыс. чалавек, з якіх 681 тыс. – да вышэйшай меры пакарання, а астатнія – да тэрмінаў ад 8 да 10 гадоў зняволення.

Масавыя рэпрэсіі 1937–1938 гг. былі спынены 17 лістапада 1938 г. сумеснай пастановай СНК СССР і ЦК ВКП(б) “Аб арышце, пракурорскім наглядзе і вядзенні следства”, асноўныя палажэнні якога былі ў далейшым канкрэтызаваны загадамі новага кіраўніка НКУС Берыі. Адбылася частковая рэабілітацыя пацярпелых. Найбольш

скампраметаваўшыя сябе фальсіфікацыяй спраў супрацоўнікі НКУС, у тым ліку і кіраўніцтва наркамата, былі асуджаны да растрэлу.

ЛЕКЦЫЯ 7. ВЯЛІКАЯ АЙЧЫННАЯ ВАЙНА – КЛЮЧАВАЯ ПАДЗЕЯ НАВЕЙШАЙ ГІСТОРЫІ

Прычыны Другой сусветнай вайны.

Падзеі Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны карэнным чынам паўплывалі не толькі на далейшае развіццё беларускай дзяржаўнасці, але і ўсёй гісторыі чалавецтва. Прычыны гэтай катастрофы ляжалі ў супярэчнасцях Версальска-Вашынгтонскай сістэмы дагавораў, якая змяніла ўладкаванне пасляваеннай Еўропы. Менавіта яе ўмовы паставілі немцаў у тое становішча, якое дало магчымасць прыйсці да ўлады нацыянал-сацыялістам на чале з А. Гітлерам. Пачатак рэалізацыі яго агрэсіўнай праграмы стварыў пагрозу развязвання новай ваеннай катастрофы сусветнага маштабу.

У ўрадаў Вялікабрытаніі, Францыі і ЗША мелася свая стратэгія дзеянняў па вырашэнні міжнародных супярэчнасцей – так званая **“палітыка ўціхамірвання агрэсара”**, якая зводзілася да аслаблення германскага націску на Захад і накіраванню яго на Ўсход. Такая пазіцыя вядучых капіталістычных краін прывяла да паступовага ўзмацнення пазіцый фашысцкага блоку – Германіі, Італіі і Японіі. Беспакarana А. Гітлер парушыў шэраг умоў Версальскага дагавора, аднавіўшы ў 1935 г. усеагульную воінскую павіннасць і акупіраваўшы ў **1936 г. Рэйнскую дэмілітарызаваную зону**. Адсутнасць адэкватнай рэакцыі з боку краін Захаду на дадзеныя крокі стварыла шырокае поле для далейшай дзейнасці агрэсара. У 1936 г. Германія падпісала пагадненне з Італіяй аб падзеле сфер уплыву, а з Японіяй – антыкамінтэрнаўскі пакт, да якога праз год далучылася Італія. У дадатак, у **1938 г. у склад Трэцяга рэйха была ўключана Аўстрыя**. Таксама паводле рашэнняў Мюнхенскай канферэнцыі, якая праходзіла ў гэтым жа годзе пры ўдзеле кіраўнікоў урадаў Вялікабрытаніі, Францыі, Германіі і Італіі, **Судэцкая вобласць Чэхаславакіі была далучана да Германіі**, што дало апошняй значныя стратэгічныя перавагі.

23 жніўня 1939 г. быў падпісаны так званы **пакт Молатава – Рыбентропа** – германа-савецкі дагавор аб ненападзенні тэрмінам на 10 гадоў. Да дакумента быў прыкладзены “Сакрэтны дадатковы пратакол”, якім размяжоўваліся сферы ўзаемных інтарэсаў.

Падпісанне названага дакумента ў абставінах вострага крызісу міжнароднага становішча, які шмат у чым з’яўляўся вынікам палітыкі ўціхамірвання агрэсара, стала вымушаным крокам для СССР. Прыняцце прапановы германскага боку было альтэрнатывай вайны на два

франты – з нацысцкай Германіяй на захадзе і мілітарысцкай Японіяй на ўсходзе. У гэтых умовах Савецкі Саюз атрымаў дадатковы двухгадовы тэрмін на ўмацаванне абараназдольнасці.

Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

1 верасня 1939 г. гітлераўская Германія напала на Польшчу. Звязаныя з Польшчай дагаворам аб узаемнай дапамозе, Англія і Францыя 3 верасня 1939 г. аб'явілі вайну Германіі. Аднак практычна ваенных дзеянняў супраць фашысцкай Германіі яны не распачалі. Фармальна вайна набывала міжнародны характар, а ў сапраўднасці Польшча ваявала з гітлераўскай Германіяй адна. Маючы велізарную перавагу ў жывой сіле і тэхніцы, германскія войскі акупавалі значныя тэрыторыі Польшчы, у склад якой па ўмовах Рыжскага міру ўваходзіла Заходняя Беларусь. Былі заняты некаторыя заходнебеларускія населеныя пункты, у тым ліку горад Брэст. Брэсцкую крэпасць у верасні 1939 у складзе польскага гарнізона гераічна абаранялі шмат беларусаў, прызначаных у польскае войска.

Наркам замежных спраў СССР В. Молатаў **17 верасня 1939 г.** уручыў польскаму паслу ў Маскве ноту, у якой паведамлялася, што савецкі ўрад аддаў загад Чырвонай Арміі **перайсці мяжу з Польшчай**. Да 25 верасня 1939 г. тэрыторыя Заходняй Беларусі была цалкам занятая Чырвонай Арміяй.

Да верасня 1939 г. палітычным і культурным цэнтрам Заходняй Беларусі была Вільня. Але па дагавору паміж урадамі СССР і Літвы, падпісанага 10 кастрычніка 1939 г., Вільня і Віленская вобласць агульнай плошчай 900 км², былі перададзеныя Літве. Прычым перадача гэтая праводзілася без згоды насельніцтва гэтых раёнаў. У выніку цэнтрам Заходняй Беларусі стаў Беласток: тут знаходзіліся прадстаўнікі Кампартыі, урада Беларусі. 22 кастрычніка 1939 г. прайшлі выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі.

На Нацыянальным сходзе, які праходзіў у **Беластоку 28–30 кастрычніка 1939 г.**, была прынята **Дэкларацыя “Аб дзяржаўнай уладзе”**, якая абвясціла, што ўся ўлада на тэрыторыі Заходняй Беларусі належыць працоўным горада і вёскі ў выглядзе Саветаў дэпутатаў працоўных. Нацыянальны сход звярнуўся да Вярхоўных саветаў БССР і СССР з просьбай прыняць Заходнюю Беларусь у склад савецкай дзяржавы. **2 лістапада 1939 г. V пазачарговая сесія Вярхоўнага Савета СССР** паставіла задавальніць просьбу Нацыянальнага сходу і **ўключыць Заходнюю Беларусь у склад СССР**. Выніковым заканадаўчым дакументам з'явілася пастанова Вярхоўнага Савета БССР ад **12 лістапада 1939 г. аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад БССР**.

У канцы 1939 – пачатку 1940 г. у заходнебеларускім рэгіёне былі створаны органы савецкай улады, партыйныя і камсамольскія арганізацыі. Для іх умацавання з усходніх абласцей БССР накіроўваліся

дасведчаныя спецыялісты. Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі адбывалася рэканструкцыя існаваўшых раней і будаўніцтва новых прамысловых прадпрыемстваў. Дзякуючы гэтаму да канца 1940 г. аб'ём валавой прадукцыі прамысловасці ў параўнанні з 1938 г. павялічыўся больш чым у 2 разы. Да сярэдзіны 1940 г. на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі пачалі функцыянаваць каля 430 калгасаў.

Вялікія намаганні прыкладаліся для нармалізацыі становішча сацыяльнай сферы. Была наладжана сістэма бясплатнага медыцынскага абслугоўвання, якое напрыканцы 1940 г. ажыццяўлялі 243 бальніцы і радзільныя дамы, 207 паліклінік і амбулаторый. Не менш грунтоўная праца была праведзена ў галіне народнай асветы, у выніку чаго ў 1940–41 навучальным годзе ў заходнебеларускім рэгіёне функцыянавалі 5959 школ, звыш 4500 з якіх ажыццяўлялі навучанне па-беларуску.

Напад нацысцкай Германіі на СССР.

22 чэрвеня 1941 г. на досвітку германская армія вераломна, без аб'яўлення вайны парушыла межы Савецкага Саюза. Беларусь у ліку першых савецкіх рэспублік прыняла магутны ўдар ворага. Пачалася Вялікая Айчынная вайна савецкага народа супраць нацысцкай Германіі і яе саюзнікаў за свабоду сваёй Радзімы.

Сцэнарый вядзення вайны з СССР пад кодавай назвай **“План Барбароса”** быў зацверджаны А. Гітлерам яшчэ ў снежні 1940 г. Стратэгічная задумка заключалася ў тым, што тры групы армій “Поўнач”, “Цэнтр” і “Поўдзень” павінны былі знішчыць асноўныя сілы Чырвонай Арміі ў заходніх абласцях. Па задумцы А. Гітлера гэта кампанія павінна была мець форму **“бліцкрыга”** (“маланкавай вайны”), дзякуючы чаму тэрыторыя СССР павінна была быць захоплена ў кароткія тэрміны.

На працягу першых трох тыдняў вайны варожая армія прасунулася на 450 км. на Ленінградскім напрамку, на 600 км – на Смаленскім і на 350 км – на Кіеўскім. На Мінск, Смаленск і Маскву наступала група армій “Цэнтр” (камандуючы генерал-фельдмаршал Ф. Бок), якая мела добры досвед у вядзенні баявых дзеянняў у Заходняй Еўропе і перавагу ў людскіх рэсурсах і ўзбраенні. Сілы групы армій “Цэнтр” налічвалі прыкладна 820 тыс. чалавек, мелі на ўзбраенні каля 14,4 тыс. гармат і мінамётаў, 810 танкаў. Падтрымліваў яе другі паветраны флот, які налічваў амаль 1680 самалётаў, што складала прыкладна палову ўсёй ваеннай авіяцыі Трэцяга рэйха. З дапамогай апошніх у першы дзень вайны было знішчана 528 савецкіх самалётаў на аэрадромах і 210 у паветры. Масавым бамбардзіроўкам былі падвергнуты стратэгічныя чыгуначныя вузлы, а таксама важныя прамысловыя цэнтры.

Групе армій “Цэнтр” супрацьстаяў **Заходні фронт** (камандуючы генерал арміі **Д. Паўлаў**), утвораны на базе Заходняй Асобай ваеннай

акругі. Войскі Заходняга фронту налічвалі прыкладна 672 тыс. чалавек, мелі на ўзбраенні каля 10 тыс. гармат і мінамётаў, 2,2 тыс. танкаў, прыкладна 2 тыс. самалётаў. Аднак акруга не была падрыхтавана да адпору агрэсіі.

Пры распрацоўцы плана маланкавай вайны А. Гітлер не ўлічыў адзін фактар – самаадданасць і мужнасць савецкага народа, якія і былі праяўлены пры абароне сваёй Радзімы. У самых неспрыяльных умовах, несучы велізарныя страты, чырвонаармейцы аказвалі рашучае, самаахвярнае супраціўленне. Першымі з нацысцкай агрэсіяй сутыкнуліся савецкія пагранічнікі. Прыкладна 8 гадзін супрацьстаялі агрэсару пад камандаваннем лейтэнанта **У. Усавы** 32 ваеннаслужачыя 3-й заставы 86-га Аўгустоўскага пагранічнага атрада. Гераічна змагаўся гарнізон Брэсцкай крэпасці, у які ўваходзілі прадстаўнікі больш за 30 нацый і народнасцей. Узначальвалі яго маёр **П. Гаўрылаў** і палкавы камісар **Я. Фамін**.

Самаахвярна змагаліся савецкія лётчыкі. У першы дзень вайны ў небе Беларусі было збіта больш за 100 нямецкіх самалётаў. Пры гэтым лётчыкі **Д. Кокараў**, **С. Гудзімаў**, П. Рабцаў, А. Данілаў і іншыя таранілі варожыя самалёты ў паветры. Камандзір эскадрыллі **М. Гастэла** і члены яго экіпажа **А. Бурдзянюк**, **Р. Скарабагаты**, **А. Калінін** здзейснілі каля Радашковіч наземны таран, накіраваўшы свой самалёт на калону варожай тэхнікі.

Мужна трымалі абарону падраздзяленні 64-й, 100-й, 108-й і 161-й стралковых дывізій, якія дзейнічалі ў Мінскім умацаваным раёне. За першыя тры дні абароны Мінска салдаты 100-й дывізіі пад камандаваннем генерал-маёра **І. Русіянава** знішчылі каля 100 варожых танкаў. Але гераізм воінаў не мог кампенсавать адсутнасць рэзерваў і прадуманай сістэмы абароны.

12–16 ліпеня напружаныя баі за Оршу вяліся войскамі 18-й і 73-й стралковых дывізій 20-й арміі Заходняга фронту ва ўзаемасувязі са знішчальным батальёнам з ліку звыш 1200 мясцовых жыхароў. Менавіта пад **Оршай 14 ліпеня** ўпершыню нанесла магутны ўдар па ворагу **батарэя рэактыўных устаноў ("кацюш")** пад камандаваннем капітана **І. Флёрава**.

У жніўні 1941 г. 20 дзён абараняўся Гомель, дзе вораг страціў больш за 80 тыс. чалавек і значную колькасць баявой тэхнікі. У Віцебску, Гомелі, Магілёве, Пінску, а таксама ў Кастрычніцкім, Ельскім, Лельчыцкім, Рагачоўскім і іншых раёнах ствараліся знішчальныя батальёны, групы самаабароны, якія разам з Чырвонай Арміяй абаранялі свае гарады і вёскі. Аднак, нягледзячы на гераічнае супраціўленне часцей Чырвонай Арміі, да пачатку верасня 1941 г. уся тэрыторыя Беларусі была акупавана нацысцкімі захопнікамі.

Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі далі магчымасць савецкаму камандаванню разгарнуць войскі другога стратэгічнага эшалона на

рубяжы рэк Заходня Дзвіна – Днепр і мабілізаваць непасрэдня рэзервы краіны. Вызначаныя камандаваннем вермахта тэрміны захопу Смаленска і Масквы, як у прынцеце і сама “маланкавая вайна”, былі сарваны.

Падчас абарончага этапа Вялікай Айчыннай вайны войскі Чырвонай Арміі страцілі 1,5 млн чалавек забітымі, параненымі і палоннымі, а таксама 10 тыс. гармат і мінамётаў, 5 тыс. танкаў і 2 тыс. баявых самалётаў. Людскія страты групы арміі “Цэнтр” былі ніжэйшымі ў 10 разоў, страты ў тэхніцы – ніжэйшыя ў 5 разоў. Паражэнне на пачатковым этапе вайны з’яўлялася вынікам стратэгічнай недальнабачнасці вышэйшага кіраўніцтва Савецкага Саюза на чале з І. Сталіным. Аднак, у сваю чаргу, кіраўніцтва вінаваціла ва ўсіх няўдачах камандаванне Заходняга фронту. У выніку камандуючы фронтам Д. Паўлаў, начальнік штаба У. Клімаўскіх, начальнік сувязі А. Грыгор’еў і іншыя военачальнікі былі асуджаны і па прыгаворы ад 22 ліпеня 1941 г. расстраляны.

Акупацыйны рэжым у Беларусі.

На акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў чэрвені 1941 – ліпені 1944 гг. быў усталяваны *рэжым тэрору*, для якога была характэрна сістэма палітычных, эканамічных, ваенных і ідэалагічных мер. Мэтай гэтага рэжыму была не проста ліквідацыя савецкага грамадска дзяржаўнага ладу, рабаванне нацыянальных багаццяў і рэсурсаў, але і ачыстка гэтай тэрыторыі ад мясцовага насельніцтва.

Акупантамі быў ажыццёўлены адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі, паводле якога паўночна-заходнія раёны Брэсцкай і Беластоцкай абласцей з гарадамі Гродна і Ваўкавыск былі перададзены Усходняй Прусіі. Паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай і Гомельскай абласцей былі ўключаны ў склад рэйхскамісарыята “Украіна”. Паўночна-заходнія раёны Вілейскай вобласці былі ўключаны ў генеральную акругу Літвы. Тэрыторыя Віцебскай, Магілёўскай, большыя часткі Гомельскай і ўсходніх раёнаў Мінскай абласцей былі ўключаны ў зону армейскага тылу групы армій “Цэнтр”. Усе адміністрацыйныя функцыі тут выконвала ваеннае камандаванне. Баранавіцкая, частка Вілейскай (без паўночна-заходніх раёнаў), частка Мінскай (без усходніх раёнаў) абласцей, паўночныя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай абласцей, якія складалі 1/3 даваеннай тэрыторыі Беларусі, увайшлі ў склад генеральнай акругі “Беларусь”. Гэта тэрыторыя была ўключана ў склад рэйхскамісарыята “Остланд” з рэзідэнцыяй у Рызе і падзелена на 10 гебітсакруг. Для кіраўніцтва генеральнай акругай, акругамі і раёнамі ствараўся цэнтралізаваны адміністрацыйны апарат.

На чале генеральнай акругі Беларусі стаяў генеральны камісарыят, які ўзначальваў гаўляйтар **В. Кубэ**. Ён праводзіў *чалавеканенавісніцкую*

палітыку нацызму. Пасля знішчэння В. Кубэ мінскімі падпольшчыкамі ў 1943 г. яго месца заняў групенфюрэр войск СС К. Готберг.

Галоўнай арганізацыяй беларускіх калабарантаў, афіцыйна прызнанай акупантамі напачатку акупацыі, была **Беларуская Народная Самапомач** (БНС). Афіцыйна яна была створана 22 кастрычніка 1941 г., з санкцыі генеральнага камісара Беларусі гаўляйтара Вільгельма Кубэ.

Была створана вайсковая камісія Беларускай Самааховы пры БНС. Вайсковыя камісіі БСА ствараліся пры акруговых камітэтах БНС кіраўнікамі БСА, як правіла, становіліся акруговыя кіраўнікі БНС. У Мінску былі створаны курсы падрыхтоўкі афіцэраў для БСА.

Нямецка-фашысцкі генацыд і дэмаграфічныя страты Беларусі ў вайне. Халакост. На аснове плана каланізацыі і германізацыі (**Генеральны план “Ост”**), прадугледжвалася высяленне і знішчэнне народаў Усходняй Еўропы. Асноўным сродкам яго ажыццяўлення з’яўлялася **палітыка генацыду** – планамернае знішчэння цэлых груп насельніцтва па расавых, нацыянальных, рэлігійных і іншых матывах. Менавіта за кошт СССР нацысты разлічвалі заваяваць для германскай нацыі “жыццёвую прастору”.

Згодна Генеральнаму плану “Ост” на працягу 30 год планавалася высяліць з тэрыторыі Польшчы і заходняй часткі Савецкага Саюза каля 31 млн чалавек (80–85 % насельніцтва Польшчы, 65 % – Заходняй Украіны, 75 % – Беларусі) і пасяліць на гэтых тэрыторыях 10 млн немцаў. Такім чынам, план “Ост” быў злавеснай рэальнасцю, якая не давала ніякіх шансаў на існаванне беларускай нацыі ў будучым.

У межах рэспублікі разам з філіяламі і аддзяленнямі налічвалася больш за **260 лагераў**, з іх 110 – для грамадзянскага насельніцтва, у тым ліку **70 гета**, і больш за 150 – для ваеннапалонных. Тут панавала масавая смерць ад голаду, адсутнасці медыцынскага забеспячэння, нечалавечых умоў утрымання. Расправы над зняволенымі суправаджаліся **пакутніцкімі катаваннямі**. Людзей спальвалі ў крэмацыйных печах, знішчалі ў газавых камерах, жывымі закопвалі ў зямлю, расстрэльвалі. На тэрыторыі Беларусі за гады Вялікай Айчыннай вайны было знішчана 1,4 млн цывільнага насельніцтва, з іх 700 тыс. у нацысцкіх лагерах. У Мінску і яго ваколіцах было размешчана 5 такіх лагераў, адзін з якіх – **Трасцянецкі** – буйнейшае на тэрыторыі Беларусі месца знішчэння людзей, якое знаходзіцца ў адным шэрагу з Асвенцымам, Трэблінкай і Майданэкам. У ім знішчана больш за 206 тыс. чалавек. Жудаснай з’явай гэтага часу стаў **халакост** – пераследаванне і масавае знішчэнне яўрэяў, якія жылі ў Германіі, на тэрыторыі яе саюзнікаў і на акупаваных ім тэрыторыях. На тэрыторыі Беларусі ў гета нацысты змясцілі сотні тысяч яўрэяў як з ліку жыхароў БССР, так і з Аўстрыі, Венгрыі, Галандыі, Германіі, Польшчы, Францыі, Чэхаславакіі і іншых краін. Для яўрэяў ўводзіліся спецыяльныя апазнавальныя знакі – нашыўкі жоўтага колеру ў выглядзе

шасціканцовай зоркі (“Знак ганьбы”), якія неабходна было насіць на вопратцы спераду і ззаду.

Масавыя забойствы па нацыянальнай прыкмеце пачаліся практычна адначасова з прыходам германскіх войскаў. Спачатку знішчаліся яўрэй і ўсходняй частцы тэрыторыі Беларусі, а ў заходняй – адбывалася ізаляцыя ад астатняга насельніцтва. З 1942 г. пачалі паступова ліквідавацца гета і на астатняй тэрыторыі Беларусі – у Міры, Клецку, Ляхавічах, Нясвіжы і іншых населеных пунктах. Адно з самых крываваых злачынстваў нацыстаў на беларускай зямлі – **масавае знішчэнне яўрэяў у мінскім гета і ў Трасцянецкім лагеры смерці**, якое было здзейснена 21–23 кастрычніка 1943 г. У гэтыя дні загінула амаль што 100 тыс. беларускіх і еўрапейскіх яўрэяў. Даследчыкам да гэтага часу дакладна не вядома, колькі ўсяго яўрэйскага насельніцтва было знішчана на тэрыторыі Беларусі за гады акупацыі; па розных падліках гэта лічба вагаецца ад 455 тыс. да 800 тыс. чалавек.

Сродкам рэалізацыі планаў акупантў па знішчэнні насельніцтва былі **карныя аперацыі**. Пад выглядам барацьбы з партызанамі на тэрыторыі Беларусі гітлераўцы правялі больш за 140 карных экспедыцый, падчас якіх спалілі 5454 населеныя пункты разам з усімі ці часткай жыхароў. Адным з іх стала **вёска Хатынь** Лагойскага раёна Мінскай вобласці, якая **22 сакавіка 1943** г. была спаленая разам са 149 жыхарамі, 76 з якіх былі дзецьмі. Усяго ж за гады Вялікай Айчыннай вайны былі **спалены 9200 населеных пунктаў Беларусі**. З вясны 1942 г. карныя аперацыі праводзіліся сістэматычна. Варварскія расправы з грамадзянскім насельніцтвам, знішчэнне населеных пунктаў разам з жыхарамі сталі звычайнай справай акупантаў і тых, хто з імі супрацоўнічаў. Нават дзяцей акупанты прымушалі выконваць непасільную фізічную працу, марылі голадам, змяшчалі ў канцэнтрацыйныя лагеры, вывозілі на катаржныя работы ў Германію. За час акупацыі з Беларусі ў Германію было вывезена больш за 30 тыс. дзяцей.

Размах і значэнне партызанскага і падпольнага руху. З першых дзён акупацыі Беларусі на яе тэрыторыі разгарнулася **ўсенародная барацьба супраць нацысцкіх захопнікаў**. Ужо на другі дзень вайны быў створаны атрад “Старасельскі” пад кіраўніцтвам маёра **В. Дародных**, у склад якога ўваходзілі мясцовыя жыхары. На пяты дзень вайны быў сфарміраваны Пінскі партызанскі атрад пад кіраўніцтвам **В. Каржа**. Да ліку першых належаць атрад “Чырвоны кастрычнік”, які дзейнічаў у Кастрычніцкім раёне Палескай вобласці спачатку пад кіраўніцтвам **Ц. Бумажкова**, затым – **Ф. Паўлоўскага**, а таксама Суражскі атрад у Віцебскай вобласці пад кіраўніцтвам **М. Шмырова**.

Да 25 ліпеня 1941 г. у Беларусі было сфарміравана больш за 100 атрадаў і груп, якія налічвалі звыш 2,5 тыс. чалавек, 88 з іх былі накіраваны з-за лініі фронту. У мэтах цэнтралізацыі кіраўніцтва

партызанскім рухам з канца 1941 г. пачалася праца па стварэнні **Цэнтральнага штаба партызанскага руху (ЦШПР)** пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання, які быў сфарміраваны ў **маі 1942 г.** Яго ўзначаліў першы сакратар ЦК КП(б)Б **П. Панамарэнка**. Гэта падзея дала далейшы штуршок для разгортвання партызанскага руху. Пачалі ажыццяўляцца распрацоўка планаў падрыхтоўных аперацый, падрыхтоўка кадраў для атрадаў, забеспячэнне партызан зброяй, сродкамі сувязі, медыкаментамі. У верасні гэтага ж года з мэтай каардынацыі дзейнасці партызан на тэрыторыі Беларусі быў створаны **Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР)** на чале з другім сакратаром ЦК КП(б)Б **П. Калініным**.

Станоўчыя наступствы стварэння ЦШПР і БШПР для набліжэння перамогі былі відавочнымі. Калі ў снежні 1941 г. у Беларусі змагаліся 50 партызанскіх атрадаў, то ў лістападзе 1942 г. – 352. Спрыяла гэтаму і з’яўленне так званых **“Віцебскіх”** або **“Суражскіх варот”** – 40-кіламетровага прарыву германскага фронту на стыку баявых парадкаў нямецкіх груп армій “Поўнач” і “Цэнтр”, які праіснаваў з 10 лютага па 28 верасня 1942 г. Дзякуючы гэтаму ў 1942 г. значна папоўніўся беларускі партызанскі баявы арсенал, а ў 1943 г. і людскі – з савецкага тылу былі перакінуты 13 партызанскіх атрадаў і звыш 100 арганізатарскіх і дыверсійных груп. Адбывалася і канцэнтрацыя партызанскага руху. З разрозненых атрадаў ствараліся брыгады, якія ўваходзілі ў партызанскія злучэнні, колькасць якіх на тэрыторыі Беларусі дасягала прыкладна 40. Імі здзяйсняліся рэйды, вызваляліся вялікія тэрыторыі і ствараліся партызанскія зоны, у выніку аб’яднання якіх складваліся цэлыя партызанскія краі. Падкантрольныя партызанам тэрыторыі становіліся своеасаблівымі фарпостамі супраціўлення, у якіх не толькі ішла падрыхтоўка баявых кадраў і рэзерву, але і праводзілася выхаваўчая работа і дапамога дзецям, у тым ліку сіротам, аказвалася медыцынская дапамога мясцоваму насельніцтву і г. д. У сваю чаргу мірныя жыхары па магчымасці забяспечвалі партызан адзеннем, прадуктамі харчавання, прымалі ўдзел у зборы зброі, выступалі ў якасці сувязных, а нярэдка прымалі непасрэдны ўдзел у баявых аперацыях супраць акупантаў.

Адной з найбольш грандыёзных па сваіх маштабах аперацыяй, якая была праведзена партызанамі Беларусі ў 1943–1944 гг., стала аперацыя пад кодавай назвай **“Рэйкавая вайна”**, мэтай якой быў масавы падрыхтоў чыгунак для дэзарганізацыі перавозак ворага. Першы яе этап працягваўся з 3 жніўня да сярэдзіны верасня 1943 г. З 25 верасня па 1 лістапада, калі савецкія войскі ўступілі на тэрыторыю Беларусі, праводзілася другая стадыя аперацыі пад кодавай назвай “Канцэрт”. У выніку правядзення двух этапаў аперацыі чыгуначныя перавозкі ў тыле ворага скараціліся амаль на 40 %. У дадатак да гэтага акупанты вымушаны былі павялічыць колькасць дывізій для аховы камунікацый.

Трэці этап аперацыі “Рэйкавая вайна” праводзіўся з 20 чэрвеня па 28 жніўня 1944 г. з удзелам усіх мясцовых партызанскіх фарміраванняў, што садзейнічала поспехам Чырвонай Арміі ў вызваленні тэрыторыі Беларусі.

Важную ролю ва ўмацаванні партызанскага руху адыграла **сетка падпольных цэнтраў, арганізацый і груп**, якія пачалі ўзнікаць з першых дзён акупацыі Беларусі. Пад кіраўніцтвам партыйных і камсамольскіх дзеячаў падпольшчыкі імкнуліся адстаяць здабытую беларусамі дзяржаўнасць, шлях да якой быў няпросты і доўгі. Восенню і зімой 1941 г. актыўна дзейнічалі Мінская, Аршанская, Асіповіцкая, Брэсцкая, Магілёўская і іншыя арганізацыі. Падпольшчыкі выпускалі газеты, лістоўкі, праводзілі дыверсійныя акты на чыгунцы і прадпрыемствах, збіралі і перадавалі ў партызанскія атрады звесткі аб руху нямецкіх ваенных эшалонаў.

У чэрвені 1941 г. былі створаны першыя падпольныя арганізацыі ў сталіцы Беларусі, якія затым аб’яднаў **Мінскі падпольны гаркам КП(б)Б** на чале з **І. Кавалёвым**. Мінскае падполле налічвала звыш 9 тыс. удзельнікаў, якімі былі здзейснены звыш 1,5 тыс. гучных падрыўных аперацый. Да іх ліку адносіцца дыверсія на Мінскім чыгуначным вузле ў снежні 1941 г., якая знізіла яго прапускную здольнасць у 20 разоў. У 1943 г. удзельніцамі мінскага падполля **А. Мазанік і М. Осінавай** быў знішчаны гаўляйтэр В. Кубэ. Шырокую вядомасць атрымала дзейнасць Аршанскага патрыятычнага падполля пад кіраўніцтвам **К. Заслонава**, ўдзельнікі якога знішчалі варожыя эшалоны на шляху па маскоўскім кірунку. 3 лістапада 1941 г. па люты 1942 г. імі было выведзена са строю звыш 170 паравозаў, сотні вагонаў і цыстэрнаў. У Асіповічах у 1943 г. пад кіраўніцтвам **Ф. Крыловіча** былі знішчаны 4 эшалоны з тэхнікай, якія накіроўваліся на ўзмацненне нацысцкай арміі ў бітве на Курскай дузе. У ліпені 1941 г. пачалі сваю падрыўную дзейнасць віцебскія падпольшчыкі пад **кіраўніцтвам К. Акаловіча, А. Белахвосціка, Л. Бярозкінай, В. Харужай**. Віцебскае падполле налічвала 66 груп, якія аб’ядноўвалі звыш 1,5 тыс. чалавек, 56 падпольных арганізацый.

Спрабуючы ацаніць рух супраціўлення на тэрыторыі Беларусі ў колькасным вымярэнні, варта адзначыць, што за гады акупацыі ў барацьбе супраць ворага ўдзельнічалі **звыш 374 тыс. партызан**, якія былі аб’яднаны ў 1255 атрадаў. Партызанскія рэзервы складалі больш за 440 тыс. чалавек. Яшчэ каля **70 тыс. чалавек дзейнічала ў падполлі**. У заходніх абласцях Беларусі з акупантамі змагаліся **антыфашысцкія арганізацыі** рознага ўзроўню, якія аб’ядноўвалі больш за 12 тыс. чалавек. За гады Вялікай Айчыннай вайны сіламі супраціўлення быў нанесены істотны ўрон ворагу. Імі было знішчана амаль паўмільёна салдат вермахта і калабарацыяністаў, было пушчана пад адхон звыш 11 тыс. эшалонаў і 34 бронепаязды, пашкоджаны 29 чыгуначных

станцый, 948 гарнізонаў і штабоў, падарвана і спалена звыш 18 тыс. аўтамашын, 939 ваенных складоў, 819 чыгуначных і 4710 іншых мастоў, збіта 305 самалётаў, падбіта 1355 танкаў і бронемашын. За самаадданасць, мужнасць і адвагу ў вызваленчай антыфашысцкай барацьбе больш за 140 тыс. беларускіх партызан і падпольшчыкаў узнагароджаны ордэнамі і медалямі, а 92 з іх прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

Удзел беларусаў у ключавых бітвах Вялікай Айчыннай вайны.

Ураджэнцы Беларусі прымалі актыўны ўдзел не толькі ў змаганні за мірнае жыццё сваёй рэспублікі, але і ў агульнай справе па выгнанні нацысцкага агрэсара з тэрыторыі ўсяго Савецкага Саюза. Сукупна на франтах Вялікай Айчыннай вайны вялі барацьбу каля 1,3 млн ураджэнцаў Беларусі.

У баявых дзеяннях на франтах і ў партызанах беларуская зямля страціла каля 600 тыс. жыхароў. Адною з ключавых падзей у гісторыі Вялікай Айчыннай вайны была абарона Ленінграда. Эскадрай караблёў Балтыйскага флоту, якая ўдзельнічала ў гэтых падзеях, камандаваў ураджэнец Гомельскай вобласці віцэ-адмірал **В. Дрозд**. Восенню 1941 г. пад яго кіраўніцтвам караблі эвакуіравалі абаронцаў паўвострава Ханка, здзейсніўшы гераічны праход у шторм праз мінную загароду. Высокае званне Героя Савецкага Саюза было прысвоена маёру **Ц. Пачатураву**, ураджэнцу Гомельскай вобласці, які мужа абараняў Ленінград, а пазней удзельнічаў у разгроме японскіх войскаў. На Ленінградскім фронце праявіў сябе беларус **Ф. Смалячкоў**, які паходзіў з Магілёўскай вобласці. Яго па праву лічаць адным з пачынальнікаў снайперскага руху ў гады Вялікай Айчыннай вайны, паколькі васьмнаццацігадовы юнак за тры месяцы не толькі знішчыў 125 варожых салдат, але і падрыхтаваў 10 снайпераў. Гераічна змагаўся ў Крыме, на Каўказе, Кубані ўраджэнец Віцебскай вобласці **Л. Буткевіч**. З'яўляючыся выбітным снайперам, ён за гады вайны знішчыў 327 варожых салдат і афіцэраў, з супрацьтанкавай зброі падавіў 22 кулямётныя кропкі праціўніка, падрыхтаваў 125 снайпераў.

Не менш значную ролю адыгралі ўраджэнцы Беларусі ў еўрапейскім руху Супраціўлення, у першую чаргу – на тэрыторыі Францыі, а таксама Бельгіі, Германіі і Аўстрыі. Жыхары заходніх раёнаў Беларусі, якія ў канцы 1930-х – пачатку 1940-х гг. былі дэпартаваны ў Сібір, трапілі ў сфарміраваную на тэрыторыі СССР **армію генерала В. Андэрс**. На баку саюзнікаў гэта падраздзяленне ўдзельнічала ў вызваленні Італіі ад фашысцкага рэжыму Б. Мусаліні. Мужнасць, гераізм, самаахвярнасць выхадцаў з Беларусі, якія набліжалі Вялікую Перамогу на прасторах СССР і за яго межамі, былі высока адзначаны. Каля 400 тыс. з іх узнагароджаны баявымі ордэнамі і медалямі, 448 удастоены звання Героя Савецкага Саюза, з іх чацвярым

(лётчык *П. Галавачоў*, камандзіры танкавых злучэнняў *І. Гусакоўскі*, *С. Шутаў*, *І. Якубоўскі*) гэта званне прысвоена двойчы. 89 беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі сталі поўнымі кавалерамі ордэна Славы. Не ўсе атрымалі гэтыя ўзнагароды пры жыцці, але подзвіг, здзейснены нашымі суайчыннікамі, назаўжды застанецца ў памяці беларускага народа і народаў былых савецкіх рэспублік.

Вызваленне Беларусі. Беларуская стратэгічная наступальная аперацыя “Баграціён”.

Вызваленне тэрыторыі БССР праходзіла ў 2 этапы. Першы праходзіў восенню 1943 – зімой 1944 г., калі была вызвалена Усходняя і частка Паўднёвай Беларусі. 23 верасня 1943 г. Чырвоная Армія вызваліла першы беларускі раённы цэнтр – *Камарын*, а 26 лістапада 1943 г. – першы абласны цэнтр Беларусі – *Гомель*. Вызваленню Радзімы актыўна садзейнічалі беларускія партызаны. Напярэдадні вызвалення Беларусі яны ажыццявілі другі этап “Рэйкавай вайны”. У выніку аперацыі быў паралізаваны рух чыгуначнага транспарту нямецка-фашысцкіх войск. Да пачатку 1944 г. Чырвоная Армія разам з беларускімі партызанамі вызваліла 40 раёнаў рэспублікі, у тым ліку амаль поўнасцю Гомельскую вобласць, часткі Віцебскай, Магілёўскай і Палескай абласцей. На гэтай тэрыторыі пачало аднаўляцца мірнае жыццё.

Рэчыца стала першым беларускім горадам, у гонар вызвалення якога 18 лістапада 1943 г. у Маскве быў дадзены артылерыйскі салют. Другі этап вызвалення тэрыторыі Беларусі – *правядзенне Беларускай наступальнай аперацыі “Баграціён”* (23 чэрвеня – 29 жніўня 1944 г.). Перад Чырвонай Арміяй стаяла задача поўнасцю вызваліць савецкую тэрыторыю ад гітлераўскіх захопнікаў.

Вясной 1944 г. на беларускім кірунку захоўвалася стабільнасць. Група армій “Цэнтр” утрымлівала свае пазіцыі. У выніку наступлення войскаў Чырвонай Арміі восенню 1943 – зімой 1944 г. утварыўся выступ у лініі фронту, так званы “беларускі балкон”. Яго ўтрыманню нямецкае камандаванне надавала велізарнае значэнне, так як ён прыкрываў галоўныя напрамкі: усходне-прускі і варшаўска-германскі. Лінію абароны называлі “Фатэрлянд” (“Айчына”).

Наступленне Чырвонай Арміі нечакана для фашысцкіх войскаў пачалося на тэрыторыі Беларусі. Падрыхтоўка да аперацыі “Баграціён” ажыццяўлялася надзвычай прадумана. Галоўная задача падрыхтоўчага этапа складалася ў тым каб стварыць уражанне, што савецкія войскі рыхтуюцца да абароны, а не да наступлення. Пастаўкі тэхнікі, боепрыпасаў ажыццяўляліся толькі ноччу. Планы баявых аперацый, загады пісаліся ад рукі, у эфіры панавала поўнае маўчанне. У выніку камандаванне групы армій “Цэнтр” не заўважыла канцэнтрацыю 2 млн 400 тыс. салдат, больш 3 тыс. пушак і мінамётаў, 5200 танкаў, каля 6 тыс. самалётаў і г. д.

Як няўдалую стробу наступлення ацаніла нямецкае камандаванне разведку боем, якую ажыццявілі ў гэты дзень савецкія войскі. Нямецкія ўлады прадаўжалі рабаваць матэрыяльныя каштоўнасці, вывозіць людзей з акупіраванай тэрыторыі. У тыле акупантаў актывізавалі дзейнасць партызанскія брыгады і атрады агульнай колькасцю 143 тыс. чалавек.

Ажыццяўлялі аперацыю “Баграціён” войскі 4 франтоў (з поўначы на поўдзень): 1-ы Прыбалтыйскі (камандуючы – генерал арміі **І. Баграмян**), 3-і Беларускі (камандуючы – генерал арміі **І. Чарняхоўскі**), 2-і Беларускі (камандуючы – генерал арміі **Г. Захараў**) і 1-ы Беларускі (камандуючы – маршал СССР **К. Ракасоўскі**); Дняпроўская ваенная флатылія (камандуючы – капітан 1-га рангу **В. Грыгор’еў**), войскі супрацьпаветранай абароны, беларускія партызаны, Першая армія Войска Польскага. Каардынавалі іх дзеянні маршалы **Г. Жукаў і А. Васілеўскі**.

У выніку правядзення беларускай наступальнай аперацыі ўтварылася некалькі “катлоў”. У так званым віцебскім “катле” страціў каля 20 тыс. салдат і афіцэраў забітымі, больш за 10 тыс. палоннымі. 29 чэрвеня была ліквідавана бабруйская групоўка гітлераўцаў у складзе 6 дывізій. Раніцай 3 ліпеня 1944 г. 2-і танкавы корпус пад камандаваннем А.С. Бурдзейнага, пераадолеўшы супраціўленне ворага, уварваўся ў Мінск. Першым гэта зрабіў экіпаж танка на чале з **Дз. Фролікавым**. На усход ад Мінска трапіла ў акружэнне 105-тысячная групоўка гітлераўскіх войскаў. У мінскім “катле” было знішчана 70 тыс. і ўзята ў палон каля 35 тыс. гітлераўскіх салдат і афіцэраў, у тым ліку 12 генералаў. У выніку ажыццяўлення ваенных дзеянняў нямецкая група армій “Цэнтр” пацярпела катастрофічнае паражэнне. Галоўныя сілы былі разбіты.

16 ліпеня 1944 г. у Мінску адбыўся ўрачысты парад партызан, у якім удзельнічала больш за 30 тыс. чалавек. Парад прымаў камандуючы 3-м Беларускім фронтам **І. Чарняхоўскі**, кіраўнікі савецкіх рэспубліканскіх органаў. Савецкія войскі **16 ліпеня вызвалілі Гродна, а 28 ліпеня – Брэст**. Мэтай вайсковай аперацыі “Баграціён” быў разгром нямецка-фашысцкай групы армій “Цэнтр”. Поўнае вызваленне Беларусі стала яе вынікам. Пасля вызвалення Беларусі Вялікая Айчынная вайна прадаўжалася больш за 10 месяцаў. Вялікім напружаннем сіл усяго савецкага народа і яго арміі былі вызвалены краіны Цэнтральнай, Паўднёвай і Усходняй Еўропы. Баявыя дзеянні супраць Германіі завяршыліся Бярлінскай аперацыяй, вынікам якой стала падпісанне **Акта аб безагаворачнай капітуляцыі фашысцкай Германіі ў ноч з 8 на 9 мая 1945 г.**

Уклад беларускага народа ў Перамогу.

Беларускі народ зрабіў важкі ўклад у набліжэнне Вялікай Перамогі. Пасля вызвалення Беларусі больш за 600 тыс. яе жыхароў

былі мабілізаваны ў Чырвоную Армію і адважна змагаліся да поўнай капітуляцыі ворага ў 1945 г. Для Беларусі гэта **вайна мела ўсенародны і нацыянальна-вызваленчы характар**.

Яшчэ да эвакуацыі прамысловая вытворчасць БССР была скіравана на задавальненне ваенных патрэб. Гомельскія заводы “Гомсельмаш” і “Рухавік рэвалюцыі” займаліся рамонтам вайсковай тэхнікі, станкабудаўнічы завод імя Кірава перакваліфікаваўся на вытворчасць супрацьтанкавых мін. Гомельскія чыгуначнікі абсталявалі 30 перасоўных майстэрняў для рамонту ў палявых умовах ваенных аўтамабіляў. Рамонтам танкаў і трактароў займаліся ў Клімавічах і Мазыры. У 1942 г. больш за 60 беларускіх прадпрыемстваў і 1,5 млн беларусаў актыўна працавалі ў савецкім тыле, павышаючы абараназдольнасць усяго Савецкага Саюза.

Самааддана ў савецкім тыле працавалі чыгуначнікі з Беларусі. Шматлікія з іх увайшлі ў склад паравозных калон асобага рэзерву пры Наркамаце шляхоў зносін. З работнікаў Беларускай чыгункі пераважна былі ўкамплектаваны 3-я і 4-я калоны, якія забяспечвалі бесперабойны рух цягнікоў, дастаўку людзей і грузаў на фронт. У савецкім тыле працавала каля 100 эвакуіраваных з БССР работнікаў вышэйшай школы і навуковага сектара, звыш 400 артыстаў, каля 50 мастакоў, 22 кампазітары і шэраг работнікаў культуры, асветы, аховы здароўя. Усе яны таксама рабілі істотны ўклад у набліжэнне Вялікай Перамогі.

Вялікая Айчынная вайна ў гістарычнай памяці беларусаў. Вялікая Айчынная вайна з’яўляецца адной з ключавых падзей айчыннай гісторыі навейшага часу. Памяць аб падзеях гэтай вайны, яе выбітных удзельніках, гераічных учынках нашых суайчыннікаў на франтах і самаадданай працы ў тыле, смутак велізарных страт, якія панесла Беларусь у гады ваеннага ліхалецця, духоўна аб’ядноўвае наша сучаснае грамадства і з’яўляецца адным з асноўных складнікаў гістарычнай свядомасці беларускага народа. У гістарычнай памяці беларусаў Вялікая Айчынная вайна ацэньваецца як сімвалічная падзея для ўсяго народа. З аднаго боку, гэта сімвал смутку, выкліканы шматлікімі людскімі, духоўна-культурнымі і матэрыяльнымі стратамі, якія панесла Беларусь у гады ваеннага ліхалецця. З іншага боку, гэта сімвал велічы, бо па выніках вайны Беларусь выйшла пераможцай і на міжнародным узроўні атрымала прызнанне дзяржаўнага строю, дзяржаўных межаў і нацыянальна-дзяржаўнага суверэнітэту.

Адно з найважнейшых свят нашай краіны – **Дзень Незалежнасці** – адзначаецца **3 ліпеня**, што па сутнасці з’яўляецца працягам нацыянальнай традыцыі святкавання вызвалення краіны ад акупантаў, і ў той жа час гэта напамін пра тое, што патрыятызм, любоў да Радзімы, гатоўнасць да абароны Айчыны – гэта аснова дзяржаўнасці. Памяць пра тых людзей, якія прайшлі нялёгкі шлях да вызвалення, і тых, якія аддалі

сваё жыццё ў барацьбе з нацысцкай навалай, ўшанавана і да гэтага часу ўшаноўваецца ў шматлікіх мемарыялах, абелісках, помніках.

У 1954 г. у Мінску быў усталяваны велічны помнік воінам Чырвонай Арміі і партызанам, якія загінулі ў гады Другой сусветнай вайны – **манумент Перамогі**, які вянчае выява ордэна Перамогі. У 1974 г. гораду **Мінску** было прысвоена ганаровае званне “**Горад-герой**”. Побач знаходзіцца і новы будынак Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Да ліку найбольш значных мемарыяльных комплексаў на тэрыторыі Беларусі адносіцца **Брэсцкая крэпасць-герой**, якая ўвекавечвае подзвіг, які здзейснілі яе абаронцы ў чэрвені-ліпені 1941 г. Яшчэ да адкрыцця мемарыяла гераічная абарона крэпасці знайшла адлюстраванне ў творах пісьменнікаў, мастакоў і кінематаграфістаў. У 1965 г. **Брэсцкай крэпасці** прысвоена ганаровае званне “**Крэпасць-герой**”, а ў 1971 г. адкрыты мемарыяльны комплекс. Скульптурна-археалагічны ансамбль уключае ўцалелыя збудаванні, закансерваваныя руіны, крапасныя валы і творы сучаснага манументальнага мастацтва.

Памяць аб беларускіх вёсках, якія былі спалены нацысцкімі акупантамі і калабарацыяністамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, нясе ў сабе **Мемарыяльны комплекс “Хатынь”**, які быў адкрыты ў 1969 г. у Лагойскім раёне Мінскай вобласці. Гэты комплекс з’яўляецца сапраўдным сімвалам трагедыі беларускага народа. У цэнтры мемарыяльнага комплексу ўзвышаецца скульптура “**Няскораны чалавек**” – сімвал подзвігу беларускага народа, які не схіліў галаву перад захопнікамі.

У Беларусі створана шмат мемарыяльных комплексаў, якія ўвекавечваюць подзвігі савецкіх воінаў і партызан : **Мемарыяльны комплекс “Курган Славы”** – помнік, які размешчаны ў Смалявіцкім раёне Мінскай вобласці ў гонар подзвігу воінаў 1-га, 2-га, 3-га Беларускіх і 1-га Прыбалтыйскага франтоў, якія вызвалялі рэспубліку у 1944 г.; **мемарыяльны комплекс “Прарыў”**, які створаны каля гарадскога пасёлка Ушачы ў гонар подзвігу партызан Полацка-Лепельскай партызанскай зоны. Выдатным помнікам подзвігу беларускага народа стала 146-томнае выданне **гісторыка-дакументальных хронік “Памяць”**, у якіх пайменна ўзгаданы байцы Чырвонай Арміі, якія загінулі ў баях за Беларусь, воіны-землякі, якія аддалі жыццё на франтах вайны, партызаны, падпольшчыкі, мірныя жыхары – ахвяры нацысцкага генацыду, а таксама ўдзельнікі вайны, якія вярнуліся на радзіму.

ЛЕКЦЫЯ 8. АДНАЎЛЕННЕ І ПАСЛЯВАЕННАЯ МАДЭРНИЗАЦЫЯ БССР

БССР – краіна – заснавальніца ААН.

Перамога беларусаў разам з іншымі народамі Савецкага Саюза над нямецка-фашысцкімі захопнікамі акрэсліла кардынальныя змены ў дзяржаўна-палітычным развіцці. Змяніўся міжнародны статус БССР. Вярхоўнымі Саветаў БССР і СССР былі прыняты рашэнні аб стварэнні рэспубліканскіх наркаматаў замежных спраў і абароны. Такія рашэнні абумоўліваліся тым, што урад СССР імкнуўся захаваць ранейшы ўплыў на вырашэнне найважнейшых пытанняў сусветнай супольнасці і меркаваў гэта ажыццяўляць праз удзел усіх саюзных рэспублік у новай міжнароднай арганізацыі, рашэнне аб стварэнні якой было зацверджана на *Тэгеранскай канферэнцыі* трох дзяржаў у лістападзе – снежні 1943 г. Аднак беларускі народ атрымаў такія магчымасці найперш дзякуючы вялікаму ўкладу у разгром фашысцкай агрэсіі і панесеныя ў выніку вайны велізарныя людскія і матэрыяльныя страты. Менавіта з такой фармулёўкай толькі дзве савецкія рэспублікі (Беларуская і Украінская) атрымалі запрашэнне стаць першапачатковымі членамі-заснавальнікамі новай міжнароднай арганізацыі. Для ўдзелу ў канферэнцыі ў *Сан-Францыска* ў красавіку 1945 г. была накіравана дэлегацыя БССР на чале з наркамам замежных спраў БССР *К.В. Кісялёвым*, якая **26 чэрвеня 1945** г. разам з іншымі 50 дзяржавамі падпісала *Статут Арганізацыі Аб'яднаных нацый*.

Ужо на першай сесіі Генеральнай Асамблеі ААН, якая пачала сваю працу ў студзені 1946 г., увагу міжнароднай грамадскасці прыцягнулі прапановы дэлегацыі Беларускай ССР **аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў**. Прапанаваны БССР праект рэзалюцыі быў падтрыманы міжнароднай супольнасцю. Міжнародная дзейнасць БССР разгортвалася ва ўмовах жорсткага супрацьстаяння краін Захаду і СССР (*“халоднай вайны”*) і пільна кантралявалася цэнтральным кіраўніцтвам СССР. У гэтых умовах членства БССР у ААН не прывяло да якіх-небудзь істотным змен у становішчы рэспублікі ў складзе СССР. Так, **16 жніўня 1945** г., як і раней у 1921 г., без удзелу Беларусі быў падпісаны дагавор аб савецка-польскай мяжы. Са складу БССР Польшчы перадавалася **17 раёнаў Беластоцкай вобласці**.

Дэлегацыя БССР у ліпені-кастрычніку 1946 г. удзельнічала ў рабоце *Парыжскай мірнай канферэнцыі*, дзе імкнулася адстойваць інтарэсы славянскіх краін. У лютым 1947 г. міністр замежных спраў БССР К.В. Кісялёў падпісаў у Парыжы дагавор аб міры з Балгарыяй і Італіяй, Румыніяй і Венгрыяй. З пачатку 1947 г. міжнародная дзейнасць Беларусі абмяжоўваецца, па сутнасці, удзелам у працы ААН.

Перадумовы пасляваеннай мадэрнізацыі Беларусі.

Перамога ў Вялікай Айчыннай вайне разам з усімі народамі СССР стварыла падставы для трэцяй хвалі мадэрнізацыі краіны, якая адбывалася на аснове сацыяльна-эканамічнага патэнцыялу СССР. Па-першае, змянілася геапалітычнае становішча Беларусі. Станаўленне т.зв. “сацыялістычнага лагера” пашырыла межы ўплыву Савецкага Саюза далёка на захад. Гэта садзейнічала стварэнню ў БССР цяжкай прамысловасці, у першую чаргу праз будаўніцтва трактарнага і аўтамабільнага заводаў.

Усведамленне традыцый і патэнцыялу Беларусі акрэсліла выпрацоўку канцэпцыі развіцця, накіраванай на стварэнне ў БССР народнагаспадарчага комплексу на аснове дасягненняў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Гэта запатрабавала як павышэння агульнаадукацыйнага ўзроўню, так і развіцця ВНУ і навуковых даследаванняў. За перыяд 1961 – першай паловы 1970-х гг. Беларусь па колькасці навучэнцаў на 10 000 насельніцтва апырэдзіла Англію і Францыю, Японію, Італію і ФРГ.

Народная гаспадарка Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.

Развязаная гітлераўскай Германіяй вайна прынесла Беларусі велізарныя людскія і матэрыяльныя страты. Загінуў амаль кожны трэці жыхар. БССР страціла больш за палову нацыянальнага багацця. Па агульным ўзроўні развіцця эканомікі рэспубліка была адкінута да ўзроўню 1928 г., поўнасю альбо часткова былі разбураны гарады і больш за 9000 сельскіх населеных пунктаў. Пасля вызвалення ўрад БССР патрабаваў ад Германіі выплаты рэпарацый на суму 1 млрд 500 млн амерыканскіх долараў, што складала каля 10 % ад панесеных Беларуссю страт. БССР змагла атрымаць толькі нязначную частку патрабаванай сумы. Аднаўленне народнай гаспадаркі пачалося ад часу вызвалення ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў усходніх раёнаў рэспублікі (восень 1943 г.) і працягвалася да пачатку 1950-х гг.

У рамках планавай сістэмы, якая панавала ў СССР, аднаўленне народнай гаспадаркі БССР мелі намер завяршыць на працягу 1946–1950 гг. Акцэнт быў зроблены на паскоранае аднаўленне торфаздабычы, энергетыкі і развіццё машынабудавання, стварэнне такіх галін прамысловасці, якіх раней у Беларусі не існавала: аўтамабілебудаўніцтва, трактарабудавання і інш. Паварот у бок **вытворчасці сродкаў вытворчасці** вызначаўся імкненнем кіраўніцтва БССР накіраваць развіццё беларускіх гарадоў па традыцыйным шляху індустрыяльных цэнтраў.

У выніку нізкай механізацыі працы на прадпрыемствах рабочых па-ранейшаму не хапала. Беларусь з першых дзён вызвалення атрымлівала з іншых саюзных рэспублік у вялікай колькасці прамысловае абсталяванне, будаўнічыя матэрыялы, дэфіцытную

сыравіну. Разам з тым з БССР таксама накіроўваліся ў іншыя рэспублікі Саюза эшалоны з ільном, цэглай, вапнай.

Дзякуючы намаганням усіх рэспублік СССР, прамысловасць Беларусі была адноўлена на даволі высокім узроўні, што ў далейшым абумовіла хуткія тэмпы яе развіцця і прыкметнае месца ў сістэме агульнасаюзнага падзелу працы. Але разам з тым перакос у бок цяжкай прамысловасці ствараў дыспрапорцыі ў развіцці эканомікі рэспублікі.

Цяжкім заставалася становішча ў сельскай гаспадарцы. І прычыны гэтага варта шукаць не толькі ў велізарных стратах у выніку страшнай вайны. Пасляваенная індустрыялізацыі шмат у чым вялася за кошт сельскай гаспадаркі. Адбылося вяртанне да калгасна-саўгаснай сістэмы, хоць для гэтага не існавала ні матэрыяльна-тэхнічных перадумоў (большая частка МТС засталіся без тэхнікі), ні жадання беларускіх вяскоўцаў (шмат з іх спадзяваліся, што калгасы пасля вызвалення будуць распушчаны). Тым калгасам, якія добра працавалі і мелі станоўчыя вынікі, адпаведна павялічвалі нормы абавязковых паставак сельгаспрадукцыі. Зверху загадвалі, што, дзе, калі і як сеяць, колькі мець жывёлы (апошняе ўказанне не заўсёды ўлічвала запасы кармоў).

Істотна пагоршыла сітуацыю ў сельскай гаспадарцы рэспублікі **масавая калектывізацыя ў заходніх абласцях Беларусі**. Рашэнне аб яе правядзенні было прынята ў лютым 1949 г. на XIX з'ездзе КП(б)Б і за 2 гады яна была завершана. Адначасова адбывалася рассяленне з хутароў, што разам са зменай традыцыйных форм гаспадарання нанесла істотны ўдар па сельскагаспадарчай вытворчасці. Прымусовы характар гэтага мерапрыемства, наяўнасць асобных ўзброеных банд і груп прывялі да істотных ахвяр і рэпрэсій у заходняй частцы Беларусі.

Сельскагаспадарчая палітыка, якую праводзілі ўлады ў Беларусі ў першыя пасляваенныя гады, пацярпела правал. Нягледзячы на рост пагалоўя жывёлы, у калгасах у 1950 г., у параўнанні з даваенным узроўнем было атрымана на $\frac{1}{3}$ менш мяса, чым у 1940 г. Вытворчасць малака не дасягнула 60 % даваеннага ўзроўню. Нават паказчык па павелічэнні пасяўных плошчаў не быў выкананы. Калі адзначанае можна аднесці толькі да вынікаў вайны, то з гэтага пункту гледжання складана растлумачыць зніжэнне сельскагаспадарчай вытворчасці ў 1950–1952 гг. (усе паказчыкі былі ніжэй, чым у першы пасляваенны 1946 г.). Са зменай кіраўніцтва СССР у 1953 г. былі зроблены спробы палепшыць сітуацыю ў сельскай гаспадарцы: былі павялічаны закупачныя цэны і ўзрасла вытворчасць сельскагаспадарчай тэхнікі, спісана запазычанасць калгасаў, а самае галоўнае, зменена сістэма падаткаабкладання асабістага надзелу вяскоўца (ён стаў больш плаціць з памеру зямельнай плошчы, а не з таго, што на ёй вырошчвалася).

Грамадска-палітычнае жыццё ў першай палове 1950-х – пачатку 1960-х гг. Сталінскі рэжым імкнуўся не толькі аднавіць, але і ўмацаваць свае ідэалагічныя і гаспадарчыя структуры. Пры гэтым

улічвалася, што насельніцтва акупаваных гітлераўцамі тэрыторый атрымала шмат інфармацыі пра рэпрэсіі напярэдадні вайны, пра сваю гісторыю. Агульнае стаўленне цэнтральных улад да вызваленых народаў вызначалася недаверам і падазронасцю. **Л. Цанава**, які напярэдадні і ў першыя пасляваенныя гады ўзначальваў рэпрэсіўны апарат НКУС, меркаваў, што ўсе, хто не прыняў актыўнага ўдзелу ў партызанскай барацьбе з фашыстамі – здраднікі. Без удакладнення фактаў і на сфальсіфаваных падставах у турмы былі кінуты многія мінскія падпольшчыкі, партызанскія сувязныя, былыя ваеннапалонныя (напрыклад, герой абароны Брэсцкай крэпасці маёр Пётр Гаўрылаў). Асабліва напружаным было становішча ў заходніх абласцях Беларусі, дзе падчас вайны і ў першыя пасляваенныя гады дзейнічала шмат атрадаў Арміі Краёвай. Менавіта тут бачылася НКУС “гняздо нацыяналізму і кулацтва”. Недавер распаўсюджваўся нават на партызан – мясцовых ураджэнцаў. Быў арыштаваны шэраг дзеячаў Кампартыі Заходняй Беларусі, а крыху пазней рыхтавалася расправа над сакратаром Гродзенскага абкама С. Прытыцкім. Сітуацыя яшчэ больш ускладнілася з пачаткам масавай калектывізацыі (1949 г.) у гэтых раёнах.

У Беларусі вялікі аўтарытэт сярод мясцовых партызанскіх кадраў набыў **П. Панамарэнка** як начальнік ЦШПР у 1943–1944 гг. У 1947 г. у выніку ўнутрыпалітычнай барацьбы, якая разгарнулася далёка ад Беларусі, ён страціў пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б, а ў 1948 г. быў адкліканы ў Маскву. Замест П. Панамарэнкі быў прысланы сакратар Пермская абкама **М. Гусараў**. Ён правёў масавую калектывізацыю, толькі зараз у заходняй частцы Беларусі, выкарыстоўваючы ідэалагічны дыктат у культуры, шмат намаганняў прыклаў да разгрому нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі, якая была створана першым рэктарам БДУ **У. Пічэтам**.

У шэрагу грамадска-палітычных падзей першых пасляваенных гадоў неабходна адзначыць выбары ў Вярхоўны Савет СССР (1946 г.), Вярхоўны Савет СССР (1947 г.), мясцовыя саветы (1948 г.). Безумоўна, вылучэнне кандыдатаў у дэпутаты адбывалася фармальна, аб перадвыбарчай барацьбе казаць не даводзіцца. Аднак для беларусаў перажываных вайну, гэта становілася святам мірнага адраджэння.

У студзені 1948 г. на ўрачыстым пасяджэнні пленума ЦК ВЛКСМ Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Н. Наталевіч ўручыў Саюзу моладзі Беларусі ордэн Чырвонага Сцяга за мужнасць, самаадданасць, праяўленыя камсамольцамі ў гады вайны (сакратарамі ЦК ЛКСМБ у першыя пасляваенныя гады былі К. Мазураў і П. Машэраў). У рэспубліцы, акрамя таго, дзейнічалі філіялы ўсесаюзных грамадскіх арганізацый (ДСААФ, спартыўныя і культурныя аб'яднанні і інш.), удзел у якіх для большасці працаздольнага насельніцтва пераважна быў абавязковым. Для вырашэння задачы

калектывізацыі і ўмацавання калгаснага ладу ў заходняй частцы Беларусі былі створаны такія адміністрацыйна-карныя партыйныя органы, як палітаддзелы МТС.

Каб у поўнай меры прадставіць атмасферу грамадска-палітычнага жыцця першых пасляваенных гадоў, неабходна сказаць некалькі слоў пра матэрыяльнае становішча насельніцтва. У памяці гараджан гэтыя гады захаваліся як час паступовага, але няўхільнага ўздыму іх ўзроўню жыцця. Сапраўды, ужо ў 1946 г. была павялічана зароботная плата ў вядучых галінах прамысловасці (лясная, будаўнічая) і г. д. Нізкааплачаныя катэгорыі рабочых і служачых, студэнты і пенсіянеры атрымалі так званую “хлебную надбаўку”, якая была ўведзена адначасова з павышэннем пайковых коштаў на хлеб у сувязі з падрыхтоўкай да адмены картачнай сістэмы (1947 г.) і пераходам да свабоднага гандлю. Адмена картачнай сістэмы суправаджалася грашовай рэформай, якая ўключала, па-першае, замену старых грашовых знакаў новымі, па-другое, ліквідацыю вынікаў інфляцыі часоў вайны шляхам канфіскацыі так званых “непрацоўных даходаў” на ашчадных кніжках (уклады да 3 тыс. абменьваліся 1:1, а астатнія – у зменшаных памерах), па – трэцяе, устанавлення адзіных дзяржаўных цэн (у 1948 г. існавала 2 ўзроўні цэн – камерцыйныя і пайковыя).

Сельскія жыхары наогул не атрымалі ніякай выгады ад правядзення грашовай рэформы. Больш за тое, пры яе правядзенні страты ў 20 % ад усёй сумы спісвалі за кошт грошай, авансаваных на развіццё вёскі, бо лічылі, што яна «нажылася» за гады камерцыйнага гандлю. Даходы вяскоўцаў заставаліся вельмі нізкімі. У першыя пасляваенныя гады дэмабілізаваныя воіны імкнуліся вяртацца не ў родныя мясціны – ў вёску, а ў горад, дзе выдаваліся карткі.

Адной з асноўных праблем і ў вёсцы, і асабліва ў горадзе быў *недахоп жылля*. У разглядаемы перыяд яго будаўніцтва ішло высокімі тэмпамі. Толькі ў 1946–1950 гг. з зямлянак і неўладкаваных памяшканняў перасяліліся ў збудаваныя дамы каля 2 млн жыхароў рэспублікі. Пашырэнне жыллёвага будаўніцтва стрымлівалася адсутнасцю будаўнічых матэрыялаў і працоўнай сілы (яны накіроўваліся перш за ўсё на прамысловае будаўніцтва), нізкай механізацыяй работ, а таксама нездавальняючай арганізацыяй працы. У выніку даваенны жыллёвы фонд Мінска быў адноўлены крыху больш, чым на 80 %, а ў іншых гарадах толькі на 50 %.

Праблема, якая патрабавала першачарговай увагі, – ахова здароўя. У ходзе вайны было разбурана больш за 80 % медыцынскіх устаноў, на 60 % скарацілася колькасць дактароў. У многіх раёнах людзі хварэлі тыфам і малярыяй. Улічваючы гэта, ўрад БССР вылучыў значныя сродкі на ахову здароўя. У Беларусь ішла дапамога з іншых рэспублік, з боку ААН. У выніку ўжо ў 1949 г. цалкам была адноўлена сетка медыцынскіх устаноў.

Спробы дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў другой палове 1950-х – першай палове 1960-х гг.

У 1953 г. у БССР пачынаецца паступовы працэс дэмакратызацыі, аднаўлення калектыўных метадаў кіраўніцтва. Пашыраліся правы рэспублікі ў гаспадарчым і культурным жыцці. Аднак крытыка культу асобы і нават проста крытыка дзейнасці І. В. Сталіна не гучала нідзе. Вуліцы, праспекты, установы па-ранейшаму насілі гэта імя. Пераломным стаў **1956 г. і XX з’езд КПСС**. Менавіта з гэтага часу актывізуецца працэс **рэабілітацыі ахвяр культу асобы**, аднаўлення законнасці. У 1956–1961 гг. зноў створаны Вярхоўны Суд БССР, які разам з Трыбуналам Беларускай ваеннай акругі рэабілітавалі дзясяткі тысяч жыхароў рэспублікі. Разам з тым, аднаўленне правоў рэпрэсаваных грамадзян закранула далёка не ўсіх, хто вынес знявагі, быў асуджаны і расстраляны ў канцы 1920-х – пачатку 1950-х гг. Нават не ўсе кіраўнікі БССР былі рэабілітаваны (напрыклад, сумленнае імя **У. Ігнатаўскага** было адноўлена толькі ў канцы 1980-х г.).

У сярэдзіне 1960-х гг. стомленасць ад непрадуманых рэарганізацый прывяла да кансервацыі сфармаваных за дзесяцігоддзі форм эканамічнага, дзяржаўнага і грамадска-палітычнага жыцця. Аднак у Беларусі захоўвалася пэўная пераемнасць у кіраўніцтве: Кірылу Мазурава на пасадзе першага сакратара ЦК КПБ змяніў такі ж ураўнаважаны, адукаваны кіраўнік – **Пётр Машэраў**.

Перыяд 1965–1985 гг. такі ж неадназначны, як і асоба П. Машэрава. З аднаго боку, рэспубліка сапраўды набывала свой твар, як дзяржава з навукаёмістай тэхналогіяй і вытворчасцю, развітай сельскай гаспадаркай, высокім узроўнем адукаванасці насельніцтва. У той жа час паступова прыходзяць у заняпад нацыянальная культура, імкліва губляе свае пазіцыі беларуская мова. З пачатку 1970-х гг. велізарны размах набываюць шматлікія ідэалагічнай кампаніі. Пры адсутнасці дэмакратычных свабод і ўмацаванні партыйнага бюракратызму ўсё гэта з цягам часу выклікала ў людзей апатыю і песімізм.

Істотны ўплыў на грамадска-палітычную атмасферу 1950–1980-х гг., мела сацыяльныя развіццё рэспублікі. У сярэдзіне 1950-х гг. савецкім кіраўніцтвам былі зроблены спробы павярнуць эканоміку да патрэб чалавека. Было зменена падаткаабкладанне, што дазволіла калгаснікам павялічыць прыбытак ад падсобнай гаспадаркі. Для гараджан з 1955 г. памяншаецца роля зніжэння цэн як фактару павышэння даходаў.

Вынікам эканамічнага крызісу пачатку 1960-х гг. сталі першыя буйныя забастоўкі на прадпрыемствах Беларусі. На вёсцы такіх выступленняў не адбылося, але атрымалі распаўсюджванне метады пасіўнага супраціўлення: нядобрасумленнае выкананне і адмова ад работ. У разглядаемы перыяд былі пашыраны льготы інвалідам і

ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны. Яны атрымалі перавагі пры аплаце жылля і камунальных паслуг, праезду ў транспарце, у санаторна-курортным лячэнні, медыцынскім абслугоўванні. Разам з тым склалася сістэма льгот і прывілеяў, ад якіх карысць перш за ўсё мелі тыя, хто быў бліжэй да ўлады.

У цэлым сацыяльнае развіццё 1960–1980 гг. напоўнена супярэчнасцямі. З аднаго боку, грамадзянін мог ганарыцца, што кватэрная плата ў СССР заставалася адной з самых нізкіх у свеце. З іншага – ён дзесяцігоддзямі вымушаны быў чакаць паляпшэння жыллёвых умоў. Адным з паказчыкаў матэрыяльнага становішча насельніцтва з’яўляўся рост працоўных зберажэнняў на дзяржаўных ашчадных кніжках. Разам з тым гэта сведчыла аб немагчымасці выкарыстоўваць грошы ў сваіх мэтах. Прылаўкі і склады магазінаў былі заваленыя нехадавымі таварамі, а пакупнікі не маглі знайсці выраб да спадабы. У лексіку савецкага чалавека ўвайшло паняцце “*дэфіцыт*”.

Між тым, рабочыя і служачыя традыцыйна патрабавалі павышэння зарплаты. Так, у 1979 г. на заводзе “Томсельмаш”, у 1980 г. на трактарным і радыёзаводзе ў Мінску ўспыхнулі забастоўкі, якія былі выкліканы зніжэннем расцэнак. Рабочым удалося адстаяць частку сваіх патрабаванняў.

Адукацыя і культура.

Сярэдзіна 1950-х гг. з’явілася пачаткам новага этапа і для беларускай культуры. Развіццё адукацыі ў гэты перыяд характарызуецца спробамі шматлікіх рэформ і рэарганізацый. У 1958 г. замест сямігадовай адукацыі ўводзілася васьмігадовая. Была праведзена рэарганізацыя сярэдніх школ (дзесяцігадовых) у агульнаадукацыйныя адзінаццацігадовыя з вытворчым навучаннем. Аднак, з 1964 г. школы зноў былі пераведзены на дзесяцігадовы тэрмін навучання. У канчатковым рахунку такая структура захоўвалася на працягу 20 гадоў – да 1984 г., калі перайшлі да сістэмы адукацыі з шасцігадовага ўзросту і адбылося вяртанне да 11-гадовай школы. У другой палове 1950–1980-х гг. сталі працаваць і новыя ВНУ – Мінскі радыётэхнічны інстытут (1964), Віцебскі тэхналагічны інстытут лёгкай прамысловасці (1965), Брэсцкі політэхнічны інстытут і інш.

Характэрная рыса беларускай навукі гэтага часу – развіццё фундаментальных даследаванняў у галіне фізікі, матэматыкі, біялогіі і г. д. Аснова фундаментальных даследаванняў была закладзена ў 1952–1969 гг., калі Акадэмію навук БССР узначальваў вядомы беларускі біёлаг **В. Купрэвіч**. Яго працу ў гэтым кірунку працягнуў знакаміты даследчык ў галіне спектраскапіі, люмінесцэнцыі і квантавай электронікі **М. Барысевіч** (прэзідэнт АН БССР у 1969–1985 гг.). 1960–1980-я гг. рэспубліка ператварылася ў краіну з велізарным навуковым патэнцыялам. Аднак укараненне навуковых распрацовак адбывалася незвычайна павольна.

Сярэдзіна 1950-х гг. характарызувалася актывізацыяй літаратурнага працэсу. Многія вядомыя паэты і пісьменнікі вярнуліся са сталінскіх лагераў і турмаў. Крытычнае пераасэнсаванне вострых праблем гісторыі і сучаснасці выклікала да жыцця і новае пакаленне літаратараў: **Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Васіль Быкаў, Уладзімір Караткевіч** і інш. Творы ваеннай тэматыкі ў літаратурнай дзейнасці беларускіх пісьменнікаў і паэтаў па-ранейшаму пераважалі. Але іх ўтрыманне змянілася. У ваеннай прозе галоўнай тэмай становіцца тэма чалавека на вайне. Псіхалагічная насычанасць характарызуе творы Васіля Быкава (“Альпійская балада”, “Жураўліны крык”), Івана Навуменкі, Івана Чыгрынава. Дакументальнай праўдзівасцю і эмацыянальнасцю ўражваюць кнігі Алеся Адамовіча (“Хатынская аповесць”, “Вайна пад стрэхамі” і інш.). Гістарычная тэма ў беларускай прозе знайшла сваё яркае ўвасабленне ў творах Уладзіміра Караткевіча. Яго вядомыя раманы “Дзікае паляванне караля Стаха”, “Чорны замак Альшанскі” і іншыя лепш за многія падручнікі таго часу спрыялі росту цікавасці да беларускай гісторыі. Традыцыі, закладзеныя Уладзімірам Караткевічам, працягнулі **Кастусь Тарасаў, Вольга Іпатава, Кастусь Дайнека** і інш. У жанры паэзіі заявілі пра сябе цікавымі творамі **Пятрусь Броўка, Пімен Панчанка, Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Алег Лойка** і многія іншыя.

Новымі яркімі творамі **Кандрата Кранівы, Андрэя Макаёнка і Аляксея Дударова** папоўнілася беларуская драматургія. Пастаноўка беларускага драматурга Аляксея Дударова “Радавыя” ў Беларускім дзяржаўным акадэмічным тэатры імя Янкі Купалы была адзначана Дзяржаўнай прэміяй СССР 1985 г.

Шырокую вядомасць набыў Беларускі дзяржаўны тэатр оперы і балета. Оперы “Алеся” Яўгена Цікоцкага, “Зорка Венера” Юрыя Семянякі, “Альпійская балада” Яўгена Глебава памножылі скарбніцу сусветнай музычнай класікі. Тое ж можна сказаць пра пастаноўкі балетаў народнага артыста Уладзіміра Елізар’ева “Стварэнне свету” і інш. У папулярызацыі беларускай мовы і музыкі цяжка пераацаніць ролю ансамбля “**Песняры**” пад кіраўніцтвам **Уладзіміра Мулявіна**.

Грамадства-палітычныя працэсы ў БССР на мяжы 80–90-х гг. XX ст.

Ужо на пачатку 1980-х гг. у развіцці эканомікі СССР выявіліся істотныя праблемы развіцця. Яны былі выкліканы найперш крызіснымі з’явамі ў сельскай гаспадарцы, якія кіраўніцтва КПСС паспрабавала вырашыць праз прыняцце **Харчовай праграмы**. Аднак яе рэалізацыя значных вынікаў не дала, больш таго, пагоршылася сітуацыя ў прамысловасці, сферы абслугоўвання насельніцтва. Наспела неабходнасць у маштабным рэфармаванні сацыяльна-эканамічнай і палітычнай сферы жыцця. Сутнасць рэформаў, якія склалі першы этап пераўтварэнняў, была выкладзена **Міхаілам Гарбачовым** на

красавіцкім 1985 Пленуме ЦК КПСС. Яго ідэалагічным стрыжнем з'яўлялася меркаванне пра тое, што праблемы варта шукаць не ў недахопах сацыялізму, а ў тым што патэнцыйныя магчымасці сацыялістычнага ладу выкарыстоўваліся недастаткова.

“Паскарэнне”, “перабудова” і “галоснасць” сталі ключавымі паняццямі гарбачоўскіх рэформаў. Паміж імі існавала цесная ўзаемасувязь. Так “галоснасць” азначала выяўленне ўсіх недахопаў, якія перашкаджаюць паскарэнню сацыяльна-эканамічнага развіцця; “перабудова” прадугледжвала ўнясенне структурных і арганізацыйных змяненняў у гаспадарчыя, сацыяльныя і палітычныя механізмы з мэтай дасягнення “паскарэння”. Вызначаючы задачу “паскарэння”, Міхаіл Гарбачоў ставіў мэту вывесці савецкую эканоміку на сусветны ўзровень, дагнаць перадавыя індустрыяльныя краіны Захаду.

Дэмагагічны характар праграмы перабудовы становіўся ўсё больш відавочным. На сусветным рынку адбылося падзенне ў 2–3 разы цэн на нафту і газ. Дэклараваны курс на паскарэнне на практыцы не прыносіў эканамічных вынікаў. Сітуацыю ўскладняў шэраг тэхналагічных катастроф, найбуйнейшай з якіх стала **аварыя на Чарнобыльскай АЭС**, якая адбылася **26 красавіка 1986 года**. На працягу некалькіх гадоў пасля аварыі кіраўніцтва СССР лічыла за лепшае трымаць большасць насельніцтва ў няведанні наконт яе наступстваў, каб пазбегнуць непажаданай сацыяльнай незадаволенасці. Замоўчвалі рэальны стан радыёактыўнага забруджвання і яго ўплыў на здароўе людзей і рэспубліканскія ўлады.

На другім этапе “перабудовы” абвешчаецца пераход ад аўтарытарнай камандна-адміністрацыйнай сістэмы да т. зв. **“гуманнага, дэмакратычнага сацыялізму”**. У канцы 1988 г. былі ўнесены змены ў Канстытуцыю СССР. Вышэйшым органам заканадаўчай улады становіўся 3'езд народных дэпутатаў СССР, які фарміраваў **Вярхоўны Савет СССР**.

Увядзенне элементаў рыначнай эканомікі праходзіла марудна. Захоўваўся кантроль міністэрстваў і ведамстваў над вытворчасцю. Кааператыўны сектар ва ўмовах высокіх падаткаў і цэн на сыравіну і матэрыялы ўяўляў з сябе пераважна спекулятыўны гандаль дэфіцытнымі таварамі. Пагаршэнне спраў у эканоміцы, на харчовым рынку падзенне рэйтыngu партыі і паступовае ўзмацненне напружанасці ў грамадстве прывялі да фарміравання розных падыходаў да вырашэння наспелых праблем. Летам 1989 года ў саюзных рэспубліках пачаліся працяглыя масавыя забастоўкі працоўных калектываў, ініцыятарамі якіх выступілі шахцёры. Беларусь ў сілу назапашанага эканамічнага патэнцыялу заставалася некаторы час своеасаблівым “аазісам стабільнасці” на прасторы СССР. Партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва рэспублікі на чале з першым сакратаром ЦК КПБ **Я. Сакаловым** (1987–1990 гг.) крытычна ставілася да хуткіх палітычных пераўтварэнняў, якія

рэалізоўваліся саюзным кіраўніцтвам, лічыла іх непрадуманымі і паспешлівымі. У супрацьвагу фарміруецца рух за перабудову “Адраджэньне”, які ўзначальвае **3. Пазняк**.

Разумеючы, што аўтарытэт КПСС ў вачах насельніцтва істотна зніжаецца, кіраўніцтва Савецкага Саюза прапанавала рэформу палітычнай сістэмы. III пазачарговы З’езд народных дэпутатаў СССР (сакавік 1990 г.) адмяніў 6-ы артыкул Канстытуцыі СССР, **ліквідаваўшы манополію КПСС** на ўладу ў краіне. Паседжанні і дыскусіі, якія адбываліся на з’ездах, асвятляліся ў сродках масавай інфармацыі, вяліся прамыя трансляцыі, што прыцягвала ў сферу іх абмеркавання шырокія пласты насельніцтва.

У 1990 г. ў Расійскай Федэрацыі быў узят курс на суверэнізацыю ўнутранай палітыкі, што паспяхаліся выкарыстаць палітычныя эліты Прыбалтыкі, Украіны і Грузіі. Асновай для разгортвання дэцэнтралізацыйных працэсаў сталі масавыя рухі нацыянальнай арыентацыі (**народныя франты**).

4 сакавіка 1990 года на аснове новага выбарчага заканадаўства адбыліся дэмакратычныя выбары ў Беларусі. На 310 месцаў у Вярхоўным Савеце СССР прэтэндавала 1769 кандыдатаў. Выбарчая кампанія праходзіла ў некалькі тураў, пасля першага тура галасавання было абрана толькі 98 народных дэпутатаў. Тым не менш у **май 1990 года адбылася першая сесія Вярхоўнага Савета**. Дэпутаты прынялі цэлы шэраг заканадаўчых дакументаў аб пераходзе да рынковых формаў эканомікі, ўзмацненні сацыяльнай абароны насельніцтва, ліквідацыі наступстваў Чарнобыльскай аварыі. Законам ад 28 ліпеня 1990 г. уносяцца змены і дапаўненні ў Канстытуцыю БССР 1978 г., якія замацоўвалі шматпартыйнасць і прадугледжвалі роўныя ўмовы для дзейнасці розных грамадскіх аб’яднанняў, магчымасць іх удзелу ў выпрацоўцы палітычнага курсу БССР, яе сацыяльна-эканамічным, духоўным развіцці, у кіраванні дзяржаўнымі і грамадскімі справамі. Разам з унясеннем паправак у Канстытуцыю БССР Вярхоўны Савет прымае Пастанову “Аб рэгістрацыі грамадскіх аб’яднанняў у Беларускай ССР”.

У 1991 гг. у СССР пачынаецца глыбокі сацыяльна-эканамічны крызіс. Спад эканомікі стаў катастрофічным. Пачаўшыся з грашовай рэформы, мэтай якой было скарачэнне грошай у абарачэнні, ён ахапіў усе сферы эканомікі. Рэзка ўзраслі цэны, Змяняецца эканамічная сітуацыя і ў БССР. У красавіку 1991 г. адбываюцца масавыя забастоўкі рабочых у розных гарадах Беларусі з патрабаваннямі паляпшэння матэрыяльнага становішча.

Паступова да эканамічных лозунгаў далучаліся палітычныя: дэмакратызацыя грамадска-палітычнага ладу, нацыяналізацыя маёмасці КПСС-КПБ. Нягледзячы на тое, што выключная большасць беларусаў на **рэферэндуме 17 сакавіка 1991 г.** прагаласавала за захаванне СССР,

для ўсіх стала відавочная бездапаможнасць саюзных улад у вырашэнні надзённых пытанняў.

ЛЕКЦЫЯ 9. ЭТАПЫ РАЗВІЦЦА НЕЗАЛЕЖНАЙ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Распад СССР і яго прычыны.

Распад Савецкага Саюза як адзінай федэратыўнай дзяржавы адбываўся досыць імкліва. У 1989–1991 гг. адбываўся г. зв. “*парад суверэнітэтаў*”, калі асобныя саюзныя рэспублікі прымалі дэкларацыі аб суверэнітэце. Вярхоўны Савет БССР прыняў такую *Дэкларацыю 27 ліпеня 1990 г.*

Моцныя нацыянальна-дэмакратычныя рухі сфарміраваліся ў Прыбалтыцы і Закаўказзі. У шэрагу выпадкаў на іх бок пераходзіла і мясцовае партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва. 11 сакавіка 1990 г. Літва абвясціла аб аднаўленні сваёй незалежнасці. Літаральна праз месяц (9 красавіка) Грузія таксама заявіла пра выхад з Савецкага Саюза. 4 мая 1990 г. Дэкларацыю аб аднаўленні дзяржаўнасці прыняла Латвія. 20 жніўня 1991 г. Вярхоўны Савет Эстоніі канчаткова зацвердзіў незалежны дзяржаўны статус сваёй краіны. Разам з тым Малдова і Арменія адмовіліся ўдзельнічаць у перамовах па стварэнні абноўленага Саюза Суверэнных Дзяржаў.

Імкнучыся захаваць агульную федэратыўную дзяржаву на новых дэмакратычных асновах, саюзнае кіраўніцтва ініцыявала правядзенне рэферэндума. На агульнанароднае галасаванне выносілася пытанне “Ці лічыце Вы неабходным захаванне Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік як абноўленай федэрацыі роўнапраўных суверэнных рэспублік, у якой будучь у поўнай ступені гарантавацца правы і свабоды чалавека любой нацыянальнасці?”. Крызіс саюзнай дзяржаўнасці падкрэсліваўся тым фактам, што органы ўлады Грузіі, Літвы, Малдовы, Латвіі, Арменіі і Эстоніі адмовіліся праводзіць галасаванне.

У рэферэндуме прынялі ўдзел 80,03 % выбаршчыкаў. Станоўча на пытанне адказалі 76 % з іх. У БССР 82,7 % падтрымалі захаванне Саюза. Тым не менш, працэс распаду працягваўся. 1 снежня 1991 г. ва Украіне адбыўся рэферэндум па зацвярджэнню “Акта абвясчэння незалежнасці Украіны”. У ім прынялі ўдзел 84,18 % выбаршчыкаў, з якіх 90,32 % падтрымалі гэта рашэнне. Рэферэндум стаў каталізатарам цэнтрабежных тэндэнцый. Ужо **8 снежня 1991 г.** ва ўрадавай рэзідэнцыі *Віскулі*, што знаходзіцца на тэрыторыі Белавежскай пушчы ў Беларусі, сабраліся дэлегацыі трох саюзных рэспублік: Расіі на чале з прэзідэнтам *Барысам Ельцыным*, Украіны, якую ўзначальваў прэзідэнт

Леанід Кучма, і Беларусі пад кіраўніцтвам старшыні Вярхоўнага Савета *Станіслава Шушкевіча*. У выніку перамоў было падпісана *“Пагадненне пра стварэнне Садружнасці Незалежных Дзяржаў”*, вядомае таксама як “Белавежскае пагадненне”. У яго прэамбуле ўдзельнікі сустрэчы запісалі: “Саюз ССР як суб’ект міжнароднага права і геапалітычная рэальнасць спыніў сваё існаванне”. Такім чынам быў *дэнансаваны Дагавор 1922 г. пра стварэнне СССР*. Разам з тым стваралася *Садружнасць Незалежных Дзяржаў* як новая міжнадзяржаўная супольнасць.

Пасля некаторых разважанняў да “белавежскай тройкі” далучыліся кіраўнікі яшчэ 8 саюзных рэспублік (Азербайджана, Арменіі, Казахстана, Кыргызстана, Малдовы, Таджыкістана, Туркменістана і Узбекістана). 21 снежня 1991 г. усе разам яны падпісалі ў г. Алматы дэкларацыю і падтрымалі Белавежскае пагадненне. А ўжо 25 снежня таго ж года першы і апошні Прэзідэнт СССР *Міхаіл Гарбачоў* пайшоў у адстаўку. СССР спыніў сваё існаванне.

Галоўнымі прычынамі развалу Савецкага Саюза былі эканамічныя. Планавая адміністрацыйна-камандная эканоміка вяла да празмернага цэнтралізму ў кіраванні ўсёй народнай гаспадаркай. На месцах прыходзілася ўзгадняць з цэнтрам нават самыя дробныя пытанні. Вертыкальнае размеркаванне, а таксама празмерная мілітарызацыя эканомікі выклікалі ўзнікненне хранічнага дэфіцыту тавараў шырокага ўжытку, што раздражняла людзей, выклікала незадаволенасць усім ладам жыцця.

Час ад часу прадпрымаліся спробы рэформ, аднак яны сутыкаліся з немагчымасцю пераадолець ідэалагічныя догмы. Аднапартыйная сістэма, пры якой уся ўлада належала КПСС, вяла да палітычнай стагнацыі, якая ў літаратуры атрымала назву “*застой*”.

Таксама моцна ўздзейнічала распачатая ў 1946 г. “халодная вайна”. Супрацьстаянне з Захадам і ўсім капіталістычным светам патрабавала вялікіх намаганняў і сродкаў. Савецкі Саюз аказаўся няздольным вытрымліваць такую напружаную барацьбу працяглы час.

Палітычны і гаспадарчы крызіс першых гадоў незалежнасці.

Для большасці беларусаў развал адзінай краіны стаў нечаканасцю. У грамадстве панавала разгубленасць. Рэспубліканскія кіраўнікі не маглі прызвычаіцца да прыняцця самастойных рашэнняў без позірку ў бок саюзнага цэнтра. Была разбурана агульная сістэма кіравання гаспадаркай і размеркавання тавараў.

Усе гэтыя абставіны абвастраліся адсутнасцю неабходнай заканадаўчай базы, бо працягвалі дзейнічаць савецкія прававыя нормы. Неабходна было занава ствараць новую юрыдычную базу дзяржаўнага і эканамічнага будаўніцтва.

Паводле ацэнкі экспертаў Сусветнага банка на момант атрымання незалежнасці ў 1991 г. Беларусь лідзіравала сярод рэспублік СНД па

паказчыках прыбытку на душу насельніцтва. Рэспубліка мела развіты прамысловы сектар, які з улікам яго долі ва ўнутраным валавым прадукце рабіў яе адной з самых індустрыялізаваных краін свету. Таму крызіс у беларускай эканоміцы пачаўся пазней, чым у іншых рэспубліках СССР. Толькі ў 1991 г. упершыню адбылося абсалютнае падзенне вытворчасці прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі. Крызіс працягваў паглыбляцца і набыў абвальны характар. Адбыўся спад вытворчасці. З 1991 г. пачаўся нястрымны *рост інфляцыі* з-за павышэння і частковай лібералізацыі цэн на прадукцыю і ўвядзення новых тарыфаў на транспартныя паслугі. Тэмп інфляцыі ў Беларусі ў 1993–1994 гг. перавышае 2000 %. У выніку высокай інфляцыі аб'есцэньваліся асноўны і абаротны капітал прадпрыемстваў і грашовыя зберажэнні грамадзян.

Дэзінтэграцыйныя працэсы на тэрыторыі былога СССР негатыўна адбіліся на Рэспубліцы Беларусь, паколькі яе эканоміка з'яўлялася “зборачным цэхам” і была ў найбольшай ступені інтэгравана з астатнімі часткамі народнагаспадарчага комплексу Савецкага Саюза. Страта эканамічных сувязей, рэзкі рост цэн на энерганосьбіты, а таксама глыбокія трансфармацыйныя працэсы ў сістэме сацыяльна-эканамічных інстытутаў сталі прычынамі глыбокіх узрушэнняў, якія перажыла Беларусь у 1-й палове 1990-х гг.

Крызіс стаў сістэмным. Ён ахапіў прамысловую і сельскагаспадарчую вытворчасць, фінансы, сацыяльную сферу. Найбольшы ўплыў на зацяжны характар крызісу аказалі: высокая інфляцыя; рост дэфіцыту гандлёвага балансу; цяжкае фінансавое становішча дзяржавы, прадпрыемстваў і насельніцтва; скарачэнне аб'ёмаў інвестыцый у эканоміку; недастатковасць стымулаў для развіцця прадпрыемальніцтва.

Адбылося разбурэнне планавых метадаў вядзення гаспадаркі пры адсутнасці дзеючых эфектыўных рынкавых механізмаў, былі моцна аслаблены рычагі кіравання дзяржаўным сектарам эканомікі, што спрыяла нарастанню сацыяльна-эканамічнага крызісу ў рэспубліцы.

Рэальныя даходы насельніцтва ў выніку інфляцыі знізіліся амаль у 2 разы. На працягу 1991–1994 гг. цэны вытворцаў прамысловай прадукцыі ўзраслі ў 9 тыс. разоў, спажывецкія цэны на тавары і платныя паслугі – у 3,2 тыс. разоў. Грашовыя даходы насельніцтва рэспублікі павысіліся толькі ў 2,3 раза.

Разам з тым у Беларусі, у адрозненне ад суседніх краін СНД і дзяржаў Балтыі, лібералізацыя цэн спалучалася з захаваннем значнай колькасці рэгулюемых цэн на харчовыя і многія прамысловыя тавары. У выніку ўзмацніўся вываз тавараў з фіксаванымі і рэгуляванымі цэнамі ў суседнія краіны, што спрыяла павелічэнню дэфіцыту на спажывецкім рынку рэспублікі. Не выратавала становішча ўвядзенне так званых талонаў і купонаў, картак спажывца.

Эканамічны крызіс цяжка адбіўся на многіх паказчыках ўзроўню жыцця. З’явілася беспрацоўе, якога жыхары рэспублікі не ведалі ўжо шмат дзесяцігоддзяў. Колькасць толькі зарэгістраваных беспрацоўных павялічылася з 2,3 тыс. чалавек ў 1991 г. да 101,2 тыс. 1994 г., што складала 2,1 % эканамічна актыўнага насельніцтва.

У цэлым на працягу кароткага часу адбылося значнае скарачэнне выдаткаў дзяржавы на сацыяльнае забеспячэнне. Сталі рэзка зніжацца аб’ёмы будаўніцтва жылля і аб’ектаў сацыяльна-культурнага прызначэння. Разам з тым у 1991–1994 гг. захоўваліся станоўчыя тэндэнцыі ў галіне медыцынскага абслугоўвання. Павялічылася колькасць урачоў усіх спецыяльнасцей, колькасць медыцынскіх устаноў.

Наглядным паказчыкам глыбіні эканамічнага крызісу і яго негатыўнага ўздзеяння на жыццёвы ўзровень беларускага народа было зніжэнне сярэдняй працягласці жыцця ў 1991–1994 гг. з 71,1 да 68,9 года, у тым ліку ў жанчын – з 75,6 да 74,3 года, у мужчын – з 66,3 да 63,5 года. Пачынаючы з 1993 г. у Беларусі ўпершыню за апошнія 50 гадоў пачала назірацца тэндэнцыя скарачэння колькасці насельніцтва, якое ў 1993 г. скарацілася на 11,2 тыс., у 1994 г. – на 19,4 тыс. чалавек.

Нягледзячы на ўсе эканамічныя цяжкасці, кіраўніцтва Беларусі не пагадзілася на правядзенне рэформ па так званым метадзе “шокавай тэрапіі”, які прадугледжваў рэзкі пераклад сацыяльнай сферы на рынкавыя ўзаемаадносіны. Урад Рэспублікі Беларусь захаваў адказнасць за мінімальны ўзровень сацыяльных гарантый у такіх сферах як ахова здароўя, адукацыя, культура, жыллёва-камунальная гаспадарка. Сацыяльная абарона насельніцтва забяспечвалася праз перагляд мінімальнай зароботнай платы.

Фактычна на той час Беларусь з’яўлялася парламенцкай рэспублікай. Выканаўчая ўлада належала Кабінету міністраў, які ўзначальваў **В. Кебіч**, а заканадаўчая – Вярхоўнаму Савету 12-га склікання. Функцыі кіраўніка дзяржавы выконваў **Старшыня Вярхоўнага Савета**. На той час гэту пасаду займаў **С. Шушкевіч**. У першай палове 1990-х гг. хутка расла колькасць палітычных партый. У сярэдзіне 1993 г. іх налічвалася 12, а таксама 7 грамадска-палітычных аб’яднанняў. Актыўна ствараліся і новыя няўрадавыя грамадскія аб’яднанні. У 1994 г. іх было ўжо 784.

Абстаноўку палітычнага крызісу і нават пэўнай хаатычнасці палітычнага жыцця падкрэслівае той факт, што на працягу чатырох гадоў Вярхоўны Савет не мог прыняць Канстытуцыю краіны. У Рэспубліцы Беларусь працягвала дзейнічаць савецкая Канстытуцыя 1978 г. з тымі дапаўненнямі, якія былі ўнесены найперш Дэкларацыяй аб дзяржаўным суверэнітэце.

На працягу 1991–1994 гг. Вярхоўны Савет валодаў фактычна абсалютнай уладай у краіне. Ён мог прымаць любыя рашэнні, аднак сама працэдура іх абмеркавання і галасавання вельмі зацягвалася, што самым негатыўным чынам паўплывала на эканамічную сітуацыю, настроі грамадства.

Асноўныя спрэчкі разгарнуліся вакол пытання, якой быць рэспубліцы: прэзідэнцкай альбо парламенцкай. Апазіцыя Беларускай народнай фронту (БНФ) выступала супраць увядзення пасады прэзідэнта з шырокімі паўнамоцтвамі, які б выбіраўся ўсімі грамадзянамі. У той жа час большасць парламента не магла кансалідавацца, бо не мела сталага і харызматычнага лідара.

Прыняцце Канстытуцыі і першыя выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь прыняў новую **Канстытуцыю** – Асноўны Закон краіны. Беларусь абвешчалася **ўнітарнай дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавай**. Канстытуцыя таксама ўводзіла ў краіне прэзідэнцкую форму праўлення, што істотна змяняла характар і структуру выканаўчай улады.

У выніку другога тура выбараў **10 ліпеня 1994 г. Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь** быў абраны **А. Р. Лукашэнка**. Прыход ва ўладу маладога палітыка прывёў да істотнага абнаўлення беларускай палітычнай эліты. З гэтага моманту ў найноўшай гісторыі Беларусі пачаўся этап прэзідэнцкага кіраўніцтва.

Пры выбары мадэлі прэзідэнцтва ў Беларусі вырашальнае значэнне мела тая акалічнасць, што пост прэзідэнта засноўваўся ўпершыню ў гісторыі Беларусі. Таму палітыка-прававы статус інстытута прэзідэнцтва не быў выразна прапрацаваны і зафіксаваны заканадаўчымі актамі. Канстытуцыяй не ўсталёўваўся дзейсны прававы механізм узаемадзеяння прэзідэнта з іншымі ўладнымі структурамі. Прэзідэнт краіны звярнуўся да народа як вышэйшай крыніцы дзяржаўнай улады, выступіўшы ініцыятарам правядзення рэспубліканскага рэферэндуму па пытаннях унясення зменаў і дапаўненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь.

Рэферэндумы 1995, 1996, 2004, 2022 гг.

Выкарыстанне ў Беларусі такіх форм волевыяўлення народа, як Усебеларускія народныя сходы і рэферэндумы сведчыць пра дэмакратычную накіраванасць дзяржавы. Канстытуцыя Беларусі прадастаўляе народу як адзінай крыніцы дзяржаўнай улады ў краіне магчымасць скарыстацца сваім правам на правядзенне рэферэндуму (народнага галасавання).

14 мая 1995 г. адбыўся **рэспубліканскі рэферэндум** па пытаннях, якія мелі вялікае значэнне для далейшага развіцця суверэннай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь: аб статусе рускай мовы, аб усталяванні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба, аб эканамічнай

інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй, аб датэрміновым спыненні паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Вынікі галасавання па кожным пытанні, вынесеным Прэзідэнтам краіны на рэспубліканскі рэферэндум 14 мая 1995 г., былі наступнымі:

1. 83,3 % беларускіх грамадзян прагаласавалі за **наданне рускай мове роўнага статусу з беларускай**; супраць выказаліся 12,7 %.

2. 75,1 % грамадзян з ліку тых, якія прынялі ўдзел у галасаванні, выказаліся за прапанову аб **устаанаўленні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь**.

3. Станоўчае рашэнне на рэферэндуме пытання аб **эканамічнай інтэграцыі з Расіяй** (83,3 % – “за”) узмацніла гэты працэс, пацвердзіўшы правільнасць дзеянняў па развіцці інтэграцыйных працэсаў.

4. Пытанне аб **датэрміновым спыненні паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета 13-га склікання** Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь падтрымалі 77,7 % грамадзян, супраць выказаліся 17,8 %.

Патрэба ў правядзенні народнага галасавання **24 лістапада 1996 г.** была абумоўлена неабходнасцю ўдакладнення шэрагу канстытуцыйных палажэнняў.

На народнае галасаванне выносілася два блокі пытанняў: ініцыяваныя Кіраўніком дзяржавы (чатыры пытанні) і групай дэпутатаў Вярхоўнага Савета (тры пытанні). Паводле афіцыйных звестак, апублікаваных Цэнтральнай камісіяй Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, вынікі народнага галасавання 24 лістапада 1996 г. па кожнаму з пытанняў выглядаюць наступным чынам:

- большасць грамадзян (88,18 %) з ліку тых, якія прынялі ўдзел у галасаванні, падтрымалі прапанову Прэзідэнта краіны А.Р. Лукашэнка аб **пераносе святкавання Дня Незалежнасці на 3 ліпеня**;

- 70,45 % беларусаў ад агульнай колькасці выбаршчыкаў прагаласавалі за **праект Канстытуцыі, прапанаваны Кіраўніком дзяржавы**;

- 82,88 % грамадзян, якія ўдзельнічалі ў галасаванні, выказаліся **супраць свабоднай (без абмежаванняў) куплі і продажу зямлі**;

- **не падтрымалі грамадзяне адмену ў Беларусі смяротнага пакарання** (80,44 % – “супраць”).

Рэферэндум **17 кастрычніка 2004 г.** быў звязаны з канстытуцыйным **абмежаваннем Прэзідэнту выбірацца на вышэйшую пасаду ў дзяржаве больш за вызначаныя тэрміны**. У свеце вядомы розныя спосабы вырашэння такой праблемы. Аднак **А. Р. Лукашэнка** вырашыў напрамую звярнуцца да грамадзян. На агульнанароднае галасаванне выносілася наступнае пытанне: “Ці дазваляеце Вы першаму Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь Лукашэнка А. Р. удзельнічаць у якасці кандыдата ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь у выбарах Прэзідэнта і ці

прымаеце частку першую артыкула 81 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь на аснове усеагульнага, свабоднага, раўнага і прамога выбарчага права пры тайным галасаванні?” Усяго ў рэферэндуме прыняла ўдзел 79,42 % выбаршчыкаў. Ініцыятыву Прэзідэнта падтрымалі 90,1 % тых, хто прыйшоў на выбарчыя ўчасткі.

27 лютага 2022 года адбыўся рэспубліканскі рэферэндум. На абмеркаванне было вынесена адно пытанне: “Ці прымаеце Вы **змяненні і дапаўненні Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь**?” У галасаванні прынялі ўдзел 5 359 403 грамадзяніна, альбо 78,61 % ад агульнай колькасці грамадзян, унесеныя ў спісы для галасавання. За прыняцце рашэння па вынесеным на рэферэндум пытанні прагаласавала 4 440 830 грамадзян альбо 82,86 % ад прыняўшых удзел у галасаванні грамадзян.

Згодна са зменамі і дапаўненнямі, унесенымі ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь па выніках рэспубліканскага рэферэндуму 27 лютага 2022 года, Усебеларускі народны сход стаў канстытуцыйным органам. **Усебеларускі народны сход** з’яўляецца вышэйшым прадстаўнічым органам народаўладдзя Рэспублікі Беларусь, які вызначае стратэгічны напрамак развіцця грамадства і дзяржавы, забяспечвае непахіснасць канстытуцыйнага ладу.

Эканамічныя рэформы, фарміраванне беларускай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця. Асаблівасці грамадска-палітычнага развіцця ў пачатку XXI ст.

У якасці перспектыўнай мадэлі беларуская дзяржава выбрала сацыяльна арыентаваную рыначную эканоміку. Гэта замацавана рашэннямі Усебеларускіх народных сходаў. Такі выбар не прадугледжвае шокавых метадаў, якія нясуць эканамічныя і сацыяльныя страты для мільёнаў людзей.

У 1996 г. аднавіўся эканамічны рост, які спалучаўся з адначасовым зніжэннем інфляцыі. У 1995 і 1996 гг. палепшыўся шэраг макрапаказчыкаў: чысты экспарт тавараў і паслуг склаў адпаведна 4,8 і 3,9 % ад валавога ўнутранага прадукту (ВУП); дэфіцыт бюджэту – 2,7 і 2 % ад ВУП.

У гэты перыяд прыйшло ўсведамленне таго, што разам з неабходнасцю рашэння тактычных задач у сацыяльна-эканамічнай сферы краіны патрабуецца ўлічваць больш аддаленыя стратэгічныя мэты развіцця. Як адказ на гэту патрэбнасць быў распрацаваны комплекс стратэгічных дакументаў сярэдне- і доўгатэрміновай перспектывы. Сярод іх галоўную ролю адыгрываюць “Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996–2000 гг.”, якія былі адобраны Усебеларускім народным сходам. Яны прадугледжвалі рашэнне такіх ключавых задач, як стабілізацыя і павышэнне жыццёвага ўзроўню беларускага народа і паступовае набліжэнне яго да ўзроўню высокаразвітых еўрапейскіх дзяржаў,

павышэнне працоўнай матывацыі насельніцтва, стварэнне перадумоў для наступнага росту дабрабыту.

У якасці прыярытэтаў у Асноўных напрамках былі вызначаны: **экспарт, жыллё і харчаванне**. Асноўныя напрамкі раскрываюць галоўныя рысы беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі – спалучэнне перавагі сучаснай высокаразвітай рыначнай гаспадаркі з забеспячэннем сацыяльнай справядлівасці і эфектыўнай сацыяльнай абароны грамадзян.

Ідэя сацыяльнай арыентацыі беларускай эканомікі ўвасобілася ў “Нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага развіцця Рэспублікі Беларусь да 2010 г.”, якая была распрацавана і ўхвалена ўрадам у 1997 г. У гэты перыяд таксама распрацоўваецца і прымаецца шэраг важных праграм, такіх як “Нацыянальная праграма прыцягнення інвестыцый і эканоміку Рэспублікі Беларусь” (1996 г.), “Праграма імпартазамышчэння” (1997 г.) і інш.

Для упарадкавання распрацоўкі і прыняцця дакументаў, якія тычацца перспектывага развіцця, у 1998 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь “Аб дзяржаўным прагназаванні і праграмах сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь”.

Сёння ў Беларусі актыўна дзейнічаюць асноўныя інстытуты грамадзянскай супольнасці – палітычныя партыі, грамадскія аб’яднанні. Дзяржаўныя органы не дыстанцуюцца ад грамадскіх аб’яднанняў. Дзяржава аказвае ім інфармацыйную, метадычную, арганізацыйную падтрымку.

Сучасныя дасягненні беларускай дзяржавы.

Амаль 30 гадоў таму на палітычнай карце свету з’явілася незалежная дзяржава – Рэспубліка Беларусь. Пройдзены больш чым за чвэрць стагоддзя шлях дазваляе асэнсаваць уласны беларускі досвед. Тым больш у краіне ўжо вырасла цэлае пакаленне грамадзян, якія нарадзіліся ў суверэннай Беларусі.

Мадэль беларускага дзяржаўнага развіцця прынята пазначаць двума накірункамі, якія першапачаткова выкарыстоўваліся як лозунгі, а затым сталі ўвасабляць асноўныя мэты Рэспублікі Беларусь: “**За моцную і квітнеючую Беларусь**” і “**Дзяржава для народа**”. Яны раскрываюць сутнасць беларускай палітычнай сістэмы. Галоўная яе мэта – забеспячэнне мірнага, стабільнага і шчаслівага жыцця ўласных грамадзян. Эканамічнае ўвасабленне дадзенай мадэлі называюць **сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікай**, што дакладна характарызуе эвалюцыю ад планавай гаспадаркі да сучаснага рынку пры захаванні высокага ўзроўню сацыяльных гарантый для насельніцтва.

Для беларускага грамадства характэрна **гістарычная пераемнасць**. Беражлівыя адносіны да памяці пра Вялікую Айчынную вайну, да ветэранаў вайны, сталі неад’емнай часткай ідэалогіі

беларускай дзяржавы. Праз паважлівае стаўленне да мінулага, праз цесную пераемнасць пакаленняў у грамадзян выходзіць адказнасць за сённяшні дзень і будучыню сваёй краіны.

Найважнейшым інстытутам беларускай дзяржавы з’яўляецца **прэзідэнцтва**. Менавіта Кіраўнік дзяржавы выступае як гарант выканання Канстытуцыі, правоў і свабод грамадзян. Асноўны закон надае яму ролю арбітра паміж галінамі ўлады, ключавога звяна ў сістэме забеспячэння нацыянальнай бяспекі. Прэзідэнт таксама выбудоўвае вертыкаль улады ад рэспубліканскага да мясцовага ўзроўню.

Найважнейшымі функцыямі **Нацыянальнага сходу** з’яўляюцца заканадаўчая і прадстаўнічая, галоўная мэта якой – адлюстраванне інтарэсаў сваіх выбаршчыкаў у дзейнасці органаў улады. Беларускі парламент складаецца з дзвюх палат – Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі.

Выканаўчую ўладу ў краіне ажыццяўляе Урад – **Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь**, які з’яўляецца цэнтральным органам дзяржаўнага кіравання. Савет Міністраў распрацоўвае асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі, прымае меры па іх рэалізацыі, забяспечвае правядзенне адзінай эканамічнай, фінансавай і грашова-крэдытнай палітыкі ў краіне. Судовая ўлада ўяўляе сабой самастойны і незалежны дзяржаўны інстытут. Такім чынам, у Беларусі прысутнічае класічны **падзел на тры галіны ўлады** пры дэлегаванні значных паўнамоцтваў Прэзідэнту.

У цяперашні час у Беларусі склалася сітуацыя, пры якой грамадскія аб’яднанні (а іх налічваецца больш за 2200) адыгрываюць большую ролю, чым 15 палітычных партый. Гэта сведчыць аб наяўнасці прамога кантакта ўлады і грамадства без пасрэднікаў. Найбуйнейшыя грамадскія арганізацыі – **Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі, Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі, “Белая Русь”**.

Істотным дасягненнем беларускай мадэлі развіцця з’яўляецца захаванне канфесійнай і міжнацыянальнай згоды. Адною з асноў нацыянальнага адзінства стала ўвядзенне ў 1995 г. раўнапраўя беларускай і рускай моў.

Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь абапіраецца на выразна сфармуляваную канцэпцыю каардынацыі намаганняў дзяржавы і грамадства на міжнароднай арэне. У яе аснове ляжыць **прынцып шматвектарнасці**. Ён азначае, што краіна гатова да паўнаўдаснага і раўнапраўнага развіцця адносінаў з усімі дзяржавамі планеты без якіх-небудзь папярэдніх умоў і прэтэнзій.

Беларусь з’яўляецца лакаматывам інтэграцыйных працэсаў на постсавецкай прасторы. Краіна ўваходзіць ва ўсе міждзяржаўныя арганізацыі, якія закліканы садзейнічаць кааперацыі і супрацоўніцтву па розных напрамках: СНД, АДКБ, ЕАЭС і інш.

Пры гэтым вызначаны два **стратэгічныя партнёры** Беларусі на сусветнай арэне – Расія і Кітай. Адносіны з Расійскай Федэрацыяй абапіраюцца на вынікі народнага рэферэндума 1995 г., калі быў адобраны курс на інтэграцыю з брацкай краінай. 2 красавіка 1996 г. была ўтворана Супольнасць Беларусі і Расіі, а 8 снежня 1999 г. падпісаны Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы.

Яшчэ ў сярэдзіне 1990-х гг. была зроблена стаўка на блізкае партнёрства з КНР. У выніку Беларусь стала ключавым пунктам у “эканамічным поясе Вялікага Шаўковага шляху” – кітайскай ініцыятыве, закліканай актывізаваць эканамічныя і транспартныя сувязі на еўразійскай прасторы. Яркім увасабленнем гэтага новага праекта з’яўляецца кітайска-беларускі індустрыяльны парк “Вялікі Камень”, які ўзводзіцца пад Мінскам.

ЛЕКЦЫЯ 10. НАРОДЫ І РЭЛІГІІ БЕЛАРУСІ

Гісторыя фарміравання асноўных этнічных груп у Беларусі.

У эпоху ВКЛ асноўная частка насельніцтва сучасных зямель Беларусі складалася з праваслаўных русінаў, прамымі нашчадкамі якіх з’яўляюцца сучасныя беларусы. Усходнелітоўскае насельніцтва жыло ў раёне Ашмянаў, Ліды, Шчучына. Латышы кампактна жылі ў Браслаўскім, Дзісенскім, Мёрскім раёнах. Вялікаросы-стараверы, уцекачы з Маскоўскай дзяржавы, якія ратаваліся ад рэлігійнага пераследу, аселі ў Падзвінні і Падняпроўі. Палякі жылі на Берасцейшчыне і Гродзеншчыне. Татарскае і яўрэйскае насельніцтва на землях Беларусі з’яўляецца ў XIV–XV стст. З 1501 г. фіксуюцца паведамленні аб цыганскай прысутнасці на тэрыторыі Беларусі. Важнейшымі цэнтрамі цыганскай культуры ў ВКЛ былі Мір і Сморгонь.

Першыя буйныя абшчыны **яўрэяў** склаліся ў Берасці і Гародні. Апроч Берасця і Гародні, яўрэйскія абшчыны ўзніклі ў Наваградку, Слоніме, Клецку, Полацку, Віцебску і іншых гарадах. У XVI ст. перасяленне яўрэяў у ВКЛ значна павялічылася за кошт эмігрантаў з нямецкіх зямель, Італіі і Чэхіі. У 1560-я гг. агульная колькасць яўрэяў на тэрыторыі ВКЛ дасягала 20 тыс. чалавек, а ў 1628 г. – каля 40 тыс. У гарадах і мястэчках Беларусі яны складалі да 10 % насельніцтва. Асноўнай сферай іх дзейнасці стаў гандаль, фінансавыя аперацыі і рамяство. Улады ВКЛ былі зацікаўлены ў яўрэйскай прысутнасці, стваралі спрыяльныя ўмовы для іх. Разам з тым яўрэі не мелі права займаць дзяржаўныя пасады, валодаць прыгоннымі сялянамі (хрысціянамі), быць сведкамі ў судовых спрэчках з хрысціянамі. За схіленне мясцовага хрысціяніна да пераходу ў іудаізм яўрэя чакала смяротнае пакаранне праз спаленне.

У XVI ст. аформілася абшчынная форма яўрэйскага самакіравання – **кагал**. Вышэйшым іх органам былі ваады – з’езды рабінаў і кагальных прадстаўнікоў. У 1623–1764 гг. вышэйшым органам яўрэяў ВКЛ быў Літоўскі **ваад**.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ўсе беларускія губерні былі ўключаны ў **мяжу яўрэйскай аселасці**. Яўрэям было забаронена сяліцца ва ўнутрырасійскіх рэгіёнах. Гэта прывяло да рэзкага росту яўрэйскага насельніцтва ў беларускіх гарадах і мястэчках. Паводле перапісу 1897 г. колькасць яўрэяў у пяці беларускіх губернях складала больш за 1202 тыс. чалавек (14,1 % усяго насельніцтва і каля 40 % гарадскога насельніцтва).

Першыя звесткі пра знаходжанне **татараў** на тэрыторыі Беларусі адносяцца да XIV ст. У 1395 г. Вітаўт прыняў **Тахтамыш** і яго людзей, якія пасяліліся ў ваколіцах Ліды. Шмат татарараў было пераселена ў ВКЛ у выніку сумеснага паходу Вітаўта і Тахтамышы пад Азоў у 1397 г. Татары былі размешчаны каля Вільні, у Лідскім, Ашмянскім, Навагрудскім паветах, на ўмовах нясення вайскавай службы яны атрымалі зямельныя ўладанні.

У Беларусі татары пасяляліся родаплемяннымі групамі (**улусамі**). Усе ваеннаслужачыя татары падзяляліся на **харуствы**, а ў ваенных адносінах – на сцягі (атрады). Падзел на улусы існаваў у татарараў Беларусі да канца XVII ст. Паводле сацыяльна-эканамічнага стану татарскае насельніцтва на землях ВКЛ у XVI–XVII стст. дзеліцца на 3 катэгорыі: – найбольш прывілеяваная група – прамыя нашчадкі ардынскіх ханаў і мурзаў. Яны валодалі вялікімі вотчынамі з сялянамі, за што павінны былі несці вайсковую службу; нашчадкі простых воінаў, якія атрымалі невялікія зямельныя надзелы і апрача вайскавай службы выконвалі павіннасці на карысць вялікага князя (транспартную, кур’ерскую, вартавую і інш.); гарадскія татары – самая бедная група, якая сфарміравалася з ліку тых перасяленцаў, што на гістарычнай радзіме былі не феодаламі, а вольнымі, або залежнымі, “ясачнымі людзьмі”. У гарадах і мястэчках ім адводзілася зямля пад сядзібы і агароды. Яны неслі павіннасці, як і мяшчане, плацілі пагалоўны падатак. Асноўнымі іх заняткамі былі гарбарства, агародніцтва. Негледзячы на ільготы і рэлігійную верацярпімасць (свабодна дазвалялася вызнаваць іслам і будаваць мячэці), татары ў ВКЛ не мелі права ўдзельнічаць у выбарах у сойм і мясцовыя соймікі, займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады.

У XVI – пачатку XVII ст. татары ВКЛ паступова страцілі родную мову і сталі карыстацца беларускай. На беларускай мове, але арабскім пісьмом, была створана багатая літаратура беларуска-літоўскіх татарараў – **кітабы**. У XIX ст. узнікаюць новыя цэнтры татарскага насельніцтва ў Паўночнай Беларусі – у Відзах, Докшыцах, Глыбокім,

Мядзеле. Агульная колькасць татараў на беларускіх землях у 1897 г. складала 13 877 чалавек.

Цыганы (саманазва рома). У Беларусі цыганы з'явіліся ў XV ст., прывандраваўшы з Польшчы і Германіі. Сярод тутэйшага люду цыганы славіліся як добрыя спецыялісты ў гадоўлі і вывучцы коней, высокапрафесійныя кавалі. Разам з тым да цыганаў мясцовае насельніцтва ставілася падазрона і непрыхільна. Прычынай гэтаму было конекрадства, заняткі варажбой, знахарствам і папрашайніцтвам. Таму не аднаразова прыёмаліся пастановы аб выгнанні цыганаў з тэрыторыі ВКЛ. Найбольш значным цэнтрам аселых цыганоў было мястэчка Мір, дзе яны ў другой палове XVIII ст. заснавалі суконныя, палатняныя і футравыя мануфактуры. Тут жа ў 1778–1790 гг. знаходзілася рэзідэнцыя і найбольш вядомага “цыганскага караля” Яна Марцінкевіча.

Рускія (маскоўцы, маскалі). Народ усходнеславянскай моўнай групы. У выніку рэформы патрыярха Нікана і расколу рускай праваслаўнай царквы ў другой палове XVII – пачатку XVIII стст. у Беларусь перасялілася некалькі дзесяткаў тысяч рускіх, якія ўтварылі тут замкнёную этнаканфесійную групу **стараабраднікаў (раскольнікаў)**. Яны выразна адрознівалася ў культурна-пабытовым плане ад мясцовага насельніцтва. Знешні выгляд і адзенне адрознівалі іх ад беларусаў: мужчыны абавязкова мелі бароды, насілі доўгія каптаны, шаравары, запраўленыя ў боты. Аснову жаночага строю складаў сарафан з сітцу ці нават шоўку. Грамадскі быт стараабраднікаў таксама быў своеасаблівым. Катэгарычная забарона датычылася палення тытуню, строга рэгламентаваным было спажыванне алкаголю.

Колькасць рускіх (без уліку старавераў) у беларускіх губернях нават у 1861 г. была вельмі малой – каля 10 тыс. чалавек (альбо 0,3 % усяго насельніцтва). Аднак, да канца XIX ст. колькасць рускіх узрасла ў 23 разы і складала ўжо 235 тыс. чалавек, ці 3,6 % усяго насельніцтва. Рускія складалі 54 % праваслаўнага духавенства, 46 % чыноўнікаў, 19 % дваран і 10 % купецтва.

Палякі – народ заходнеславянскай моўнай групы. Большасць веруючых палякаў – католікі. Яшчэ ў XII–XIII стст. пад націскам крыжацкай агрэсіі адбылося перасяленне часткі ляшскага насельніцтва на тэрыторыю беларускага Панямоння. Узмацненне польскага этнакультурнага ўплыву ў Беларусі прыпадае на перыяд пасля **Люблінскай уніі 1569** г., калі беларускія землі разам з іншымі землямі ВКЛ увайшлі ў Рэч Паспалітую. Частка беларускага насельніцтва, прымаючы каталіцкую веру, змяняла сваё этнічнае самавызначэнне. З XVII ст. паланізацыя беларускіх магнатаў і шляхты набыла вялікія маштабы, многія з іх, этнічныя беларусы па нараджэнню, пазней прыпісвалі сабе польскае паходжанне. За перыяд існавання Рэчы Паспалітай на беларускіх этнічных землях і беларуска-літоўскім этнічным памежжы ўтварыліся пэўныя тэрыторыі, на якіх сяляне, што

былі католікамі па веравызнанні, вызначалі сваю этнічную прыналежнасць як польскую.

Латышы – народ балцкай моўнай групы. Як асобная этнічная група на тэрыторыі Беларусі, латышы пачалі фарміравацца толькі з канца XVIII ст., што было звязана з перасяленнем латышскіх каланістаў на паўночна-усходнія беларускія землі. На Віцебшчыне латышы ўтваралі хутары і невялікія сельскія паселішчы, на Магілёўшчыне – пераважна вёскі. У 1897 г. найбольш значныя групы латышоў жылі ў Віцебскім (каля 4 тыс. чалавек), Полацкім (каля 1,7 тыс. чалавек), Аршанскім (да 3,7 тыс. чалавек) і Быхаўскім (каля 1 тыс. чалавек) паветах. Большасць веруючых латышоў у Беларусі былі лютэранамі.

Літоўцы – народ балцкай моўнай групы. Шматлікая арыстакратыя літоўскага паходжання ў эпоху ВКЛ мела тэндэнцыю да абеларушвання, а з другой паловы XVII ст. – да паланізацыі. Тая ж тэндэнцыя была характэрна і для літоўскага гарадскога насельніцтва. У 1870–1890-х гг. адзначана перасяленне літоўскіх сялян на ўсходнія і паўночна-усходнія землі Беларусі. У 1897 г. кампактныя групы літоўцаў жылі ў Лідскім (17 285 чалавек), Ашмянскім (8 754), Гродзенскім (2 814), Аршанскім (каля 1 400) паветах.

Нацыянальная структура Беларусі ў друг. пал. XX – пач. XXI ст.

Дадзеныя першага паслеваеннага перапісу насельніцтва БССР (1959 г.) далі наступныя вынікі: беларусы (81,1 %), рускія (8,2 %), палякі (6,7 %), яўрэі (1,9 %), украінцы (1,6 %), татары (0,1 %). Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі паводле перапісу 1970 г. прадстаўлена: беларусамі (81,0 %), рускімі (10,4 %), палякамі (4,3 %), украінцамі (2,1 %), яўрэямі (1,6 %), татарамі (0,1 %). У 1979 г. нацыянальная структура БССР была наступнай: беларусаў (79,4 %), рускіх (11,9 %), палякаў (4,2 %), украінцаў (2,4 %), яўрэяў (1,4 %), татар (0,1 %). Апошні савецкі перапіс 1989 г. паказаў на невялікія змены ў этнічнай структуры насельніцтва: зменшылася ўдзельная вага беларусаў, якія склалі 77,9 %; доля рускіх узрасла да 13,2 % (самы высокі паказчык за гісторыю Беларусі); удзельная вага палякаў зменшылася на 0,1 % і склала 4,1 %; істотна павялічылася ўдзельная вага украінцаў – да 2,9 %; значна зменшылася колькасць яўрэяў – да 1,1 %; татары склалі 0,1 %; удзельная вага ўсіх астатніх (больш 120) этнічных супольнасцей склала 0,7 %.

Набыццё краінай незалежнасці, умацаванне нацыянальнай тоеснасці, вяртанне беларусаў на этнічную Радзіму прывяло да павялічэння колькасці тытульнай нацыянальнай супольнасці. Калі ў 1989 г. удзельная вага беларусаў у этнічнай структуры насельніцтва краіны складала 77,9 %, то ў 1999 г. – 81,2 % і ў 2009 г. – 83,7 %.

Канфесійная гісторыя Беларусі. Рэлігійны склад насельніцтва.

У перыяд сярэдневякоўя беларускія землі апынуліся пад уздзеяннем *двюх культурных традыцый*: праваслаўна-візантыйскай і рыма-каталіцкай. У X–XI ст. *цывілізацыйны выбар* робіцца на карысць Візантыі. На беларускіх землях распаўсюджваецца хрысціянства ў яго ўсходнім адгалінаванні. Язычніцкая рэлігія ўжо не адпавядала кіруючым вярхам грамадства ў забеспячэнні адносін панавання, развіцці палітычных сувязей з хрысціянскімі краінамі, пашырэнні гандлёвых адносін з Царградам, краінамі Цэнтральнай Еўропы.

Распаўсюджванне хрысціянства ў гэты час звязана з палітыкай кіеўскага князя Уладзіміра. У 988 г. ён “крести же и всю землю Русскую от конца и до конца и идолы сокруши”. У гарадах пачалі стварацца тэрытарыяльныя царкоўныя акругі – *епархii* на чале з епіскапамі. Епіскапская кафедра была створана ў 992 г. у Полацку, у 1005 г. у Тураве.

З прыняццем хрысціянства на беларускіх землях з’явіліся першыя культавыя пабудовы (храмы, манастыры), адкрываліся школы. З адкрыццём епіскапскай кафедры ў Полацку і фарміраваннем хрысціянскай абшчыны на полацкай зямлі ўтварылася свая школа дойлідства, пашырылася асвета, развівалася кніжная культура.

Да канца XII ст. у Еўропе склаліся дзве рэлігійныя зоны: *праваслаўна-візантыйская і рымска-каталіцкая*. Беларусь была *на памежжы двух хрысціянскіх веравызнанняў*. Гэта вызначыла яе канфесійную своеасаблівасць. У XI–XIII стст. Беларусь была амаль цалкам праваслаўнай. Нацыянальна-культурнае развіццё праходзіла пад уплывам культуры Візантыі. З другой паловы XIII ст. актывізуе сваю дзейнасць каталіцкі касцёл.

Вялікаму Княству Літоўскаму быў уласцівы нацыянальна-рэлігійны дуалізм. Язычніцкая Літва і праваслаўная Русь мірна суіснавалі пад уладай вялікіх князёў. У 1254 г. хрысціўся ў праваслаўе, а потым стаў манахам Войшалк – сын Міндоўга. Ён заснаваў каля Навагародка Лаўрышаўскі манастыр. Праваслаўнай была большасць баяр пры Гедымінавым двары. Характэрна, што Гедымін, будучы язычнікам, не перашкаджаў, як і яго папярэднікі, распаўсюджванню хрысціянства на падуладных яму землях, запрашаючы каталіцкія місіі на свае тэрыторыі.

Падпісанне ў 1385 г. *Крэўскай уніі* змяніла рэлігійную сітуацыю на беларускіх землях. Збліжэнне з Польшчай спрыяла пашырэнню каталіцтва, узмацненню сувязей з заходняй культурай. Распаўсюджванне каталіцызму ў ВКЛ адбывалася ва ўмовах актыўнай дзяржаўнай падтрымкі касцёла. Гаспадары дзяржавы даравалі прывілеі каталіцкай царкве (землі, грошы, спрыялі дзейнасці манаскіх ордэнаў). У 1387 г. каталіцкая царква атрымала імунітэт у фінансавых і судовых

справах, вызвалялася ад падаткаў і павіннасцей. Артыкулы Гарадзельскага прывілея 1413 г. заахвочвалі феодалаў на пераход у каталіцкую веру.

Прывілеі для феодалаў-католікаў, асаблівы статус касцёла пагоршылі становішча праваслаўнай духоўнай іерархіі, абвастрылі этнарэлігійныя адносіны. Вялікакняжацкая ўлада ў 1432 г. і 1434 г. здымае абмежаванні для праваслаўнай знаці. У канцы XV – першай палове XVI ст. былі прыняты дзяржаўныя акты аб замацаванні правоў і прывілеяў праваслаўнай царквы. У гэты час захоўвалася раўнавага праваслаўя і каталіцтва.

Пераемнікі Аляксандра Жыгімонт I Стары і Жыгімонт II Аўгуст падтрымалі рэлігійную талерантнасць у Вялікім Княстве Літоўскім. Пры Жыгімонце I у дзяржаве з’явілася каля 90 новых праваслаўных храмаў. У 1563 г. Жыгімонт II выдаў прывілей, які адмяняў усе абмежаванні на рэлігійнай глебе. Верацярпімасць стварыла спрыяльную глебу для распаўсюджвання гуманістычных ідэй і Рэфармацыі.

Адным з асноўных патрабаванняў дзеячаў Рэфармацыі было стварэнне больш дэмакратычнай і таннай царквы. Праціўнікі каталіцызму заяўлялі пра неабходнасць ліквідаваць духавенства як асобны сацыяльны стан, манастыры і манаства, складаную абраднасць. Ідэолагі Рэфармацыі выступалі супраць багаццяў царквы, аднак не адмаўляліся ад самой рэлігіі.

У першай палове XVI ст. Рэфармацыя ахапіла большасць краін Еўропы. Рэфармацыя на тэрыторыі Беларусі развівалася ў рэчышчы еўрапейскага руху. У рэфармацыйны рух былі ўцягнуты магнаты, частка сярэдняй шляхты. Асноўнымі рэфармацыйнымі плынямі ў ВКЛ былі **кальвінізм, лютэранства, антытрынітарызм**. У рэлігійных дыскусіях прынялі актыўны ўдзел беларускія асветнікі **Сымон Будны, Васіль Цяпінскі**.

У канцы XVI – пачатку XVII ст. шляхта пераходзіць у лагер контррэфармацыі. Каталіцкая царква выпрацавала новую царкоўную стратэгію барацьбы з рэфармацыйнымі рухамі. Ствараліся навучальныя ўстановы, якія рыхтавалі місіянераў і новыя манаскія ордэны, сярод якіх вылучаўся ордэн езуітаў “**Таварыства Ісуса**” (1534 г.). На землях ВКЛ першыя езуіты з’явіліся ў 1569 г. Яны былі запрошаны віленскім біскупам.

У рэчышчы Контррэфармацыі адбылася актуалізацыя **ідэй царкоўнай уніі**. Яна не была новай. Але падзеі другой палавіны XVI ст. змянілі геапалітычнае становішча Княства. Лівонская вайна, якая прынесла велізарныя страты, падштурхнула эліту ВКЛ да падпісання Люблінскай уніі (1569). Новае дзяржаўнае ўтварэнне – Рэч Паспалітая – аддавала перавагу каталіцкаму кліру ў фарміраванні адзінай дзяржаўнай веры насельніцтва. Гэту лінію актыўна падтрымліваў Ватыкан, які бачыў актывізацыю дзейнасці заснаванага ў 1589 г. Маскоўскага

патрыярхату. Мелі свой разлік і кіраўнікі ВКЛ, якія разлічвалі на стварэнне незалежнай ад Масквы царквы.

На пачатку 90-х гг. XVI ст. беларуска-ўкраінскі епіскапат пачаў перагаворы з Ватыканам і каралём Жыгімонтам Вазам. Папа Рымскі і кароль зацвердзілі 33 артыкулы – ўмовы царкоўнай уніі. 6–9 кастрычніка **1596 г. *Брэсцкі царкоўны сабор аформіў уніяцкую царкву.***

Нацыянальна-рэлігійная канфрантацыя абвастрылася ў першай палове XVII ст. Насаджэнне ўніяцтва прывяло да народных паўстанняў (расправа з уніяцкім архіепіскапам ***І. Кунцэвічам*** у Віцебску). Урад Рэчы Паспалітай у 1633 г. афіцыйна прызнаў праваслаўную царкву, што знізіла канфесійную напружанасць у грамадстве. У другой палове XVII ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай католікі складалі 43 % насельніцтва, уніаты – 33 %, праваслаўныя – 10 %, іудзеі – 9 %, іншыя – 5 %.

У XVII ст. РП праводзіла актыўную знешнюю палітыку. Яна вяла шматлікія войны з Асманскай дзяржавай, Расіяй, Швецыяй. І гэта аслабляла дзяржаву. Найбольш катастрофічныя наступствы мела вайна 1654–1667 гг. Вайна змяніла рэлігійную сітуацыю. Масква заявіла аб сабе ў якасці абаронцы праваслаўя. У ***Андрусаўскім дагаворы (1667 г.)*** было запісана, што “всякого чина руским людям ... вольное имеет быть употребление веры греческой...”. У гэтых умовах кіраўніцтва Рэчы Паспалітай прымае курс на абмежаванне дзейнасці праваслаўнай царквы, як прамаскоўскай. Сітуацыя ўсугубілася ***падпарадкаваннем Кіеўскай мітраполіі Маскоўскаму патрыярхату*** (1685 г.).

У чарговы раз новыя выпрабаванні для вернікаў прынесла Паўночная вайна (1700–1721 гг.). Расійская армія, якая з’явілася на беларускіх землях у 1704 г., нанесла значныя страты ўніяцкай царкве. Быў ***узарваны Сафійскі сабор у Полацку***, разрабаваны базыльянскія манастыры і маёнткі. Пасля вайны назіраецца працэс актыўнага далучэння насельніцтва да ўніяцкай веры. Уніяцкая царква, сацыяльную базу якой складалі ў асноўным сяляне і мяшчане, у другой палове XVIII ст. па колькасці вернікаў стала самай шматлікай на беларускіх землях Рэчы Паспалітай.

Канфесійная палітыка ў эпоху Расійскай імперыі.

У канцы 50-х гг. XIX ст. 58,1 % насельніцтва беларускіх губерняў былі праваслаўнымі, 29,9 % – католікамі, 9,8 % – іўдзеямі, 1,6 % – стараверамі, 0,4 % – пратэстантамі, 0,1 % – мусульманамі.

Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. абвастрылася пытанне аб становішчы каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. Прымаецца шэраг мер па ўстанаўленні больш жорсткага кантролю за каталіцкім духавенствам у заходніх губернях. Указами імператара ад 27 кастрычніка 1864 г. і 14 снежня 1865 г. уводзіўся новы парадак прызначэння на пасады каталіцкіх святароў. Вызначаліся шляхі

закрывіцця манастыроў. У выніку колькасць каталіцкіх манастыроў значна скарацілася. Да канца 1867 г. у заходніх губернях было зачынена больш за 30 каталіцкіх манастыроў, каля 160 касцёлаў, 80 капліц. У гэты час асаблівая ўвага ва ўрадавай палітыцы на тэрыторыі заходніх губерняў надавалася павелічэнню колькасці праваслаўных храмаў. На ўсёй тэрыторыі Беларусі будаваліся і рамантаваліся праваслаўныя цэрквы, пераводзіліся з унутраных губерняў святары. Грошы на гэтыя патрэбы выдзяляліся з ліку кантрыбуцыйных збораў, якімі былі абкладзены мясцовыя дваране-землеўласнікі. Пад праваслаўныя цэрквы выкарыстоўвалі нярэдка будынкі зачыненых касцёлаў.

Адным з кірункаў канфесійнай палітыкі ўрада Расійскай імперыі стала **ўвядзенне абмежаванняў у дачыненні католікаў і яўрэяў** (іўдзеяў). У **1794 г. была усталявана мяжа аселасці яўрэяў**, якая прадугледжвала для іх абмежаванне магчымасці вольнага перамяшчэння і выбару месца жыхарства па-за межамі вызначаных заходніх губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі і Царства Польскага. Новы этап у фарміраванні ўрадавых абмежавальных мерапрыемстваў наступіў пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. Паводле закону ад 5 сакавіка 1864 г. “асобам польскага паходжання” (католікам) і яўрэям у заходніх і паўднёва-заходніх губернях Расійскай імперыі было забаронена купляць казённых і прыватных землеўладанняў, прададзеных за даўгі. Праводзілася мэтанакіраваная палітыка па скарачэнні памераў землеўладання памешчыкаў-католікаў і пашырэнні рускага (праваслаўнага), пераважна буйнога, землеўладання. У 1864 г. яўрэі ў межах рысы аселасці наогул былі пазбаўлены права набываць зямлю. Законам ад 10 снежня 1865 г. “асобам польскага паходжання” таксама было забаронена набываць ва ўласнасць маёнткі. У траўні 1882 г. было забаронена яўрэям у межах рысы аселасці пастаянна жыць па-за межамі гарадоў і мястэчак, а таксама арандаваць, прымаць у заклад і кіраванне нерухомую маёмасць. У 1887 г. была ўведзена працэнтная норма для паступлення яўрэяў спачатку ў сярэднія, а потым і вышэйшыя навучальныя ўстановы ў памеры 10 % у межах рысы аселасці, 5 % – па-за яе межамі, 3 % – у сталіцах. У пачатку 80-х гг. XIX ст. актывізавалася яўрэйская эміграцыя з Расійскай імперыі, якая віталася ўрадам. Тым, хто пакідаў межы краіны, было забаронена вяртацца назад.

Пасля паўстання 1863–1864 гг. былі накладзены таксама абмежаванні на свабоду перамяшчэнняў ксяндзоў, забаронены іх імправізаваныя пропаведзі. На тэрыторыі беларускіх і літоўскіх губерняў за перыяд з 1863 па 1868 гг. у праваслаўе было звернута больш за 70 тыс. католікаў, аднак пазней такая практыка ў значных памерах ужо не прымянялася. У студзені 1864 г. быў выдадзены цыркуляр віленскага генерал-губернатара, які забараняў выкарыстанне польскай мовы ў навучальных установах. Парушальнікам пагражалі вялікімі

грашовымі штрафамі. У 1865 г. польская мова была заменена рускай у выкладанні каталіцкага Закона Божага ў народных школах.

Канфесійная палітыка ў БССР (1922–1939 гг.).

У БССР, як і ва ўсім СССР, вялася *татальная барацьба з рэлігіяй і царквой*. У 1920–1930-я гг. праводзілася маштабная кампанія па закрыцці культавых устаноў і выкарыстанні іх у “народнагаспадарчых і культурна-асветных мэтах” – пад склады, кінатэатры, клубы. Адным са сродкаў барацьбы з рэлігіяй была масавая *атэістычная прапаганда*. З 1925 г. дзейнічаў *Саюз Ваяўнічых Бязбожнікаў* (СВБ). У пачатку 1930-х гг. савецкая дзяржава пачала новую маштабную кампанію па барацьбе з рэлігіяй. У сувязі з прыняццем другога пяцігадовага плана СВБ абвясціў “*бязбожную*” *п’яцігодку*. У 1932 г. планавалася закрыццё навучальных устаноў па падрыхтоўцы духавенства, у 1933 г. – ліквідацыя манастыроў і забарона рэлігійнай літаратуры, у 1934 г. – высылка духавенства, у 1935 г. – пераабсталяванне храмаў пад савецкія ўстановы, у 1936–1937 гг. – святкаванне канчатковай перамогі атэізму.

Рэпрэсіі супраць духавенства на тэрыторыі Беларусі спачатку не былі масавымі. Гэты працэс пачаў набіраць сілу толькі ў канцы 1920-х гг. У 1929–1930 гг. АДПУ была сфабрыкавана справа аб існаванні ў БССР царкоўна-паўстанцкай арганізацыі “Іезуіт”, якая быццам мела філіялы ў Магілёве, Віцебску і Слуцку і налічвала 79 чалавек (5 епіскапаў, 48 папоў і дзяканаў, 8 кулакоў, 3 былыя чыноўнікі, 12 іншых царкоўнікаў).

Новая хваля рэпрэсій супраць духавенства пачалася ў 1937–1938 гг. НКУС адну за адной фабрыкаваў “гучныя справы”. У 1937 г. адбыўся суд па “справе” Беларускай аўтакефальнай царквы, створанай праваслаўнымі святарамі ў 1922 г. Было расстраляна 11 чалавек. У 1938 г. – працэс над “шпіёнска-паўстанцкай арганізацыяй” на чале з мітрапалітам П. Бліновым. Усяго было расстраляна або загінула ў лагерах каля 2000 праваслаўных святароў. У дачыненні да ксяндзоў з ЦК КП(б)Б у Маскву было накіравана данясенне, дзе гаварылася, што “абсалютная большасць іх за апошні час арыштавана, бо яны выкрыты ў вядзенні шпіёнскай работы”. У сакрэтнай “Дакладной запісцы ў ЦК ВКП(б) аб антысавецкай дзейнасці царкоўнікаў і сектантаў у БССР” (ліпень 1936 г.), падпісанай наркамам унутранных спраў Беларусі Наседкіным, гаварылася, што органы НКУС “нанеслі значны аператыўны ўдар па арганізаванаму антысавецкаму падполлю царкоўнікаў і сектантаў”. Усіх іх абвінавачвалі ў сувязях і супрацоўніцтве з замежнымі разведкамі – японскай, польскай, германскай, англійскай або амерыканскай, у стварэнні антысавецкіх фарміраванняў і контррэвалюцыйнай дзейнасці. Усяго было арыштавана і асуджана органамі НКУС “3247 царкоўнікаў і сектантаў, з іх больш 400 папоў і манахаў, 1 мітрапаліт і 5 епіскапаў”. Апошні акт

трагедыі па знішчэнню праваслаўнага духавенствам Беларусі адбыўся ў Мінску ў ноч на 29 ліпеня 1937 г. Тады былі расстраляны апошнія з ацалелага духавенства на чале з епіскапам Бабруйскім Філарэтам (Раменскім). На пачатку 1940-х гг. ва Усходняй Беларусі былі гвалтоўна зачынены ўсе цэрквы.

Канфесійная палітыка Савецкай улады ў Заходняй Беларусі (1939–1941 гг.).

З устанаўленнем савецкай улады ў Заходняй Беларусі адбыліся істотныя змены як у дзяржаўна-канфесійных адносінах, так і ў становішчы саміх канфесій. Аднак, у адрозненне ад усходніх абласцей, дзе барацьба з рэлігіяй прывяла да амаль поўнага знішчэння рэлігійнага жыцця, у заходніх абласцях гэтага не адбылося. У 1940 г. тут налічвалася 446 касцёлаў, 617 ксяндзоў, 542 царквы, 606 праваслаўных святароў, 387 сінагог, 293 равіны, 14 манастыроў. 3 лістапада 1939 г. уводзілася савецкае заканадаўства аб рэлігійных культах. Вясной 1940 г. былі ўведзены ўстановы ЗАГС, якія перанялі ад касцёлаў і цэркваў метрычныя кнігі, а таксама рэгістрацыю нараджэнняў, пахаванняў і шлюбаў. Забаранялася дзейнасць усіх рэлігійных арганізацый, якія існавалі ў міжваенны перыяд, выкладанне рэлігіі ў школах, а духавенству – з’яўляцца ў бальніцах і дамах грамадскай апекі (састарэлых, інвалідаў) для аказання пастырскіх паслуг. Былі нацыяналізаваны ўсе будынкі, якія належалі цэрквам, касцёлам, манастырам, сінагогам. Духоўныя асобы, дзеючыя царкоўныя будынкі абкладаліся звышанымі падаткамі.

Канфесійная палітыка ў БССР у 1944–1991 гг.

Важным напрамкам савецкай канфесійнай палітыкі была атэізацыя грамадскага жыцця. Атэістычная прапаганда праводзілася партыйнымі, савецкімі, камсамольскімі арганізацыямі, установамі культуры, адукацыі, таварыствам “Веды”. 7 ліпеня 1954 г. была прынята пастанова ЦК КПСС “Аб буйных недахопах у прыродазнаўчай і навукова-атэістычнай прапагандзе”. Яна была накіравана супраць усіх канфесій. У пастанове пераглядалася і асуджалася як “прымірэнства” папярэдняя лінія ў царкоўным пытанні. Прапаноўвалася вярнуцца на даваенны шлях “наступлення на рэлігійныя забабоны”. Выкананне пастановы суправаджалася зневажаннем пачуццяў веруючых, парушэннем іх рэлігійных правоў і свабод, што выклікала нарастанне незадавальнення ў краіне.

У наступныя дзесяцігоддзі ЦК КПСС і ЦК КПБ атэістычную прапаганду разглядалі як важны напрамак ідэалагічнай работы. Асаблівае значэнне яна мела ў 1970-х – першай палове 1980-х гг., у перыяд абвастрэння ідэалагічнай барацьбы дзвюх сістэм – сацыялістычнай і капіталістычнай. Змены ў дзяржаўна-канфесійных адносінах пачалі адбывацца толькі з сярэдзіны 1980-х гг., у перыяд перабудовы ў Савецкім Саюзе. Найбольшыя ганенні на праваслаўную

царкву назіраліся ў так званы “хрушчоўскі” перыяд. Курс на пабудову камунізму, абвешчаны на XXII з’ездзе КПСС у 1961 г., прывёў да новых антырэлігійных дзеянняў партыі і ўрада. Толькі за адзін год, з 1 студзеня 1960 г. да 1 студзеня 1961 г., колькасць праваслаўных храмаў па краіне скарацілася на 1392, пры гэтым у Беларусі колькасць дзеючых царкваў скарацілася на 212 – з 944 да 732.

1 красавіка 1966 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР прыняў пастанову “Аб прымяненні артыкула 142 Крымінальнага кодэкса БССР” за арганізацыю і сістэматычнае правядзенне рэлігійных сходаў, шэсцяў і іншых цырымоній культу, якія парушаюць грамадскі парадак; арганізацыю і сістэматычнае правядзенне заняткаў па навучанню непаўналетніх дзяцей рэлігіі і інш.

Рэлігійны склад насельніцтва Рэспублікі Беларусь. Прынцыпы дзяржаўнай палітыкі ў канфесійнай сферы.

Рэспубліка Беларусь – шматканфесійная дзяржава. У Рэспубліцы Беларусь зарэгістравана 25 рэлігійных канфесій і напрамкаў. Агульная колькасць рэлігійных арганізацый на 1 студзеня 2020 г. – 3563, уключаючы 174 рэлігійныя арганізацыі, якія маюць агульнаканфесіянальнае значэнне і 3389 рэлігійных таварыстваў.

Агульная колькасць дзеючых культавых будынкаў складае 2725. Колькасць святароў – 3430.

Вядучае месца ў рэлігійным жыцці краіны займае *Беларуская праваслаўная царква*, якая аб’ядноўвае 1709 праваслаўных прыходаў, 15 епархій, 6 духоўных навучальных устаноў, 35 манастыроў, 15 брацтваў, 10 сястрыцтваў, 1 місію. Дзейнічаюць 1683 праваслаўныя храмы.

Рымска-каталіцкая царква ў Рэспубліцы Беларусь аб’ядноўвае 4 епархіі, якая налічвае 498 парафій. Дзейнічаюць 6 духоўных навучальных устаноў, 11 місій і 9 манастыроў. Парафіі маюць 514 культавых будынкаў. *Грэка-каталіцкая* царква ў Рэспубліцы Беларусь прадстаўлена 16 суполкамі, у якіх працуе 14 святароў. Дзейнічае 5 культавых будынкаў.

Пратэстанцкія рэлігійныя арганізацыі прадстаўлены 1038 рэлігійнымі таварыствамі, 21 аб’яднаннем, 22 місіямі і 5 духоўнымі навучальнымі ўстановамі па 13 рэлігійных напрамках.

У Рэспубліцы Беларусь зарэгістраваны 34 рэлігійныя таварыствы *старавераў*, у распараджэнні вернікаў маецца 29 культавых будынкаў.

У трох *іудзейскіх* рэлігійных аб’яднаннях налічваецца 53 рэлігійныя супольнасці, якія маюць 9 культавых будынкаў.

Таксама ў рэспубліцы дзейнічаюць 24 *мусульманскія рэлігійныя супольнасці*. Дзейнічае 6 мячэцей і 3 малітоўныя дамы, у тым ліку Саборная мячэць у г. Мінску.

Канфесійная палітыка дзяржавы накіравана на *падтрыманне і ўмацаванне міжканфесійнага міру і згоды ў беларускім грамадстве*,

развіццё ўзаемадзеяння з гістарычна традыцыйнымі канфесіямі, у першую чаргу з Беларускай праваслаўнай царквой.

У 2003 г. падпісана Пагадненне аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і Беларускай праваслаўнай царквой, у рамках якога былі распрацаваны сумесныя праграмы супрацоўніцтва. Дзеючае заканадаўства Рэспублікі Беларусь стварае прававое поле, у якім рэлігійныя арганізацыі могуць паўнаўдасна дзейнічаць і развівацца, а грамадзянам гарантуюцца іх канстытуцыйныя правы на свабоду сумлення і веравызнання.

У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь кожны мае права самастойна вызначаць сваё дачыненне да рэлігіі, аднаасобна або сумесна з іншымі спавядаць любую рэлігію або не спавядаць ніякай, выказваць і распаўсюджваць перакананні, звязаныя з дачыненнем да рэлігіі.

У Беларусі забараняецца дзейнасць рэлігійных арганізацый, якая накіравана супраць суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, яе канстытуцыйнага ладу і грамадзянскай згоды.

Пры гэтым дзяржава не ўмешваецца ў пытанні прыватнага спавядання той або іншай рэлігіі, а кантроль за дзейнасцю рэлігійных арганізацый абмяжоўваецца сферай выканання імі заканадаўства рэспублікі, не дапускаючы ўмяшання ва ўнутраныя справы канфесій. Канстытуцыя краіны і Закон Рэспублікі Беларусь “Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацый” устанаўліваюць роўнасць усіх рэлігій і веравызнанняў перад законам.

ЛЕКЦЫЯ 11. ДЗЯРЖАЎНЫЯ СІМВАЛЫ БЕЛАРУСІ

Значэнне Гімна, Герба і Сцяга для дзяржаўнасці. Сімвалы і знакі – старажытны інструмент актыўнага ўплыву на падсвядомасць чалавека, які садзейнічае фарміраванню масавай свядомасці. Рэлігійныя і ідэалагічныя сімвалы выкарыстоўваліся ва ўсе часы для абазначэння прыхільнасці той ці іншай ідэі. Сімвалы – гэта інфармацыя, якая так ці інакш уплывае на лёс будучых пакаленняў. Сама здольнасць стварэння сімвалаў – адна з важнейшых прыкмет чалавечага мыслення. Сімвалы нараджаліся як вынік інтэлектуальнай дзейнасці чалавека. Кожны сімвал напаўняўся сваёй гісторыяй, сувязямі з іншымі сімваламі і знакамі.

Гісторыя ўсіх народаў звязана з тымі ці іншымі дзяржаўнымі сімваламі. Гістарычныя даследаванні паказваюць, што першыя знамёны і знакі, падобныя да гербавых, з’яўляюцца досыць рана. У Старажытным Кітаі ўжо ў XII ст. да н. э. дынастыя Чжоў мела свае белыя знамёны. На іх малявалі сіняга дракона, чырвоную птушку. У

Старажытнай Індыі ўжываліся трохвугольныя сцягі з чырвонымі альбо зялёнымі кветкамі, з жоўтымі выявамі жывёл.

Сапраўдны росквіт гербавай сістэмы перажыла Еўропа ў Сярэднявеччы з яго рыцарствам. Паступова стала правілам, што кожны рыцар павінен мець свой уласны герб. Але доўгі час афіцыйных дзяржаўных сімвалаў не існавала.

Гістарычная сімволіка на беларускіх землях. На беларускіх землях існавала ўласная сістэма сімвалаў і знакаў. Першым афіцыйным сімвалам можна лічыць графічную *пячатку полацкага князя Ізяслава*. Яна была знойдзена ў 1954 г. Адціснутая на свінцовай пласцінцы пячатка ўтрымлівае варыянт знака Рурыкавічаў – трызубец з крыжом на версе і надпісам “Ізяслаў”. Зараз менавіта трызубец Ізяслава з’яўляецца гербам Заслаўя.

З утварэннем Вялікага Княства Літоўскага, пачынае распаўсюджвацца новы герб – *Пагоня*. Выкарыстанне ўзброенага вершніка ў якасці эмблемы было шырока распаўсюджана ў Еўропе. Вобраз вершніка з’явіўся яшчэ ў XIII ст. у працэсе складвання ВКЛ, але яго вытокі адносяцца да больш старажытнай традыцыі. Сярод крыніц з’яўлення такога сімвала на дзяржаўным гербе магла стаць візантыйская хрысціянская традыцыя, якую ў пэўнай меры прынялі першыя кіраўнікі новай дзяржавы. Адной з самых магутных фігур дадзенай традыцыі здаўна лічыўся Святы Георгій. Яго культ быў шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Усходняй Еўропы.

У эпоху Ягайлы і Вітаўта на землях, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ, богаабранасці манарха надавалася асаблівае значэнне. А герб Пагоня ўспрымаўся не толькі як палітычны аtryбут улады, але і як сакральны сімвал, адзін з варыянтаў выявы Святога Георгія Пераможцы.

Назва “Пагоня” з’явілася ў канцы XV – пачатку XVI ст. У гэты час адбываецца новае асэнсаванне сімволікі дзяржаўнага герба ВКЛ. Замест ранейшага атаясамлення “рыцара збройнага” з асобай вялікага князя, ён пачынае разумецца як сімвал абаронцы Айчыны. З 1569 г. Вялікае княства Літоўскае ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай разам з Каронай Польскай і іншымі землямі. Таму з мінімальнымі стылістычнымі зменамі “Пагоня” была элементам герба Рэчы Паспалітай да яе ліквідацыі ў 1795 г.

З гістарычных крыніц вядома, што ў пачатку XX ст. беларусы ў якасці знакавага пазначэння выкарыстоўваліся **нацыянальныя арнамент і строі**.

Уладар кожнага ўсходнеславянскага княства, а пазней, у эпоху ВКЛ і кожны аддзел шляхецкага апалчэння, меў уласны сцяг. Ён мог мець звыклы для нас выгляд сцяга, калі мацаваўся да дрэўка збоку. Такі сцяг называўся *штандарам*. Сцяг, які мацаваўся да гарызантальнай перакладзіны, звісваючы з яе долу, называўся *харугвай*. Сцягі, харугвы,

якія выкарыстоўваліся і ў Полацкім Княстве, і ў ВКЛ мелі чырвоны колер.

І пры Грунвальдзе, і ў бітве пад Оршай, і на працягу ўсяго свайго існавання войска ВКЛ выкарыстоўвала чырвоныя сцягі (харугвы). З аднаго боку на дзяржаўнай харугве ВКЛ быў змешчаны герб Пагоня, а з другога – Багародзіца. Сцягам Рэчы Паспалітай быў чырвона-бела-чырвоны сцяг з выявай герба ВКЛ (Пагоні) і герба Польскага каралеўства (Белага Арла).

Самы старажытны праект беларускага нацыянальнага сцяга быў створаны беларускім архітэктарам, які паходзіў з мсціслаўскай шляхты – *Лявонам Дубейкаўскім*. У 1916 г. ён зрабіў чарнавы накід сцяга выкарыстаўшы колеры – сіні, чырвоны і белы. На белым фоне, у левым куце прамавугольнік чырвонага колеру, ад якога адыходзяць сінія палосы. У 1917 г., у лістападзе ён прапанаваў іншы варыянт сцяга. Сцяг з праекта Лявона Вітана-Дубейкаўскага меў выгляд простакутнага палотнішча белага колеру, левы сегмент сцяга каля дрэўка займала вертыкальная чырвоная паласа. Па сярэдзіне сцяга (па гарызанталі) праз усё палатно праходзіць блакітная палоска.

У рэшце рэшт перамог праект іншага архітэктара, *Клаўдзія Дуж-Душэўскага*, які прапанаваў некалькі варыянтаў прэтэндаваўшых на статус нацыянальнага сцяга. У выніку перамог бел-чырвона-белы сцяг. Разам з бел-чырвона-белым сцягам на Усебеларускім з'ездзе выкарыстоўвалі і чырвоны сцяг – партыйны сцяг Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ). Урэшце **бел-чырвона-белы сцяг** быў абвешчаны сцягам БНР. У гэты ж час адраділася ідэя выкарыстання старадаўняй Пагоні як герба БНР. Выява Пагоні была размешчана на пячатках розных устаноў БНР.

Дыскрыдытацыя бел-чырвона-белага сцягу адбылася ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Немцы не чынілі ніякіх перашкод у выкарыстанні бел-чырвона-белага сцяга і “Пагоні” беларускімі калабарантамі.

Пасля перамогі СССР з саюзнікамі ў Другой сусветнай вайне Пагоня ў геральдыцы больш не згадвалася. Ва ўнутранай палітыцы СССР ідэя зліцця ўсіх нацый у новую супольнасць – адзіны савецкі народ – абумовіла стандартызацыю геральдычнай сістэмы краіны, адыход даўніх сімвалаў на другі план і ўвядзенне ва ўжытак новых гербаў і сцягоў. Нягледзячы на гэта, герб Пагоня як аб'ектыўная рэальнасць мінулага не мог зусім знікнуць са свядомасці, а пасля распаду СССР з палітычнай карты свету і абвешчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь атрымаў на пэўны час статус яе Дзяржаўнага герба (1991–1995 гг.). У якасці дзяржаўнага ў гэты ж час выкарыстоўваўся бел-чырвона-белы сцяг.

Новы і прынцыпова іншы накірунак атрымала беларуская геральдыка пасля лютаўскіх і кастрычніцкіх падзей ў 1917 г. Савецкая

атрыбутыка на працягу сямі дзясяткаў гадоў з’яўлялася своеасаблівай формай прапаганды ідэй сацыялізму. Дзяржаўны герб СССР быў зацвержаны ў 1923 г. Дапрацоўка малюнка герба была даручана мастаку І. Дубасаву. Сам жа праект дзяржаўнага герба СССР быў зроблены У. Корзунам.

Канстытуцыя СССР 1924 г. дае наступнае апісанне гэтага герба: на фоне зямнога шара – скрыжаваныя серп і молат, у ніжняй частцы – узыходзячае сонца. Усе гэта абкружана вянком з каласоў, перавітых чырвонай стужкай 6 разой – па колькасці рэспублік, краі стужкі пакінуты вольнымі. На кожным вітку ленты – надпіс “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!” на шасці мовах рэспублік: рускай, украінскай, беларускай, азербайджанскай, армянскай, грузінскай. Уверсе – пяціканцовая зорка. У далейшым адбываліся змены, якія тычыліся толькі колькасці віткоў на гербе у адпаведнасці з колькасцю савецкіх рэспублік, што уваходзілі ў склад СССР.

Да 1924 г. ужо сфарміраваліся асноўныя прынцыпы савецкай эмблематычнай традыцыі. Галоўныя для яе сімвалы – *серп і молат*, якія былі закліканы адлюстроўваць вобразы мірнай працы, ідэянай згуртаванасці і непарыўнай сувязі, саюза рабочых і сялян.

Першы герб Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь нічым не адрозніваўся ад герба РСФСР, акрамя надпісу на стужках. У студзені 1919 г. было прынята рашэнне аб утварэнні Літоўска-Беларускай ССР. Быў распрацаваны праект Канстытуцыі новай аб’яднанай рэспублікі і давалася апісанне яе герба: ён уяўляў сабой копію папярэдняга з тым адрозненнем, што да беларускамоўнага тэксту дадаваліся надпісы на літоўскай, польскай, яўрэйскай і рускай мовах.

Узнікненне ў 1922 г. СССР парадзіла ініцыятыву да пошукаў новага герба нашай рэспублікі, які б у дастатковай меры падкрэсліваў адзінства ўсёй краіны і ў той жа час, высвечваў яе асаблівыя рысы і тым самым не выступаў абсалютнай копіяй герба Савецкай Расіі. З гэтай мэтай у канцы лютага 1924 г. быў аб’яўлены конкурс на стварэнне герба рэспублікі. Адначасова СНК БССР даручыў распрацаваць герб рэспублікі Інстытуту беларускай культуры. У інбелкульце была створана камісія, у якую увайшлі Я. Дыла, В. Дружчыц, М. Мялешка, М. Шчакаціхін. Вынікам аб’яўленага конкурсу на герб БССР было прадстаўленне на яго звыш 50 малюнкаў. Лепшым прызнаны праект кіраўніка Беларускага дзяржаўнага мастацкага тэхнікума ў Віцебску мастака **В. Волкава**. Яго малюнак “найбольш адпавядаў умовам конкурсу і быў прыняты з некаторымі ўдакладненнямі”. Праект В. Волкава пасля ўнясення правак (чырвоная стужка з белай каймой па краях была заменена на чырвоную) быў зацверджаны на VIII Усебеларускім з’ездзе Саветаў **11 сакавіка 1927 г.**

Другая канстытуцыя БССР (1927 г.) дае наступнае апісанне герба рэспублікі: “Дзяржаўны герб БССР складаецца з малюнку ў праменнях

усходзячага сонца сярпа і молата, якія змешчаны крыж на крыж ручкамі ўніз і абкружаны вянком; гэты вянок складаецца злева з жытніх каласоў, пераплеценых канюшынаю, а справа з дубовае галінкі; унізе паміж абедзвюма палавінамі вянка перавіты чырвонаю стужкаю, на якой змешчаны надпісы на беларускай, яўрэйскай, расійскай і польскай мовах: “Пралятарыі ўсіх краін, злучайцеся!” і ніжэй – ініцыялы БССР. Уверсе герба знаходзіцца пяціканцовая зорка”.

Жытнія каласы адлюстроўвалі сельскую гаспадарку, а дубовая галінка – лясныя багацці рэспублікі. Пяціканцовая зорка – шлях да сацыялізму. Колькасць моў – чатыры – адпавядала, з аднаго боку, асноўным этнічным групам, якія пражывалі на тэрыторыі рэспублікі, а з другога – не стварала палітычных падстаў для ўціску беларускай мовы на тэрыторыі Заходняй Беларусі, перададзенай адпаведна з Рыжскім дагаворам 1921 г. Польшчы.

Трэцяя канстытуцыя БССР (1937 г.) пакінула герб рэспублікі без змен, але разгорнуты ў тых часы наступ на “нацдэмаў” і імкненне ўлад знівеліраваць нават вонкавыя адрозненні не маглі не паўплываць і на дзяржаўны герб БССР.

28 ліпеня 1938 г. на пасяджэнні першай сесіі Вярхоўнага Савета БССР дэпутат І. Захараў выступіў з прамовай, дзе адзначалася, што “Беларусь з’яўляецца індустрыяльна-калгаснай краінай. У сельскай гаспадарцы пераважаюць большасцю пасевы зернавых і тэхнічных культур – жыта, лён, канюшына. Усё гэта з’яўляецца асноўным багаццем сельскай гаспадаркі, што і павінна быць адлюстравана ў дзяржаўным гербе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі”. На гэтай падставе ён унёс прапанову аб унясенні змен у дзяржаўны герб: “замяніць вянок з дубовымі лісцямі вянком з жытніх каласоў, пераплеценых клеверам і ільном”. Такім чынам, было ідэалагічна абгрунтавана адмаўленне ад папярэдняга герба рэспублікі.

Герб Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі праіснаваў да распаду СССР. Пасля рэферэндуму **14 мая 1995** г., па яго выніках замест герба Пагоня быў уведзены сучасны Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь.

Гісторыя і сімвалічнае значэнне Дзяржаўнага Сцяга. Бел-чырвона-белы сцяг быў негатыўна ўспрыняты часткай беларускага грамадства, у тым ліку ветэранскімі арганізацыямі, з-за яго выкарыстання беларускімі калабарантамі падчас акупацыі БССР войскамі вермахта ў гады Другой сусветнай вайны. У пачатку мая 1995 г. 74 дэпутаты Вярхоўнага савета звярнуліся да А. Лукашэнкі з просьбай ініцыяваць рэферэндум. Па выніках плебісцыту, які адбыўся **14 мая 1995** г., сцяг быў заменены.

Сучаснае апісанне сцяга рэгулюецца рознымі нарматыўнымі прававымі актамі. Да асноўных адносіцца Закон Рэспублікі Беларусь ад 5 ліпеня 2004 г. № 301-З “Аб дзяржаўных сімвалах Рэспублікі

Беларусь”. Апісанне сцяга наступнае: “Дзяржаўны сцяг уяўляе сабой прамавугольнае палотнішча, якое складаецца з дзвюх гарызантальна размешчаных каляровых палос: верхняй – чырвонага колеру і ніжняй – зялёнага колеру. Адносіны шырыні палос чырвонага і зялёнага колеру – 2:1. Адносіны шырыні дзяржаўнага сцяга да яго даўжыні – 1:2. Для дрэўка вертыкальна размешчаны беларускі нацыянальны арнамент чырвонага колеру на белым полі, якое складае 1/9 даўжыні сцяга.” Першапачаткова шырыня арнаменту складала 1/12 даўжыні сцяга, і сам арнамент размяшчаўся па цэнтры белага поля. У 2009 г. Камітэт па стандартызацыі Рэспублікі Беларусь прыняў у апісанне сцяга некаторыя змены, у якіх прапорцыі арнаменту былі прыбраны.

Пастановай Дзяржстандарту Рэспублікі Беларусь ад 10 лютага 2012 г. былі прыняты змены ў арнаменце сцяга, а выява сцяга была прыведзена ў адпаведнасць з яго апісаннем. Змяненне было ўведзена ў дзеянне з 1 мая 2012 г.

У дачыненні да Беларускага дзяржаўнага сцяга яго колер можна расшыфраваць наступным чынам: белы (срэбра) – чысціня, беззаганнасць, радасць; чырвоны – права, сіла, мужнасць, любоў, адвага; зялёны – свабода, радасць, надзея, здароўе. У хрысціянскай сімволіцы белы колер сімвалізуе жыццё, само хрысціянства; чырвоны – каханне Бога, агонь веры, кроў Хрыста; зялёны – юнацтва, жыццё, адраджэнне, справядлівасць.

Чырвоны колер здаўна сімвалізуе сонца – галоўную крыніцу энергіі, усе жыццёвыя працэсы на зямлі. Разам з тым чырвоны колер увасабленне волі, сталасці, мужнасці, высакароднасці, улады, салідарнасці ў барацьбе за высокія ідэалы чалавецтва. Чырвоны колер на нашым сцягу – гэта колер сцягоў дывізій Чырвонай Арміі і беларускіх партызанскіх брыгад, якія вызвалялі нашу Зямлю ад фашысцкіх акупантаў.

Зялёны колер – гэта сімвал прыроды, веры ў яе невычэрпную сілу, колер расліннасці, якая з’яўляецца асновай усяго жывога. Разам з тым гэта сімвал маладосці і энергіі, надзеі, вясны і адраджэння. Для беларускага народа, які з глыбінь стагоддзяў захаваў традыцыйную любоў да прыроды, зялёны колер, колер шчодрасці, дабрыні, стварэння і працавітасці, з’яўляецца натуральным і арганічным.

Белы колер – увасабленне бязгрэшнасці і духоўнай чысціні, надзеі на паспяховае развіццё лёсу. Гэта колер прымірэння, веры і святасці, колер мудрасці і ведаў.

Найважнейшая асаблівасць і своеасаблівасць Дзяржаўнага флага Рэспублікі Беларусь – выкарыстанне нацыянальнага арнаменту як элемента дзяржаўнай сімволікі. *Арнаментальнасць* – гэта незвычайна рэдкі элемент, нягледзячы на тое, што арнамент са старажытных часоў (да герба і сцяга) быў характэрным знакам або адметнай рысай усіх культурных народаў, упрыгожваў і пазначаў жыллё, начынне, адзенне,

зброю, тавары, культавыя рэчы і збудаванні і гэтак далей, майстэрства арнаменту, незалежна ад сферы яго прымянення, матэрыялу і тэматыкі, было і застаецца найважнейшай рысай беларускай нацыянальнай культуры. Арнамент на беларускім сцягу сведчыць аб этнічнай прыналежнасці, указвае на старажытнае паходжанне беларускага народа, на традыцыі добрасумленнай працы і строгага парадку.

У аснову арнаменту на Дзяржаўным сцягу пакладзены ўзор “Узыходзячае сонца”, вытканы на ручніку ў 1917 г. сялянкай вёскі Касцёлішча Сенненскага раёна *Матронай Маркевіч*. У арнаменце сцяга выкарыстаныя сімвалы земляробства – ромбы, найстаражытныя графічныя варыяцыі якіх вядомыя археолагам па знаходках на тэрыторыі Беларусі. Цэнтральнае месца на ўзоры сцяга займае выцягнуты па вертыкалі ромб, ад якога зверху і знізу адыходзяць загнутыя лініі, якія нагадваюць рогі. На працягу тысячагоддзяў ён увасабляў матчыны, жаночы пачатак і звязаную з ім ідэю ўрадлівасці зямлі, яе стваральную сілу, а таксама магічную сілу працы. Гэты ўзор шырока выкарыстоўвалі нашы продкі.

У цэнтры галоўнага ромба – дзве крыжападобна перасечаныя лініі з чатырма кропкамі паміж імі. У старажытных земляробаў ромб з такой фігурай сімвалізаваў засеянае поле. Ромб з крыжам – яшчэ больш старажытны, салярны знак, гэта значыць сімвал Сонца. У беларускіх вышывальшчыц арнамент такога тыпу называўся “сонейка” і сімвалізаваў узыходзячае чырвонае сонца.

Парамі злучаныя ромбы ўверсе і ўнізе арнаменту сімвалізуюць ідэю працягу жыцця. Паміж імі і цэнтральнай фігурай праходзяць лініі з чатырох прамавугольнікаў з рысачкамі, тымі, што адыходзяць ад усіх бакоў. Увесь ўзор пранізвае ідэя добра, надзеі на лепшае, пажаданне ўрадлівасці і будучага росквіту.

На дзяржаўным сцягу арнамент чырвонага колеру размешчаны на белым фоне. Такое спалучэнне адпавядае традыцыям беларускага арнаментальнага мастацтва, у якім, як правіла, на белую аснову наносіцца каляровы (часцей за ўсё чырвоны) ўзор. Белая аснова таксама нясе сваё сімвалічнае пасланне: спрадвеку белы колер звязваўся са святлом паўдзённага сонца, сімвалізаваў чысціню, бязгрэшнасць, гасціннасць, згоду, свабоду.

Такім чынам, тры паласы Дзяржаўнага сцяга – гарызантальныя чырвоная і зялёная, вертыкальная белая з чырвоным арнаментам – нясуць пажаданне добра, поспеху і росквіту ўсім грамадзянам Беларусі і ўсім народам Зямлі.

Дзяржаўны Герб і яго зместавая трактоўка. Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой размешчаны ў сярэбраным полі залаты контур Дзяржаўнай мяжы Рэспублікі Беларусь, накладзены на залатыя промні ўзыходзячага над зямным шарам сонца. Уверсе знаходзіцца пяціканцовая чырвоная зорка.

Герб абрамлены вянком з залатых каласоў, пераплеценых справа кветкамі канюшыны, злева – кветкамі лёну. Вянок тройчы перавіты з кожнага боку чырвона-зялёнай стужкай, у сярэдняй частцы якой у аснове Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь у два радкі напісаны золатам словы “Рэспубліка Беларусь”.

Зямны шар – знак таго, што Рэспубліка Беларусь успрымае ўсе народы Зямлі як раўнапраўных сяброў і партнёраў. Яднанне Зямлі і Сонца – галоўны знак жыцця. Чырвоная зорка – сімвал чалавека і чалавецтва, знак мужнасці і высокіх намераў. У малюнку герба захаваны асноўныя нацыянальныя і духоўныя каштоўнасці беларусаў: грамадзянскае адзінства, праца, любоў да свету.

Выява Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь змяшчаецца:

- на будынку рэзідэнцыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, на будынках палат Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь, Камітэта дзяржаўнага кантролю Рэспублікі Беларусь, міністэрстваў, дзяржаўных камітэтаў і іншых рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання Рэспублікі Беларусь, на будынках мясцовых Саветаў дэпутатаў, мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў, судоў, органаў Пракуратуры Рэспублікі Беларусь, на будынках дыпламатычных і консульскіх прадстаўніцтваў, гандлёвых устаноў Рэспублікі Беларусь, якія знаходзяцца за мяжой; у памяшканнях шэрагу іншых дзяржаўных устаноў;

- на пячатках і бланках дакументаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Парламента, Урада, міністэрстваў, дзяржаўных камітэтаў Рэспублікі Беларусь і г. д.;

- на каштоўных паперах, аблігацыях, паштовых марках і латарэйных білетах Рэспублікі Беларусь;

- на пашпартах грамадзян Рэспублікі Беларусь, а таксама на дыпламатычных і іншых замежных пашпартах, якія выдаюцца грамадзянам Рэспублікі Беларусь;

- на памежных слупах, якія ўстанаўліваюцца на Дзяржаўнай граніцы Рэспублікі Беларусь, а таксама ў пунктах пропуску праз яе.

Дзяржаўны Гімн – музычнае адлюстраванне дзяржаўнай традыцыі. Сучасны Дзяржаўны гімн з’яўляецца пераемнікам гімна Беларускай ССР, што з’яўляецца сімвалічным сведчаннем павагі да гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Гімн Беларускай ССР быў створаны ў 1944 г. Музыка *Несцара Сакалоўскага*, словы *Міхаіла Клімковіча*. З’яўляўся дзяржаўным гімнам у 1955–1991 гг. Затым да 2002 г. дзяржаўны гімн выконваўся без слоў, а ў **2002** г. на музыку гэтага гімна былі пакладзены перапрацаваныя вершы.

3 студзеня 2002 г. была зацверджана камісія па правядзенні конкурсу на стварэнне тэксту і музыкі Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь. Усё версіі гімна, прадстаўленыя на конкурс, трансліраваліся па

беларускім тэлебачанні і радыё, каб грамадзяне маглі зрабіць свой выбар. У грамадстве адбывалася абмеркаванне новай дзяржаўнай ініцыятывы.

Пяць конкурсных тэкстаў гімна былі апублікаваны ў газеце “Советская Белоруссия” 7 чэрвеня 2002 г. Грунтуючыся на дадзеных апытання грамадскай думкі, конкурсная камісія 10 чэрвеня 2002 г. рэкамендавала для зацвярджэння музыку Нестара Сакалоўскага і тэкст Міхася Клімковіча і Уладзіміра Карызны. 2 ліпеня 2002 г. Указам Прэзідэнта № 350 “Аб Дзяржаўным гімне Рэспублікі Беларусь” зацверджаны тэкст і музычная рэдакцыя (ноты) Дзяржаўнага гімна.

Пры афіцыйным выкананні Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь прысутныя слухаюць яго стоячы (мужчыны – без галаўных убораў).

Дзяржаўныя святы Рэспублікі Беларусь. Рашэнне аб усталяванні дзяржаўных свят і святочных дзён, надзяленні адпаведнай падзеі статусам дзяржаўнага свята прымаецца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

15 сакавіка ў нашай краіне адзначаецца *Дзень Канстытуцыі* ў гонар прыняцця ў 1994 г. Асноўнага закона незалежнай і суверэннай Беларусі. Гэта свята сімвалізуе накіраванасць нашай рэспублікі на пабудову справядлівага грамадства і прававой дзяржавы.

2 красавіка святкуецца *Дзень яднання народаў Беларусі і Расіі*. Гэта галоўнае свята Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. Менавіта 2 красавіка 1996 г. прэзідэнты Расіі і Беларусі Барыс Ельцын і Аляксандр Лукашэнка падпісалі ў Маскве Дагавор аб Супольнасці Беларусі і Расіі. Праз год, 2 красавіка 1997 г., быў падпісаны Дагавор аб Саюзе Беларусі і Расіі.

2-я нядзеля мая – Дзень Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь. Свята прысвечана галоўным сімвалам краіны, якія ўвасабляюць ідэі нацыянальнага адзінства і з’яўляюцца важнейшымі атрыбутамі суверэнітэту і незалежнасці Беларусі. Яно ўстаноўлена ў гонар рэферэндума 14 мая 1995 г., калі былі зацверджаны дзеючыя дзяржаўныя сімвалы.

9 мая Беларусь святкуе *перамогу над фашызмам* у Вялікай Айчыннай вайне. У краіне гэта адна з самых шануемых дат, таму што перамога дасталася вялікай цаной – загінуў кожны трэці беларус.

У Беларусі *Дзень Незалежнасці* – галоўнае дзяржаўнае свята. Яно адзначаецца **3 ліпеня** – у дзень вызвалення ў 1944 г. горада Мінска ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Галоўнае мерапрыемства свята – урачысты парад. У Мінску ён праводзіцца на праспекце Пераможцаў і нагадвае пра тое, што беларускі народ цаной наймаверных страт заваяваў свабоду краіны, а таксама дэманструе дасягненні суверэннай Беларусі.

17 верасня – Дзень народнага адзінства. Свята прысвечана ўз’яднанню Заходняй і Усходняй Беларусі, дзень вызвалення заходнебеларускіх зямель ад польскай акупацыі.

7 лістапада ў Беларусі святкуецца *Дзень Кастрычніцкай рэвалюцыі*. Гэта свята адзначаецца і як даніна традыцыі, так і ў памяць

таго, што менавіта рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. прывялі да стварэння беларускай дзяржавы.

Таксама ў Рэспубліцы Беларусь існуюць іншыя святы і памятныя дні, у тым ліку рэлігійныя, якія з'яўляюцца выхаднымі. Сярод іх 1 студзеня – Новы год, адно з самых любімых свят па ўсім свеце. Улічваючы шматканфесійны склад насельніцтва, у нашай краіне адзначаецца Раство Хрыстова як праваслаўнае (7 студзеня), так і каталіцкае (25 снежня), тое самае тычыцца і Вялікдня. А на 9-ы дзень пасля праваслаўнага Вялікадня прыходзіцца Радаўніца – памінанне памерлых продкаў у беларусаў. Як даніна павагі народным традыцыям гэты дзень таксама з'яўляецца нерабочым. У беларускага народа прынята менавіта ў гэты дзень наведваць могількі, прыводзіць у парадак магільныя сваякоў і блізкіх людзей.

23 лютага – Дзень абаронцаў Айчыны і Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь. Ён адзначаецца ў гонар стварэння ў 1918 г. савецкага войска, пераемнікамі якога з'яўляюцца сучасныя беларускія Ўзброеныя Сілы.

8 Сакавіка – Дзень жанчын. Свята было заснавана пасля рэвалюцыі 1917 г. У Беларусі 8 Сакавіка з'яўляецца святам Вясны, калі ўшаноўваюць жанчын.

1 Мая – Свята працы. У гэты дзень праводзіцца мноства канцэртаў і іншых відовішчых мерапрыемстваў.

У Беларусі афіцыйна ўстаноўлены памятныя дні, у якія прынята ўспамінаць ахвяр вялікіх трагедый, аддаваць даніну павагі памерлым. Так, на **26 красавіка** прыходзіцца Дзень памяці ахвяр чарнобыльскай трагедыі 1986 г. А 22 *чэрвеня* адзначаецца Дзень усенароднай памяці ахвяр Вялікай Айчыннай вайны.

Нароўні з афіцыйнымі ў Беларусі застаюцца папулярнымі старажытныя народныя святы, адно з якіх – Купалле. Яно адзначаецца ў ноч з 6 на 7 ліпеня. Святкаванне суправаджаецца народнымі абрадамі, песнямі, карагодамі. Абавязковыя атрыбуты свята – рытуальныя скачкі праз вогнішча і купанне.

ЛЕКЦЫЯ 12. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЯ МАДЭЛЬ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ

Беларуская мадэль сацыяльна-эканамічнага развіцця, якая рэалізуецца з сярэдзіны 1990-х гг., зыходзіць з канкрэтных беларускіх умоў і ў той жа час улічвае вопыт эканамічнай трансфармацыі ў шэрагу замежных краін. Упершыню разгорнутую характарыстыку гэтай мадэлі даў Прэзідэнт Беларусі А. Лукашэнка. У сакавіку 2002 г. ён вылучыў наступныя рысы беларускай мадэлі развіцця:

– *моцная і эфектыўная дзяржаўная ўлада;*

- *роўнасць розных форм уласнасці;*
- *эфектыўнасць вядзення гаспадаркі;*
- *шматвектарнасць знешнеэканамічнай палітыкі;*
- *актывізацыя інтэграцыйных працэсаў з краінамі СНД і Расіяй;*

- *моцная сацыяльная палітыка дзяржавы, інвестыцыі ў здароўе, адукацыю, прафесійнае і культурнае развіццё асобы, а таксама адрасная сацыяльная дапамога.*

У беларускай эканамічнай мадэлі вядучая роля адводзіцца **дзяржаўнаму сектару**: на долю дзяржпрадпрыемстваў прыпадае каля 50 % ВУП, ад дзяржпрадпрыемстваў паступае каля 40 % валютнай выручкі. На гэтых прадпрыемствах створана каля паловы рабочых месц. Разам з тым, дзяржава аказвае падтрымку і прыватнаму прадпрымальніцтву, разглядаемаму ў якасці важнага элемента эканамічнай сістэмы краіны.

У межах беларускай мадэлі рэалізуецца курс на забеспячэнне шматвектарнасці знешнеэканамічных сувязей. Рэспубліка мае гандлёвыя адносіны больш чым з 200 краінамі свету; пры гэтым асноўнымі гандлёвымі партнёрамі з'яўляюцца краіны СНД.

Гады рэалізацыі беларускай эканамічнай мадэлі (перш за ўсё перыяд 1996–2008 гг.) былі вельмі паспяховымі. Беларуская эканоміка не толькі хутка пераадолела наступствы глыбокага трансфармацыйнага спаду першай паловы 1990-х гг., але і дабілася значнага росту асноўных эканамічных паказчыкаў.

Значны эканамічны рост быў дасягнуты ў краіне, пазбаўленай буйных запасаў энергарэсурсаў, ва ўмовах амаль поўнай замарозкі прадастаўлення Рэспубліцы заходніх крэдытаў. Буйнамаштабнае крэдытаванне Беларусі з боку міжнародных фінансавых інстытутаў (перш за ўсё МВФ) аднавілася толькі ў 2009 г. у перыяд сусветнага крызісу. У апошнія гады краіна прыступіла да **мадэрнізацыі эканомікі на інавацыйнай аснове**. Так, падчас выканання Дзяржаўнай праграмы інавацыйнага развіцця на 2011–2015 гг. было ўведзена ў эксплуатацыю больш за 130 новых прадпрыемстваў і вытворчасцей, створана або мадэрнізавана каля 20 тыс. працоўных месцаў.

Значныя поспехі былі дасягнуты ў развіцці сацыяльнай сферы Рэспублікі Беларусь. З 1996 па 2014 гг. раслі рэальныя даходы насельніцтва і рэальныя заробкі, што было звязана як з хуткім ростам эканомікі краіны, так і з актыўнай сацыяльнай палітыкай дзяржавы. Сацыяльная сітуацыя ў Беларусі характарызуецца таксама адноснай стабільнасцю рынку рабочай сілы і нізкім узроўнем зарэгістраванага беспрацоўя.

Усебеларускія народныя сходы. Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь. Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця на 1996–2000 гг., якая была прынята на Першым

Усебеларускім народным сходзе, прадугледжвала не толькі пабудову айчыннай сацыяльна-эканамічнай мадэлі, але і шэраг мер па выхадзе з крызіснага становішча беларускай эканомікі. У якасці галоўнай мэты разглядаліся паступовы ўздым эканамічных паказчыкаў і павышэнне ўзроўню дабрабыту насельніцтва Беларусі. Рэалізаваць праграму планавалася ў два этапы. У першыя два гады (1996–1997 гг.) прадугледжвалася дасягненне макраэканамічнай стабілізацыі, спыненне спаду вытворчасці і забеспячэнне яе ўстойлівага развіцця, зніжэнне узроўню інфляцыі, умацаванне плацёжнай і фінансавай дысцыпліны. У сувязі з гэтым неабходна было стварыць механізмы стымулявання прадпрыемстваў, умацаваць нацыянальную валюту з адначасовым змяншэннем даларызацыі эканомікі, удасканаліць сістэму падаткаабкладання і г. д.

У наступныя гады (1998–2000 гг.) меркавалася аднавіць эканамічны рост, у сувязі з чым неабходна было здзейсніць перабудову эканомікі на аснове навукаёмістых рэсурсазберагальных тэхналогій, скараціць долю неэфектыўных вытворчасцей, стварыць дзейсны механізм высокаэфектыўных інвестыцый, абараніць беларускіх вытворцаў на ўнутраным і знешнім рынках пасродкам палітыкі пратэкцыянізму і стымулявання экспарту, развіць інфраструктуру рынку і г. д.

Для выканання праграмы была рэарганізавана сістэма кіравання эканомікай – прынята *Генеральная схема кіравання народнай гаспадаркай* на 1996–2000 гг. Дадзеная пяцігодка стала важным этапам у працэсе пераадолення крызісных з’яў, якія былі выкліканы распадам СССР. Ужо ў 1996 г., упершыню за перыяд існавання суверэннай Рэспублікі Беларусь, адбыўся прырост. У параўнанні з папярэднім 1995 г. ВУП вырас на 3 %, вытворчасць прамысловай прадукцыі – на 4 %, сельскагаспадарчай прадукцыі – на 2 %, спажывецкіх тавараў – на 9 %.

У працяканні эканамічных працэсаў у Беларусі ў другой палове 1990-х гг. вылучаюцца дзве фазы. Падчас першай, якая закранула перыяд з 1996 г. да першай паловы 1998 г., назіраліся высокія тэмпы росту эканамічных паказчыкаў. Для другой фазы, якая храналагічна ахапіла канец 1998–2000 гг., было характэрна замаруджванне тэмпаў росту. Замаруджванне ў многім было выклікана вынікамі крызісу 1998 г. у эканоміцы Расійскай Федэрацыі, а залежнасць ад яе беларускай эканомікі была высокай.

У цэлым, падчас выканання праграмы на 1996–2000 гг. былі дасягнуты значныя поспехі. Яе рэалізацыя дазволіла забяспечыць прырост ВУП і рост аб’ёмаў вытворчасці прамысловай прадукцыі, спажывецкіх тавараў, палепшыць сістэму сацыяльнай абароны насельніцтва.

У 2001 г. пачаўся новы этап трансфармацыі эканомікі Беларусі. Была распрацавана “Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2001–2005 гг.”, якая была прынята на Другім Усебеларускім народным сходзе 18 мая 2001 г. Праграма прадугледжвала стварэнне высокаэфектыўнай сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі з дзейнымі механізмамі дзяржаўнага і рыначнага рэгулявання. Асноўнымі прыярытэтамі новай праграмы былі вызначаны: нарошчванне экспарту тавараў і паслуг, развіццё аграпрамысловага комплексу і звязаных з ім галін, актывізацыя інвестыцыйнай і інавацыйнай дзейнасці, далейшае развіццё жыллёвага будаўніцтва, фарміраванне эфектыўнай сістэмы аховы здароўя.

Па стане на 2005 г. асноўныя задачы эканамічнай праграмы былі перавыкананы. У 2005 г. быў зафіксаваны самы нізкі за папярэднія 15 гадоў узровень інфляцыі – 8 %. За 2001–2005 гг. ВУП павялічыўся на 43,1 %, а ў параўнанні з 1990 г. – на 27 %.

Па стане на пачатак 2006 г. каля 16 % прамысловых прадпрыемстваў заставаліся стратнымі. Пры росце на 15 % вытворчасці ў жывёлагадоўлі адбылося зніжэнне тэмпаў вытворчасці прадукцыі раслінаводства. Па-ранейшаму заставалася высокай энэргаёмістасць прадукцыі, недастатковымі былі прыток інвестыцый і інавацый у вытворчасць, нізкімі – пенсіі, стыпендыі і іншыя сацыяльныя выплаты. Гэтыя задачы павінны былі вырашацца падчас выканання праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця на наступную пяцігодку.

“Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг.” была прынята на Трэцім Усебеларускім народным сходзе, які адбыўся 2–3 сакавіка 2006 г. Галоўнай яе мэтай было вызначана далейшае павышэнне ўзроўню і якасці жыцця насельніцтва на аснове павышэння канкурэнтаздольнасці эканомікі, стварэння дзяржавы, зручнай для людзей. Прыярытэтамі сацыяльна-эканамічнага развіцця на чарговую пяцігодку былі вызначаны: усебаковае гарманічнае развіццё чалавека, фарміраванне эфектыўнай сістэмы аховы здароўя; інавацыйнае развіццё нацыянальнай эканомікі, энэрга- і рэсурсазберажэнне; нарошчванне экспартнага патэнцыялу краіны; развіццё аграпрамысловага комплексу і звязаных з ім галін, сацыяльнай сферы вёскі; развіццё малых і сярэдніх гарадоў; жыллёвае будаўніцтва.

Трэці пяцігадовы этап у гісторыі эканамічнага развіцця незалежнай Рэспублікі Беларусь быў этапам актыўнага эканамічнага росту. Яго асновай стала фарсіраванае развіццё ўнутранага рынку і нарошчванне інвесціравання за кошт знешніх займаў. Валавы ўнутраны прадукт за пяцігодку павялічыўся на 42,1 %, вытворчасць прамысловай прадукцыі – на 47,8 %. Па вытворчасці важнейшых відаў сельскагаспадарчай прадукцыі ў разліку на душу насельніцтва Беларусь захавала лідзіруючыя пазіцыі сярод краін СНД. Беларускі аграпрамысловы комплекс не толькі ў поўным аб’ёме забяспечыў

харчовую бяспеку краіны, але і экспартаваў значныя аб'ёмы прадуктаў харчавання. Паслядоўна павялічваліся ўзровень і якасць жыцця насельніцтва.

З 2009 г. у рэспубліцы назіралася запавольванне тэмпаў эканамічнага росту, што было выклікана негатыўным уплывам сусветнага фінасавага крызісу. Рэзкае паслабленне эканамічнай актыўнасці ў свеце стварыла значныя праблемы для беларускай эканомікі. З такімі праблемамі сутыкнулася ўся сусветная эканоміка, і Беларусь не магла быць выключэннем. Высокі ўзровень адкрытасці беларускай эканомікі, стратэгічная залежнасць ад імпрату энергетычных і сыравінных рэсурсаў першапачаткова ставілі айчынную эканоміку ў складанае становішча ва ўмовах развіцця крызісу.

Чацвёртым Усебеларускім народным сходам, які адбыўся 6–7 снежня 2010 г., былі адобраны Асноўныя палажэнні “Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2011–2015 гг.”. Галоўнай мэтай чарговага пяцігадовага этапу эканамічнага развіцця дзяржавы былі вызначаны ***рост дабрабыту і палепшэнне ўмоў жыцця насельніцтва*** на аснове ўдасканалення сацыяльна-эканамічных адносін, інавацыйнага развіцця.

Падчас ажыццяўлення чарговай праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця сур'ёзны ўплыў на народную гаспадарку краіны працягвалі аказваць негатыўныя знешнія фактары, да ліку якіх у першую чаргу варта аднесці вынікі сусветнага эканамічнага крызісу. Стымуляванне ўнутранага попыту, як меры па пераадоленні негатыўнага ўплыву гэтага крызісу, справакавала назапашванне дысбалансаў у эканоміцы, рост адмоўнага сальда знешняга гандлю і павелічэнне валавога знешняга доўга краіны. Негатыўна адбіліся на асноўных эканамічных паказчыках падзенне ВУП у Еўрапейскім Саюзе і запавольванне дынамікі эканамічнага развіцця Расіі ў 2013 г.

Тым не менш, нягледзячы на неспрыяльныя знешнія эканамічныя умовы, за 2011–2015 гг. Рэспубліка Беларусь здолела выйсці на станоўчы рост эканомікі і па шэрагу кірункаў атрымаць істотныя вынікі. У прыватнасці, ВУП на душу насельніцтва па парытэту пакупніцкай здольнасці вырас з 15,4 тыс. долараў ЗША ў 2010 г. да 17,7 тыс. долараў ЗША.

23 чэрвеня 2016 г. дэлегаты Пятага Усебеларускага народнага схода ўхвалілі асноўныя палажэнні “Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2016–2020 гг.” і падтрымалі яе галоўную мэту – павышэнне якасці жыцця насельніцтва на аснове росту канкурэнтаздольнасці эканомікі.

Асноўныя паказчыкі развіцця айчыннай эканомікі. Калі казаць пра сучасны стан нашай эканомікі, варта адзначыць, што Рэспубліка Беларусь – экспартаарыентаваная дзяржава з развітой прамысловасцю, сектарам паслуг і сельскай гаспадаркай. Краіна

ўваходзіць у лік лідараў сярод сусветных экспарцёраў грузавых аўтамабіляў, трактароў, камунальнай тэхнікі, сельскагаспадарчай прадукцыі. У рэгіёне СНД Беларусь утрымлівае стабільна лідзіруючыя пазіцыі ў галіне хіміі і нафтахіміі, сельскагаспадарчым і аўтамабільным машынабудаванні, аграпрамысловым комплексе, лёгкай прамысловасці. Доля экспарту камп'ютарных паслуг у агульным аб'ёме экспарту паслуг Рэспублікі Беларусь вырасла з 2011 г. у 3,7 разы і склала у 2018 г. 18 %. Каля 90 % беларускага экспарту камп'ютарных паслуг забяспечваецца рэзідэнтамі Парку высокіх тэхналогій. Спажыўцамі беларускага праграмнага забеспячэння, створанага рэзідэнтамі ПВТ, з'яўляюцца вядомыя сусветныя карпарацыі, такія як Microsoft, HP, Coca-Cola, Colgate-Palmolive, Google, Toyota, Citibank, MTV, Expedia, Reuters, Samsung, HTC, Mitsubishi, BritishPetroleum, BritishTelecom, Лонданская фондавая біржа, Сусветны банк і іншыя.

Аснову прамысловай вытворчасці рэспублікі складае апрацоўчая прамысловасць, на долю якой прыпадае амаль 89 % агульнага аб'ёму вытворчасці прадукцыі прамысловасці. Структура апрацоўчай прамысловасці па відах эканамічнай дзейнасці ў Рэспубліцы Беларусь на 2018 г. выглядала наступным чынам: вытворчасць харчовых прадуктаў, уключаючы напіткі, і тытуню – 25,7 %; вытворчасць коксу, нафтапрадуктаў і ядзерных матэрыялаў – 17,6 %; металургічная вытворчасць і вытворчасць гатовых металічных вырабаў, транспартных сродкаў і абсталявання – 11,1 %; хімічная вытворчасць – 10,5 %; вытворчасць машын і абсталявання – 8,1 %; вытворчасць гумовых і пластмасавых вырабаў, іншых неметалічных мінеральных прадуктаў – 7,7 %; апрацоўка драўніны і вытворчасць вырабаў з дрэва, паліграфічная дзейнасць – 5,2 %; вытворчасць электраабсталявання, вылічальнай, электроннай і аптычнай апаратуры – 4,6 %; вытворчасць тэкстыльных вырабаў, адзення, вырабаў са скуры і футра – 4,1 %; іншыя галіны прамысловасці – 5,4 %.

Як вынікае з прыведзеных лічбаў, вядучае месца ў прамысловасці Беларусі належыць вытворчасці харчовых прадуктаў, напіткаў і тытуню. На сённяшні дзень гэта галіна, якая дынамічна развіваецца. Прадпрыемствамі гэтай галіны выпускаецца больш за чвэрць прадукцыі апрацоўчай прамысловасці, што ў поўнай меры забяспечвае харчовую бяспеку краіны.

Важнае месца ў прамысловай структуры Беларусі займае вытворчасць нафтапрадуктаў, хімічная вытворчасць і вытворчасць гумовых і пластмасавых вырабаў. Буйнейшыя ў Беларусі прадпрыемствы – экспарцёры мінеральных угнаенняў – ААТ “*Беларуськалій*” і ААТ “*Гроднаазот*”. ААТ “Беларуськалій” з'яўляецца адным з вядучых сусветных вытворцаў калійных угнаенняў. На долю беларускага прадпрыемства прыпадае 16 % сусветнага рынку вытворчасці калію. Да 90 % яго прадукцыі ідзе на экспарт у Паўднёвую

і Паўночную Амерыку, Паўднёва-Усходнюю Азію, Еўропу, Індыю, Кітай, – больш чым 100 краін свету. ААТ “**Белшына**” – адно з буйнейшых у Еўропе прадпрыемстваў па выпуску шын. Нафтаперапрацоўчая прамысловасць Беларусі прадстаўлена ААТ “**Нафтан**” (г. Наваполацк) і ААТ “**Мазырскі нафтаперапрацоўчы завод**”. Гэта сучасныя комплексы па выпуску нафтапрадуктаў высокай якасці, якія пастаўляюцца ў краіны Цэнтральнай і Паўночна-Заходняй Еўропы.

Металургічны комплекс рэспублікі ўключае ў сябе каля 20 буйных і сярэдніх арганізацый металургічнай вытворчасці, якія вырабляюць сталёныя трубы, металакорд, розныя віды дроту, і больш за 60 арганізацый па вытворчасці гатовых металічных вырабаў – зборных будаўнічых металаканструкцый, рознага кшталту металічных інструментаў, рэзервуараў, цыстэрнаў, бакаў, катлоў, радыятараў, крапежных вырабаў і інш. Буйнейшым у рэспубліцы вытворцам сталі і прадукцыі з яе з’яўляецца ААТ “**Беларускі металургічны завод**” (г. Жлобін).

Машынабудаўнічы комплекс рэспублікі ўключае такія галіны, як вытворчасць машын і абсталявання, вытворчасць электраабсталявання, электроннага і аптычнага абсталявання, а таксама вытворчасць транспартных сродкаў і абсталявання. Найбольшую ўдзельную вагу мае вытворчасць машын і абсталявання, на долю якой прыходзіцца 50 % ад усёй прадукцыі комплексу.

Беларусь спецыялізуецца на вытворчасці грузавых аўтамабіляў, аўтобусаў, кар’ерных самазвалаў. Ключавымі прадпрыемствамі з’яўляюцца “Мінскі аўтамабільны завод” і “Беларускі аўтамабільны завод” (г. Жодзіна). Беларускі аўтамабільны завод займае трэць сусветнага рынку кар’ерных самазвалаў і ўваходзіць у групу вядучых сусветных вытворцаў кар’ернай тэхнікі. У дадатак да гэтага Беларусь з’яўляецца буйным вытворцам сельскагаспадарчых машын – трактароў, камбайнаў, розных відаў кормаўборачнай тэхнікі. Адным з напрамкаў аўтамабільнай галіны Беларусі, які сёння імкліва развіваецца, з’яўляецца вытворчасць легкавых аўтамабіляў. Сёння асноўным вытворцам легкавых аўтамабіляў у рэспубліцы з’яўляецца завод “БелДжы”, вытворчая магутнасць выпуску аўтамабіляў якога складае да 60 тыс. аўтамабіляў у год.

Акрамя прамысловага комплексу ў Рэспубліцы Беларусь развіваецца і сельскагаспадарчая вытворчасць, на долю якой прыходзіцца 6–7 % ад агульнага аб’ёму ВУП. Пры гэтым у сельскагаспадарчым сектары працуе больш 8 % ад агульнай колькасці занятага ў эканоміцы краіны насельніцтва. Беларусь практычна цалкам забяспечвае сябе харчаваннем: імпорт складае менш за 10 % ад усяго аб’ёму спажывання.

ЛЕКЦЫЯ 13. БЕЛАРУСЬ У ГЕАПАЛІТЫЧНАЙ ПРАСТОРЫ

Геапалітычны фактар фарміравання беларускай дзяржаўнасці.

Рэалізаваўшы сваё права на самавызначэнне, Рэспубліка Беларусь праводзіць *самастойную знешнюю палітыку*. Геаграфічнае становішча нашай дзяржавы, на тэрыторыі якой сыходзяцца найважнейшыя транспартныя шляхі паміж Еўропай і Азіяй, і няпростая гісторыя краіны, якая выпрабавала на сабе разбуральныя наступствы шматлікіх еўрапейскіх войнаў і канфліктаў, абумовілі *курс на шматвектарнасць* знешняй палітыкі.

Прынцыпы знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь – прагматычнасць і паслядоўнасць, узаемная павага, раўнапраўе, неўмяшанне ва ўнутраныя справы, адмова ад ціску і прымусу.

Беларусь імкнецца ўнесці свой уклад у вырашэнне глабальных праблем, традыцыйна актыўна ўдзельнічае ў дзейнасці ААН і іншых міжнародных арганізацый. Ініцыятыва Беларусі ў ААН па сістэмным вырашэнні праблемы гандлю людзьмі была з энтузіязмам успрынята партнёрамі з ліку міжнародных і няўрадавых арганізацый і атрымала падтрымку дзяржаў – членаў ААН. На новы ўзровень выйшла беларуская ініцыятыва па абароне інстытута сям’і і традыцыйных сямейных каштоўнасцей. Значныя намаганні канцэнтраваліся на актывізацыі міжнароднага супрацоўніцтва па чарнобыльскай праблематыцы і ідэі шматбаковага садзейнічання развіццю краін з сярэднім узроўнем даходу. У 2014 г. па ініцыятыве Беларусі як старшыні СНД Генеральная Асамблея ААН упершыню прыняла рэзалюцыю “*Супрацоўніцтва паміж ААН і СНД*”.

Пастаянна ўмацоўваецца беларуска-расійскае супрацоўніцтва. З утварэннем 1 студзеня 2015 г. Еўразійскага эканамічнага саюза *еўразійская інтэграцыя* выйшла на новы ўзровень. Пазітыўныя вынікі прыносяць мэтанакіраваныя крокі па актывізацыі прагматычнага ўзаемадзеяння Беларусі з Еўрасаюзам, інтэнсіфікацыі яе дыялогу з ЗША. Стратэгічны ўзровень узаемадзеяння дасягнуты Беларуссю ў адносінах з КНР.

Беларуская эканоміка з’яўляецца адной з самых адкрытых у свеце. Доля экспарту ў ВУП краіны складае больш за 50 %, гэта значыць, больш за палову таго, што вырабляецца, прадаецца за мяжу. Беларусь актыўна шукае новыя рынкі.

Характарыстыка сучаснага геапалітычнага становішча Беларусі.

25 жніўня 1991 г. Вярхоўны Савет БССР надаў Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР *статус канстытуцыйнага закона*.

19 верасня 1991 г. была зацверджана новая назва – Рэспубліка Беларусь, якая адлюстроўвала яе суверэнны статус. 2 кастрычніка 1991 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь пацвердзіў прыхільнасць да прынцыпаў Статута ААН і Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека 1948 г. і выказаў гатоўнасць далучыцца да іншых міжнародна-прававых актаў.

8 снежня 1991 г. у Белавежскай пушчы (беларуская ўрадавая рэзідэнцыя “Віскулі”) было падпісана пагадненне аб стварэнні **Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД)**. Набыццё Беларуссю незалежнасці ў 1991 г. унёсла карэктывы ў механізм ажыццяўлення беларускай знешняй палітыкі. Да сярэдзіны 1994 г. вядучую ролю ў распрацоўцы, прыняцці і рэалізацыі рашэнняў у сферы знешняй палітыкі Беларусі адыгрывалі Вярхоўны Савет і Савет Міністраў.

Пасля правядзення прэзідэнцкіх выбараў ў 1994 г. знешнепалітычны механізм краіны быў приведзены ў адпаведнасць з новымі рэаліямі. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь атрымаў паўнамоцтвы выступаць у якасці гаранта рэалізацыі асноўных напрамкаў знешняй палітыкі дзяржавы, прадстаўляць Беларусь у адносінах з іншымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі, весці перамовы і падпісваць міжнародныя дамовы, прызначаць і адклікаць дыпламатычных прадстаўнікоў Беларусі ў замежных дзяржавах і пры міжнародных арганізацыях.

Вядучым органам, які ажыццяўляе знешнепалітычную дзейнасць дзяржавы, з’яўляецца **Міністэрства замежных спраў (МЗС)** Рэспублікі Беларусь. У снежні 1998 г. створана адзінае Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, галоўнымі задачамі якога сталі каардынацыя знешнепалітычнай і знешнеэканамічнай дзейнасці дзяржавы, а таксама развіццё гандлёва-эканамічных сувязей Беларусі з замежнымі дзяржавамі.

З 1992 г. пачалося фарміраванне сеткі дыпламатычных прадстаўніцтваў Беларусі за мяжой. У 1992 г. для падрыхтоўкі беларускіх дыпламатычных кадраў створана кафедра міжнародных адносін пры БДУ (з кастрычніка 1995 г. – факультэт міжнародных адносін).

Найбольш поўна **прынцыпы знешняй палітыкі** Рэспублікі Беларусь выкладзеныя ў Канстытуцыі краіны, дзе гаворыцца: “Рэспубліка Беларусь у сваёй знешняй палітыцы зыходзіць з прынцыпаў роўнасці дзяржаў, непрымянення сілы або пагрозы сілай, непарушнасці межаў, мірнага ўрэгулявання спрэчак, неўмяшання ва ўнутраныя справы і іншых агульнапрызнаных прынцыпаў і норм міжнароднага права”.

Беларускае кіраўніцтва паклала ў аснову знешняй палітыкі дзяржавы прынцып шматвектарнасці, разумеючы яго як адсутнасць геаграфічных абмежаванняў у працы і наданні роўнай ўвагі ўсім рэгіёнам свету. Найважнейшай задачай беларускай дыпламатыі

з'яўляецца **падтрыманне балансу** паміж еўрапейскай і еўразійскай палітычнай і эканамічнай прасторай. Рэспубліка Беларусь з'яўляецца паслядоўным прыхільнікам фарміравання шматпалярнай сістэмы міжнародных адносін.

Стратэгічнымі мэтамі знешняй палітыкі Беларусі з'яўляюцца: забеспячэнне бяспекі краіны, захаванне і ўмацаванне суверэнітэту і тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы, абарона інтарэсаў грамадства, асобы і дзяржавы.

У знешняй палітыцы любой краіны асаблівае месца займае парламенцкая дыпламатыя. Беларусь падтрымлівае цесныя гандлёва-эканамічныя адносіны больш як са 160 краінамі свету. Вялікае значэнне мае работа дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў і членаў Савета Рэспублікі па выпрацоўцы агульнай пазіцыі парламентаў розных краін па ключавых праблемах міжнароднай палітыкі. Пастаянна пашыраецца дагаворна-прававая база адносін Беларусі з замежнымі краінамі і міжнароднымі арганізацыямі. Па стане на 2018 г. Рэспубліка Беларусь ажыццяўляла выкананне каля 3,5 тыс. міжнародных дагавораў, з іх каля 1500 шматбаковых і больш за 1900 двухбаковых.

У 2020 г. свет стыкнуўся з беспрэцэдэнтным па сваіх маштабах і глыбіні крызісам, выкліканым пандэміяй COVID-19, на якую розныя краіны і рэгіёны адрэагавалі ўвядзеннем абмежаванняў практычна ва ўсіх сферах жыцця. Гэта прывяло да трансфармацый звыклага ладу жыцця, наладжаных транспартных сувязей, традыцыйных ланцужкоў паставак. Пандэмія каранавіруса агаліла шэраг сістэмных праблем і супярэчнасцей: перадзел сфер уплыву і гандлёвыя войны паміж буйнымі ўдзельнікамі сусветнага рынку, крызіс глабальнай сістэмы міжнародных адносін, дэінтэграцыйныя працэсы на прасторах Еўрапейскага Саюза.

У 2020 г. былі рэалізаваны падыходы па **паглыбленні інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй** у межах выканання дагавора аб стварэнні Саюзнай дзяржавы. Пасля сустрэчы 22 лютага 2021 г. А.Р. Лукашэнка і У.У. Пуціна ў Сочы Беларусь і Расія вярнуліся да абмеркавання інтэграцыйных “дарожных карт”, якія былі распрацаваны ў 2019 г. Да восені 2021 г. беларускім і расійскім бакамі ўзгадняўся комплекс сумесных мерапрыемстваў па інтэграцыі эканомікі Беларусі і Расіі ў межах Саюзнай дзяржавы.

Як вынік, 4 лістапада 2021 г. прэзідэнты Беларусі і Расіі падпісалі дэкрэт Саюзнай дзяржавы, зацвердзіўшы 28 інтэграцыйных праграм, якія прадугледжваюць: збліжэнне макраэканамічнай палітыкі; гарманізацыю грашова-крэдытнай палітыкі і сістэмнага аналізу рэгулявання; гарманізацыю валютнага рэгулявання і валютнага кантролю і інш.

Шматвектарнасць знешняй палітыкі. Рэспубліка Беларусь праводзіць паслядоўную палітыку ў сферы міжнароднай бяспекі,

нераспаўсюджання зброі масавага знішчэння, раззбраення і кантролю над узбраеннямі. Яна першай з краін – ядзерных пераемнікаў былога Савецкага Саюза – далучылася да *Дагавора аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі* (ДНЯЗ), ратыфікавала *Дагавор аб скарачэнні і абмежаванні стратэгічных наступальных узбраенняў* (СТАРТ-1) і Лісабонскі Пратакол 1992 г. У 1992 г. за межы Беларусі была выведзена тактычная ядзерная зброя былога СССР. Стратэгічныя ядзерныя сілы на беларускай тэрыторыі перайшлі пад юрысдыкцыю Расіі і з сакавіка 1994 г. пачалі выводзіцца за межы Беларусі (працэс вываду ракет завяршыўся ў лістападзе 1996 г.), пры гэтым Беларусь не дамагалася кампенсацыі за адмову ад ядзернай зброі.

У 1995 г. Беларусь падпісала Пагадненне аб гарантыях з МАГАТЭ. У 1996 г. у Беларусі была створана дзяржаўная сістэма па ўліку, кантролі і фізічнай абароне ядзернага матэрыялу. Рэспубліка Беларусь далучылася да Дагавора аб звычайных узброеных сілах у Еўропе (ДОВСЕ), Канвенцыі аб забароне хімічнай зброі (КЗХО), Канвенцыі аб забароне біялагічнай і таксіннай зброі, Дагавора аб усёабдымнай забароне ядзерных выпрабаванняў (ДУЗЯВ).

Нягледзячы на эканамічныя і фінансавыя цяжкасці, Рэспубліка Беларусь у адпаведнасці з Дагаворам аб звычайных узброеных сілах у Еўропе знішчыла 1773 танка, 1341 бронемашыну і 130 самалётаў, што складае каля 10 % ўзбраенняў і тэхнікі ад агульнай колькасці ваеннага абсталявання, ліквідаванага усімі 30 дзяржавамі – удзельнікамі ДОВСЕ. На момант атрымання незалежнасці Рэспубліка Беларусь мела амаль паўмільённую групоўку войскаў. У ходзе завяршальнага этапу рэфармавання да пачатку 2005 г. колькасць беларускай арміі была аптымізавана і склала 65 тыс. чалавек.

Беларусь з’яўляецца актыўным удзельнікам міжнароднага супрацоўніцтва ў галіне супрацьпяхотных мін. З 1995 г. у Беларусі ўведзены і няўхільна выконваецца мараторый на экспарт ўсіх відаў проціпяхотных мін. З верасня 2003 г. Генеральнаму сакратару ААН былі перададзены ратыфікацыйныя граматы аб далучэнні Беларусі да Атаўскай канвенцыі аб забароне прымянення, стварэння запасаў, вырабу і перадачы супрацьпяхотных мін і аб іх знішчэнні.

Рэспубліка з’яўляецца ўдзельнікам усіх 12 існуючых канвенцый і пратаколаў па пытаннях барацьбы з тэрарызмам, прынятых пад эгідай ААН. Беларусь прымае ўдзел у прадухіленні распаўсюджвання і выкарыстання тэрарыстамі ядзернай, біялагічнай, хімічнай і звычайнай зброі і тэхналогій яе вытворчасці, наладзіла конструктыўнае ўзаемадзеянне з контртэрарыстычным камітэтам Савета Бяспекі ААН.

Рэспубліка Беларусь з’яўляецца добрасумленным удзельнікам 6 асноўных міжнародных дагавораў у галіне правоў чалавека і 8 асноватворных канвенцый *Міжнароднай арганізацыі працы* (МАП), выступае за канструктыўнае міжнароднае супрацоўніцтва ў

праваабарончай галіне на прынцыпах узаемнай павагі і раўнапраўнага партнёрства.

Галоўным напрамкам дзейнасці беларускай дыпламатыі на шматбаковым узроўні з’яўляецца пашырэнне і ўмацаванне сувязей з былымі савецкімі рэспублікамі ў рамках СНД. 8 снежня 1991 г. Рэспубліка Беларусь выступіла ў якасці сузаснавальніка гэтай міжнароднай арганізацыі. У студзені 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь ратыфікаваў Статут СНД. Месцазнаходжаннем Выканаўчага камітэта СНД з’яўляецца г. Мінск. У 1995 г. Беларусь, Расія і Казахстан зрабілі першую спробу стварыць Мытны саюз. 29 сакавіка 1996 г. кіраўнікі Беларусі, Расіі, Кыргызстана і Казахстана падпісалі ў Маскве Дагавор “Аб паглыбленні інтэграцыі ў эканамічнай і гуманітарнай галінах”. У 1998 г. да “чацвёркі” далучыўся Таджыкістан. У 1999 г. на аснове “пяцёркі” створаны *Мытны саюз*, які ў 2000 г. пераўтвораны ў *Еўразійскую эканамічную супольнасць* (ЕўрАзЭС).

Нягледзячы на ​​няпростыя палітычныя адносіны і недастаткова развітую прававую базу двухбаковага ўзаемадзеяння, суседства з Еўрасаюзам мае для Рэспублікі Беларусь стратэгічнае значэнне. ЕС з’яўляецца адным з ключавых гандлёва-эканамічных партнёраў Беларусі, займаючы другую пазіцыю пасля Расіі.

Расія і Кітай – стратэгічныя партнеры Беларусі. Важным напрамкам знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь стала пашырэнне ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва з краінамі Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі. Галоўным партнёрам Беларусі ў Азіі з’яўляецца Кітайская Народная Рэспубліка. Беларуска-кітайскія адносіны захоўваюць сяброўскі характар, іх адрознівае ўзаемная павага бакоў, неўмяшанне ва ўнутраныя справы адзін аднаго і поўнае паразуменне па асноўных пытаннях сучасных міжнародных адносін. У ліпені 2000 г. Беларусь і Кітай падпісалі Сумесную заяву аб умацаванні ўсебаковага супрацоўніцтва ў ХХІ ст., выказаўшы намер развіваць палітычны дыялог і кантакты на ўсіх узроўнях, уключаючы вышэйшы.

Для Кітая мэты партнёрства простыя. Беларусь з’яўляецца часткай кітайскай ініцыятывы “*Пояс і шлях*”, запушчанай у 2013 г. Прывабнасць Беларусі заключаецца пераважна ў яе геаграфічным месцазнаходжанні. Краіна валодае патэнцыялам стаць “транспартнымі варотамі”, якія злучаюць Кітай з Еўрапейскім саюзам і краінамі СНД ўздоўж новага сухапутнага моста ў Еўразіі.

У фінансава-інвестыцыйнай сферы назіраецца актывізацыя супрацоўніцтва: у індустрыяльным парку “*Вялікі камень*” за 2018 г. зарэгістравана 16 рэзідэнтаў; у г. Мінску адкрыта прадстаўніцтва Банка развіцця Кітая.

Блізкая і далёкая дуга міжнародных адносін. Беларуская дыпламатыя надае вялікае значэнне ўдзелу ў рабоце Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе. У студзені 1992 г. Рэспубліка

Беларусь першай з дзяржаў СНД падпісала Заключны акт Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе, Парыжскую хартыю для новай Еўропы (1990 г.) і стала членам НБСЕ/АБСЕ.

У лістападзе 1999 г. беларуская дэлегацыя прыняла ўдзел у сустрэчы кіраўнікоў дзяржаў – членаў АБСЕ ў Стамбуле. Кіраўнік дэлегацыі А. Лукашэнка выступіў на пленарным пасяджэнні сустрэчы і падпісаў ад імя Беларусі яе заключныя дакументы – *Хартыю еўрапейскай бяспекі*, Пагадненне аб адаптацыі Дагавора аб звычайных узброеных сілах у Еўропе, Дэкларацыю Стамбульскага саміту.

У чэрвені 1996 г. Рэспубліка Беларусь была прынята ў арганізацыю *Цэнтральна-Еўрапейская Ініцыятыва* (ЦЕІ), што спрыяла пашырэнню яе сувязей з краінамі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

Рэспубліка Беларусь актыўна ўдзельнічае ў рабоце *Савета Еўраатлантычнага партнёрства* (СЕАП), разглядаючы яго як адзін з найважнейшых механізмаў палітычных кансультацый па асноўных пытаннях прадукінення канфліктаў, устанаўлення міру і бяспекі.

Важным прыярытэтам знешняй палітыкі Беларусі застаецца ўзаемадзеянне з *Арганізацыяй Аб'яднаных Нацый* (ААН). Дэлегацыі Рэспублікі Беларусь пастаянна ўдзельнічаюць у рэгулярных і спецыяльных сесіях Генеральнай Асамблеі, Эканамічнага і Сацыяльнага Савета, іншых вядучых органаў ААН. Канструктыўнае супрацоўніцтва з ААН ўстаноўлена ў галіне правоў чалавека, аб'яднання намаганняў усіх дзяржаў для пераадолення такіх з'яў, голад, расавая дыскрымінацыя, сацыяльная неабароненасць, рэлігійная нецярпімасць.

У Рэспубліцы Беларусь функцыянуюць 11 прадстаўніцтваў праграм, агенцтваў і арганізацый сістэмы ААН: Праграма развіцця ААН (ПРААН), Дэпартамент грамадскай інфармацыі, Дзіцячы фонд ААН, Міжнародная арганізацыя працы, Упраўленне вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў, Аб'яднаная праграма ААН па ВІЧ/СНІДу, Міжнародны валютны фонд, Сусветны банк, Міжнародная фінансавая карпарацыя, Сусветная арганізацыя аховы здароўя і фонд ААН у галіне народанасельніцтва.

Усвядоміўшы непазбежнасць ўплыву працэсаў глабалізацыі на дзяржавы свету, Беларусь актыўна выступае за ўмацаванне вядучай ролі ААН у пабудове справядлівага міжнароднага эканамічнага парадку, які прадугледжвае, ў першую чаргу, абарону бедных і краін, якія развіваюцца, стварэнне спрыяльных ўнутраных і знешніх умоў для ўстойлівага развіцця краін з пераходнай эканоміяй. У 1997 г. па ініцыятыве Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у Мінску адбылася Міжнародная канферэнцыя па ўстойлівым развіцці краін з пераходнай эканоміяй.

Беларусь у інтэграцыйных супольнасцях. Саюзная дзяржава Расіі і Беларусі. Найважнейшым прыярытэтам знешняй палітыкі

Беларусі з'яўляецца збліжэнне з Расіяй. 21 лютага 1995 г. быў падпісаны *Дагавор аб дружбе, добрасуседстве і супрацоўніцтве*, які аформіў адносіны Беларусі і Расіі як стасункі суверэнных, раўнапраўных дзяржаў. **2 красавіка 1996 г.** у Маскве падпісаны *Дагавор аб Супольнасці Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі*. 2 красавіка 1997 г. падпісаны Дагавор аб стварэнні *Саюза Беларусі і Расіі*, які стаў мадэллю міждзяржаўнага аб'яднання з больш высокай, у параўнанні з СНД, ступенню палітычнай і эканамічнай інтэграцыі. Чарговым крокам на шляху міждзяржаўнага збліжэння стала падпісанне прэзідэнтамі Беларусі і Расіі 8 снежня 1999 г. *Дагавора аб стварэнні Саюзнай дзяржавы*.

Падмуркам рэалізацыі беларуска-расійскага інтэграцыйнага праекта з'яўляюцца эканамічныя адносіны. Расія з'яўляецца асноўным знешнегандлёвым партнёрам Рэспублікі Беларусь і спажывцом прадукцыі, якая выпускаецца беларускімі вытворцамі, яе доля ў знешнім гандлі Беларусі перавышае 50 %. Прыкметна актывізаваліся беларуска-расійскія сувязі на рэгіянальным узроўні, Рэспубліка Беларусь падтрымлівае ўзаемавыгадныя гандлёва-эканамічныя, навукова-тэхнічныя і культурныя сувязі з 80 з 89 расійскіх рэгіёнаў. Дагаворна-прававая база двухбаковага супрацоўніцтва на рэгіянальным узроўні ўключае больш за 170 дагавораў, пагадненняў і пратаколаў аб гандлёва-эканамічным, навукова-тэхнічным і культурным супрацоўніцтве.

ЛЕКЦЫЯ 14. КАНСТЫТУЦЫЯ ЯК АСНОЎНЫ ЗАКОН ДЗЯРЖАВЫ

Фарміраванне прававых традыцый у Беларусі. “Руская праўда” і Статуты ВКЛ. Закон – нарматыўна-прававы акт, які мае вышэйшую юрыдычную сілу. Дакументы заканадаўства – гэта юрыдычныя дакументы, якія выдаюцца вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады і маюць вышэйшую юрыдычную сілу ў межах пэўнага дзяржаўнага ўтварэння.

“Руская Праўда” – першы з дайшоўшых да нас сістэматычных зборнікаў права ўсходнеславянскіх зямель X–XII стст. Ён не з'яўляецца заканадаўчым помнікам у сучасным сэнсе гэтага тэрміна, хоць і заснаваны на асобных княжацкіх пастановах. “Руская Праўда” – гэта звод пастаноў і судовых звычаяў. Адначасовае распаўсюджванне ўсіх гэтых прававых норм на тэрыторыі Беларусі азначанага часу можна аспрэчваць. Але нельга адмаўляць уплыў “Рускай Праўды” на так званае мясцовае звычайнае права і наступныя кодэксы права (*Судзебнік Казіміра IV 1468 г.* і інш.).

Кіеўская Русь аб'яднала ўсходнеславянскія землі на кароткі час. Яна аб'ядноўвала землі, дзе дзейнічала сваё мясцовае звычайнае права. Насельніцтва кожнай зямлі “имяху бо обычаи свои, и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав”. Звычайным правам рэгуляваліся ўсе сферы грамадскага жыцця. Першыя запісы звычайнага права Беларусі былі зроблены ў граматах і дагаворах Полацка, Віцебска і Смаленска з Рыгай і Лівонскім ордэнам. Чалавек, нават будучы халопам, мог самастойна ўдзельнічаць у замежным гандлі і адказваць за даўгі ўласнай маёмасцю. У гэтым дачыненні быў значны крок у галіне правоў чалавека ў параўнанні з “Рускай Праўдай”. Нормы звычайнага права змяшчаюцца таксама ў дагаворах палачан і віцяблян з Рыгай.

Істотны прагрэс у галіне абароны правоў чалавека быў дасягнуты на этапе заканадаўства ВКЛ. Ускладненне характару дзяржаўнага жыцця патрабавала забяспечыць адзінства права для ўсёй дзяржавы. Першая спроба ўсталяваць адзінства прававых норм на тэрыторыі ВКЛ, абмежаваць самавольства суддзяў, а таксама ўзмацніць прававую ахову феадальнай маёмасці і ўвесці жорсткія меры пакарання злачынцаў была зроблена ў **Судзебніку 1468** г. Гэты важны дакумент ўтрымліваў шмат прынцыпаў, якія пазней былі ўключаны ва Усеагульную Дэкларацыю Правоў Чалавека. Напрыклад, Судзебнік Казіміра IV (1468 г.) абвяшчаў прынцып **“невінаваты, пакуль не даказана адваротнае”**.

Судзебнік Казіміра 1468 г. у сістэме развіцця заканадаўства ВКЛ дазваляе прасачыць, як на аснове мясцовага звычайнага права з улікам еўрапейскіх прававых традыцый і судова-адміністрацыйнай практыкі фарміраваліся агульнадзяржаўныя заканадаўчыя нормы. Па звычайным праве агульнай мэтай пакарання была кампенсацыя пацярпеўшаму прычыненай шкоды і спыненне злачыннай дзейнасці. Пры гэтым цяжар гэтай кампенсацыі часам ускладаўся не толькі на сям'ю, але і на вёску, горад. У Судзебніку ўжо прысутнічае **індывідуалізацыя пакарання**: злачынца павінен быў несці адказнасць перад законам, і ніякі выкуп не пазбаўляў яго ад пакарання. Заўважана ўзмацненне пакарання за парушэнне маёмасных правоў, што адлюстроўвала высокі этап грамадскага развіцця, для якога характэрна ўзмацненне карных функцый дзяржавы і рост феадальнай залежнасці сялянства.

Праца па падрыхтоўцы **першага Статута ВКЛ** вялася на працягу некалькіх гадоў першай чвэрці XVI ст. Ён быў зацверджаны толькі ў **1529** г. Статут з'яўляўся зводам законаў на аснове сістэматызацыі норм мясцовага звычайнага права, пастаноў дзяржаўных і судовых устаноў, прывілеяў. Ён складаўся з 13 раздзелаў і 244 артыкулаў. Пазней колькасць артыкулаў павялічылася да 283. Статут 1529 г. пашыраўся ў рукапісных спісах. Першапачатковы яго спіс, зроблены ў Вільні на старабеларускай мове, не дайшоў да нашага часу. У Статут 1529 г. былі ўпершыню запісаны нормы, што ў пэўнай ступені абмяжоўвалі правы магнатаў, абвяшчалася правіла, паводле яго ўсе

асобы (і ўбогія, і багатыя) павінны былі судзіцца згодна з гэтым Статутам. Вялікі князь абавязваўся захоўваць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, не дапускаць іншаземцаў на дзяржаўныя пасады, не даваць ім маёнткаў, зямель, чыноў, захоўваць існуючыя законы. Статут пацвярджаў прынцып індывідуальнай адказнасці, рэгламентаваў удзел абаронцаў у працэсе.

У 1551 г. для падрыхтоўкі новага статута была створана камісія з 5 католікаў і 5 праваслаўных. Ён быў зацверджаны толькі ў сакавіку **1566** г. У Статут былі ўпісаны Віленскі прывілей 1563 г., які ў чарговы раз дэклараваў ураўнаванне ў правах католікаў і праваслаўных, і Бельскі прывілей 1564 г., які гарантаваў неўмяшанне адміністрацыі (ваявод і старастаў) у судовыя справы шляхты. Як і Статут 1529 г., **другі Статут Вялікага Княства Літоўскага** не быў у XVI ст. надрукаваны. У ім абвешчалася прэзумпцыя невінаватасці; непаўналетнія маглі быць пакараны толькі пасля 14 гадоў.

Імкненне шляхты і магнатаў ВКЛ да адраджэння самастойнасці сваёй дзяржавы, жаданне ўлічыць змены ў сацыяльна-эканамічным жыцці краіны прадвызначылі пачатак працы над новым статутам. Да канца 1584 г. яна была завершана, але, паколькі новы Статут ігнараваў акт Люблінскай уніі 1569 г., Польшча не згаджалася зацвердзіць яго на агульным сойме Рэчы Паспалітай. У выніку Статут быў зацверджаны велікакняжацкім прывілеем **28.1.1588** г. (гэта мусіў зрабіць Жыгімонт III, каб захаваць трон).

Трэці Статут Вялікага Княства Літоўскага дзейнічаў з 1589 г., а пасля ўключэння Беларусі ў склад Расійскай імперыі – у Віцебскай і Магілёўскай губернях да 1832 г., у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях да 1840 г.

Статут падрыхтаваны ў перыяд, калі каралём і вялікім князем быў **Стэфан Баторый** (1576–1586 гг.), на высокім узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі, працай якіх кіравалі **А. Валовіч і Л. Сапега**. Статут 1588 г. заканадаўча аформіў захаванне Вялікага Княства Літоўскага як дзяржавы; насуперак акту Люблінскай уніі, абвешчаў **ідэю верацярпімасці**, забараняў перадачу вольнага чалавека за даўгі або злачынства ў няволю, прадугледжваў крымінальную адказнасць шляхціца за забойства простага чалавека. Статут быў **надрукаваны на старажытнабеларускай мове** ў 1588 г. у Віленскай друкарні Мамонічаў пад наглядам **Льва Сапегі**.

Канстытуцыя называюць прыняты Чатырохгадовым сеймам **Закон аб урадзе ад 3 мая 1791 г.** Канстытуцыя вызначала правы і абавязкі ўсіх саслоўяў. Прадугледжвалася размежаванне “трох улад”: заканадаўчай, выканаўчай і судовай (сойм, урад, судовыя органы). Дзякуючы Канстытуцыі, у Рэчы Паспалітай была зроблена спроба ажыццявіць прынцып парламенцкага спосабу кіравання, але яе палажэнні не былі поўнаасцю ажыццёўлены.

У заканадаўстве, якое дзейнічала на тэрыторыі Беларусі ў перыяд яе знаходжання ў складзе Расійскай імперыі, умоўна можна вызначыць наступныя перыяды:

- 1) канец XVIII – 30-я гг. XIX ст.;
- 2) 40-я гг. XIX – пачатак XX ст.;
- 3) 1905–1917 гг.

Пры гэтым трэба мець на ўвазе асаблівасці заканадаўчых норм Часовага ўрада і адносіць сюды заканадаўчыя дакументы, якія ўзніклі на працягу таго вельмі кароткага адрэзка часу (верасень-кастрычнік 1917 г.), калі Расія стала рэспублікай, але яшчэ не з’яўлялася савецкай.

Для першага перыяду характэрна дзейнасць на тэрыторыі Беларусі не толькі норм права Расійскай імперыі, але і Статута 1588 г. Лавіраванне расійскага ўрада ў першай трэці XIX ст. паміж інтарэсамі дзяржавы і мясцовай апалячанай арыстакратыі выявілася і ў галіне заканадаўства. І першы, і другі перыяд аб’ядноўвае акалічнасць, якая найбольш выразна выявілася ў расійскім заканадаўстве ў **XVIII–XIX стст. – права выдання новых законаў належала толькі цару**. Што датычылася Сената, Сінода, калегій і іншых урадавых устаноў, то яны мелі толькі права звяртацца да яго з прапановамі. Вызначальным было права цара і ў галіне заканадаўчай ініцыятывы. Любое “волевыяўленне” цара магло набыць сілу закона. У ранг закона ўзводзіліся ўсе дакументы, якія былі пазначаны адабрэннем цара.

Як эвалюцыю сістэмы заканадаўства пад уздзеяннем першай расійскай рэвалюцыі трэба разглядаць акрэслены трэці перыяд. **Маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г.** толькі дэклараваў пачатак канстытуцыйнага ладу і не гарантаваў яго рэальнага ўсталявання. Пачынаючы з сакавіка 1917 г. законы выдаваліся Часовым урадам.

Савецкія Канстытуцыі 1919, 1927, 1937, 1978 гг. Перыяд 1917–1919 гг. акрэсліў пачатак новага этапа ў развіцці заканадаўства Беларусі. Існаванне на тэрыторыі Беларусі шматлікіх дзяржаўных утварэнняў прадвызначыла характарыстыку заканадаўства Навейшага часу Беларусі (з 1917–1918 гг.) як адну з найбольш складаных. Калі абмежавацца толькі агульнай характарыстыкай, то можна вызначыць наступныя перыяды:

- 1) **1917–1920** гг. – перыяд дзейнасці на тэрыторыі Беларусі кароткачасовых дзяржаўных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак;
- 2) **1921–1991** гг. – заканадаўства БССР (якое з 1939 г. уключала ўсю тэрыторыю рэспублікі);
- 3) **з жніўня – верасня 1991 г.** – заканадаўства Рэспублікі Беларусь.

Першы перыяд – вынік барацьбы суседніх дзяржаў за тэрыторыю Беларусі. Найбольш яскравай рысай законнасці гэтага часу з’яўляецца яе адсутнасць. Заходняя і цэнтральная часткі Беларусі знаходзіліся пад

акупацыяй, тут дзейнічалі законы ваеннага часу і распараджэнні акупацыйных улад. На ўсходзе Беларусі, дзе была ўстаноўлена ўлада Саветаў, захоўвалася ваеннае становішча. Велізарная колькасць дакументаў заканадаўчага характару выдавалася надзвычайнымі бальшавіцкімі органамі.

Другі перыяд развіцця заканадаўства на тэрыторыі Беларусі. Рэальныя змены ў дзяржаўна-прававым становішчы рэспублікі адбыліся з 1921 г. БССР была прызнана сусветнай супольнасцю, падпісала **Саюзны дагавор 1922** г. З 1921 г. усе заканадаўчыя акты РСФСР набывалі сілу толькі тады, калі зацвярджаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі БССР. Канстытуцыя СССР 1924 г. замацавала раўнапраўнае становішча ўсіх рэспублік у яго складзе і новую заканадаўчую норму: законы, якія прымаюцца рэспублікамі, павінны адпавядаць законам СССР, пры разыходжанні перавагу маюць апошнія. На пачатку 1920-х гг. былі прыняты ў якасці законаў БССР грамадзянскі, крымінальны, крымінальна-працэсуальны кодэксы і Кодэкс законаў аб працы РСФСР. Улічваючы асаблівасці землекарыстання, быў распрацаваны асобны Зямельны кодэкс БССР. Змены, што адбываліся на працягу 1921–1928 гг., замацавала **Канстытуцыя БССР 1927** г.

Да сярэдзіны 1930-х гг. былі дзясяткі найменняў дакументаў заканадаўства: дэкрэт, маніфест, пастанова, рэзалюцыя. З прыняццем **Канстытуцыі СССР 1936** г. была ўведзена адзіная назва – “закон”. Для дакументаў выканаўчай улады захаваны найменні “пастанова” і “распараджэнне”.

У перыяд Вялікай Айчыннай вайны быў прыняты шэраг спецыяльных заканадаўчых дакументаў (Указ аб крымінальнай адказнасці за распаўсюджванне чутак, Закон “Аб адказнасці за пасобніцтва нямецка-фашысцкім акупантам”). У гады вайны працягваў заканадаўчую дзейнасць Вярхоўны Савет БССР. Аднак важнейшыя заканадаўчыя рашэнні, якія датычыліся тэрыторыі Беларусі, прымаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі СССР.

Новая стадыя ў пасляваенным заканадаўстве – сярэдзіна 1950-х – 1980-я гг. Яна характарызуецца паступовай рэабілітацыяй пацярпелых у гады культу асобы; пашырэннем паўнамоцтваў саюзных рэспублік; распрацоўкай рэспубліканскіх кодэксаў законаў у адпаведнасці з дзеючай канстытуцыяй. Заканадаўчыя паўнамоцтвы меў Вярхоўны Савет БССР.

Працэсы дэмакратызацыі ў СССР, якія закранулі прадстаўнічую сістэму, на мяжы 80–90-х гг. XX ст. распаўсюдзіліся і на Беларусь. Вынікам з’явіліся змены і дапаўненні ў **Канстытуцыю 1978** г. Сярод іх найперш патрэбна адзначыць нормы, якія абмяжоўвалі паўнамоцтвы Прэзідыума Вярхоўнага Савета (ён быў пазбаўлены права прымаць указы нарматыўнага характару).

Наступны, *трэці, перыяд* пачаўся з 1991 г., калі ў жніўні *Дэкларацыі аб суверэнітэце Беларускай ССР* быў нададзены статус канстытуцыйнага акта. Найбольш характэрная рыса заканадаўства гэтага перыяду – вяршэнства законаў Рэспублікі Беларусь на яе тэрыторыі (са жніўня 1991 г. па сакавік асноўны з іх – Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце БССР, з **15 сакавіка 1994 г. – Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь**).

Канстытуцыя (ад лац. – устанаўленне, пабудова) фармулюе асноўныя прынцыпы грамадскага і дзяржаўнага ладу, характарызуе сацыяльна-эканамічную і палітычную аснову грамадства і дзяржавы. Ва ўмовах зменаў пачатку 1990-х гг. Канстытуцыя БССР 1978 г. пераўтваралася ў архаічны дакумент. Па розных пытаннях змены і дапаўнення ў Асноўны Закон Вярхоўным Саветам прымаўся больш за 15 разоў. Таму пытанне аб распрацоўцы новай Канстытуцыі займае асаблівае месца ў гісторыі станаўлення Рэспублікі Беларусь. Пачатак працы над новай Канстытуцыяй быў пакладзены 22 чэрвеня 1990 г. пастановай Вярхоўнага Савета БССР “Аб утварэнні Канстытуцыйнай камісіі”. Да сярэдзіны 1991 г. праект новай канстытуцыі быў падрыхтаваны і перададзены на разгляд сесіі Вярхоўнага Савета, прапанаваны да апублікавання. Істотныя дыскусіі разгарнуліся вакол формы кіравання: прэзідэнцкая альбо парламенцкая рэспубліка. Толькі на пасяджэнні Вярхоўнага Савета 3 сакавіка 1994 г. былі прыняты апошнія спрэчныя артыкулы (аб дзяржаўнай мове, праве на працу, прызнанні роўнасці на выбарах, рэферэндуме, судзе, Канстытуцыйным Судзе).

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет канстытуцыйнай большасцю ў 236 галасоў (пры неабходных 231) **прыняў Канстытуцыю**. Каля паловы артыкулаў Канстытуцыі прысвечаны правам і свабодам. Характэрнымі рысамі новай Канстытуцыі з’явіліся:

- 1) устанаўленне роўнасці дзяржавы і грамадзяніна;
- 2) замацаванне ў якасці эканамічнай асновы разнастайных формаў уласнасці;
- 3) раздзяленне і ўзаемадзеянне ўлад.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь – **асноўны закон Рэспублікі Беларусь**, які мае вышэйшую юрыдычную сілу і замацоўвае асноўныя прынцыпы і нормы прававога рэгулявання важнейшых грамадскіх адносін. Да юрыдычных уласцівасцей Канстытуцыі адносяць: устаноўчы характар; вяршэнства як юрыдычнага дакумента ў сістэме права; прамое дзеянне; стабільнасць; сістэмаўтваральны дакумент для заканадаўства.

27 лютага 2022 года пасля ўсенароднага абмеркавання на рэферэндуме, большасць грамадзян зацвердзіла праект зменаў і дапаўненняў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. У Канстытуцыі 9 раздзелаў, 8 глаў і 148 артыкулаў. Канстытуцыя Беларусі

адлюстроўвае дэмакратычныя погляды на ўпарадкаванне грамадства і дзяржавы. Найважнейшай канстытуцыйнай нормай з’яўляецца палажэнне артыкула 2, якое вызначае іерархію каштоўнасцей у краіне. Згодна з гэтым артыкулам чалавек, яго правы, свабоды і гарантыі іх рэалізацыі з’яўляюцца найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржавы.

Да ліку асноўных прынцыпаў, што пранізваюць нормы Канстытуцыі, варта аднесці: **вяршэнства права; гарантыю і захаванне правоў чалавека і грамадзяніна; дэмакратычны парадак фарміравання органаў улады.** Канстытуцыя ўвасобіла ў сабе гістарычны досвед станаўлення беларускай дзяржаўнасці. Яна грунтуецца на неад’емным суверэнным праве беларускага народа самастойна вызначаць свой лёс і быць паўнапраўным суб’ектам сусветнай супольнасці. Новая рэдакцыя Канстытуцыі – гэта яшчэ адзін крок да ўмацавання незалежнасці краіны. Яна дае больш дэмакратычных магчымасцяў для самарэалізацыі.

Сярод найбольш значных змен, якія былі ўнесены ў дзеючую Канстытуцыю, можна адзначыць шэраг найбольш прыярытэтных. Удакладнены патрабаванні да кандыдата ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь, паўнамоцтвы кіраўніка дзяржавы абмежаваны двума тэрмінамі, па 5 год кожны, указаны шэраг палажэнняў, якія рэгулююць функцыянаванне інстытута прэзідэнцтва. Прэзідэнтам можа быць абраны грамадзянін Рэспублікі Беларусь па нараджэнні, не маладзейшы за 40 гадоў, які валодае выбарчым правам, які пастаянна пражывае ў Беларусі не менш за 20 гадоў непасрэдна перад выбарамі.

З’явіўся новы інстытут кіравання – **Усебеларускі народны сход.** Ён атрымаў статус вышэйшага прадстаўнічага органа народаўладдзя Беларусі, які вызначае стратэгічныя напрамкі развіцця грамадства і дзяржавы, забяспечвае “непарушнасць канстытуцыйнага ладу, пераемнасць пакаленняў і грамадзянскую згоду”.

Артыкул 88 у новай рэдакцыі надзяляе УНС правам пазбаўлення пасады Прэзідэнта – у выпадку сістэматычнага або грубага парушэння Канстытуцыі або ўчынення дзяржаўнай здрады або іншага цяжкага злачынства. Вызначаны паўнамоцтвы УНС, сярод якіх: зацвярджаць асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі, ваенную дактрыну, праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця; прапаноўваць змяненні і дапаўненні ў Канстытуцыю.

У новай Канстытуцыі ўказана, што выбары дэпутатаў будуць праводзіцца ў адзіны дзень галасавання ў апошнюю нядзелю лютага. Шэраг артыкулаў з’яўляюцца інавацыйнымі, што адпавядае патрабаванням сучаснасці да дзяржавы, якая клапаціцца пра дабрабыт сваіх грамадзян, нацыянальных інтарэсах і захаванні гістарычнай памяці. Удакладнена, што шлюб разглядаецца “як саюз жанчыны і мужчыны”, і муж, і жонка маюць роўныя правы ў шлюбе і сям’і. Згодна

з арт. 45 “Грамадзяне клапаюцца аб захаванні ўласнага здароўя”, у арт. 54 вызначана, што “Захаванне гістарычнай памяці аб гераічным мінулым беларускага народа, патрыятызм з’яўляюцца абавязкам кожнага грамадзяніна Рэспублікі Беларусь”. Акрамя названага канкрэтызаваны пераход ад бяз’ядзернай зоны і нейтральнасці да недапушчальнасці ваеннай агрэсіі са сваёй тэрыторыі ў адносінах да іншых дзяржаў.

ЛЕКЦЫЯ 15. ПРЭЗІДЭНТ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Развіццё інстытута кіраўніка дзяржавы ў айчынным гісторыі.

У сучаснай беларускай палітычнай сістэме каласальнае значэнне мае інстытут прэзідэнцтва. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь з’яўляецца Кіраўніком беларускай дзяржавы. Кіраўнік дзяржавы гістарычна – альбо манарх, альбо прэзідэнт. Славянская дзяржаўнасць ужо на ранніх этапах развіцця не ўяўлялася без гэтага інстытута – Кіраўніка дзяржавы, князя.

Функцыі кіраўніка ў раннефеадальных славянскіх дзяржавах супадаюць з функцыямі дзяржавы. Для раннефеадальнай перыяду можна смела сцвярджаць аб супадзенні інстытутаў дзяржаўнасці і вярхоўнай улады. Кіраўнік у свядомасці падданных і суседзяў ўвасабляў сабой саму дзяржаву, бо менавіта ён распаўсюджваў сваю ўладу на пэўныя землі, якія з’яўляюцца дзяржаўнай тэрыторыяй. На ранніх этапах развіцця інстытута княжацкай улады фігура князя ўяўляецца выключна службовай. Князь выконваў грамадска-карысную “працу”, якую яму даручала насельніцтва. Кіруючая асоба ўяўляла сабой натуральны сімвал краіны, менавіта з ёй асацыявалася стаўленне да дзяржавы.

Інстытут княжацкай улады быў звязаны з шэрагам функцый, якія да гэтага часу працягваюць заставацца прэрагатаывамі Кіраўніка дзяржавы.

Вярхоўны галоўнакамандуючы. Адным з першарадных абавязкаў князя было асабістае правадырства ўзброенымі сіламі, клопат пра абараназдольнасць краіны. Усе пытанні, звязаныя з фарміраваннем узброеных сіл (дружыны), стварэнні сістэмы ўмацаванняў, ахове межаў, знаходзіліся пад яго кантролем. Па сутнасці, князь выконваў функцыі вярхоўнага галоўнакамандуючага.

Падатковая сістэма. Фінансы пераходзяць у кампетэнцыю князя, які сам усталёўваў даніны-падаткі і спаганяў іх з дапамогай сваіх органаў прымусу. Вярхоўны кіраўнік меў прэзентацыйныя функцыі, прадстаўляў сваю дзяржаву за мяжой. Яшчэ адну функцыю вярхоўнага кіраўніка можна вызначыць як забеспячэнне эканамічных узаемасувязей са знешнім светам. Вярхоўны кіраўнік рэгуляваў знешні гандаль, забяспечваючы ахову гандлёвых шляхоў, складаючы міжнародныя дамовы, улічваючы пры гэтым эканамічныя інтарэсы дзяржавы.

Судовая функцыя. У кампетэнцыю князя пераходзіць судоводства. Князь выступаў у ролі вярхоўнага арбітра, які згладжвае супярэчнасці паміж рознымі групамі грамадства. Суд з'яўляўся своеасаблівым спосабам абароны грамадства знутры, яго абаронай ад унутраных разладаў, якія могуць прывесці да распаду дзяржаўнага арганізма.

Функцыя кантролю за зямельным фондам. Князь у славян, з моманту зараджэння дзяржавы, яшчэ з племянной эпохі, атрымаў у спадчыну і права вярхоўнага ўласніка на землю. На князя пераносіцца права племені на землю. Князь становіцца вярхоўным і непасрэдным уласнікам усёй зямлі ў дзяржаве. Але важней тое, што ў моцнай княжацкай уладзе былі зацікаўлены ўсе пласты раннефеадальнага грамадства. Сярод славянскага насельніцтва ранняга сярэднявечча шырока распаўсюдзілася вера ў залежнасць яго дабрабыту ад асобы кіраўніка.

Аўтарытэт князя быў вынікам разумення легітымнасці ўлады, якая ў хрысціянскай традыцыі абапіралася на словы апостала Паўла “Усялякая ўлада ад Бога”. Асобу князя і вышэйшае права, носбітам якога ён лічыўся ўжо ў сілу свайго нараджэння, ўспрымалі як Божы промысел. Практычна кожны славянскі народ ранняга сярэднявечча стварае вобраз ідэальнага ўладара (старажытнарускія князі Барыс і Глеб, княгіня Вольга, чэшскі князь Вацлаў, сербскі вялікі жупан Стэфан Нёмане), якія сваёй пабожнасцю працягвалі падаваць прыклад іншым і пасля смерці.

Такой сакральнай асобай, валодаўшай звышнатуральнымі ўласцівасцямі, для сваіх сучаснікаў выступае **Усяслаў Чарадзеі**. Яшчэ В. Данілевіч дакладна акрэсліў гэтую акалічнасць: “Усяслаў з’яўляўся адной з найбольш моцных асобаў свайго часу, і нядзіўна, што ў вачах сучаснікаў ён з’яўляўся нейкай звышнатуральнай істотай, чарадзеем і прычараваннем”. Усяслаў выдатна рабіў сваю княжацкую справу, тым і ўрэзаўся ў памяць сучаснікам. Яму сапраўды хацелі прыпадабняцца ў суровыя часы раздробленасці, а нашчадкі дадалі вастрыні паданням, дазволіўшы выдатнаму чалавеку з XI стагоддзя ўвайсці ў легенду.

Вітаўта можна разглядаць як асноўнага пераемніка традыцыі абагаўлення манарха, створанай яшчэ ў Кіеўскай Русі. Пераемнасць такой старажытнай традыцыі найбольш выразна можна прасачыць у “Пахвале Вітаўту”. У ёй Вітаўт усхваляецца, паказваецца ідэальным манархам. Чырвонай ніткай прасочваецца ў “Пахвале” і сакралізацыя вобраза Вітаўта. Аўтар падкрэслівае, што Вітаўту падпарадкаваны ўсе зямныя ўладары – ён сюзерэн усіх зямных цароў, гэтаксама як Бог, які з’яўляецца “Царом цароў”. Вітаўт у беларускім фальклоры выступае як тыпова міфалагізаваны персанаж, сакральная постаць. Імя Вітаўта захавалася ў фальклоры, легендах і паданнях беларускага народа, якія былі запісаны этнографамі ў XIX–XX ст. Гэты вобраз мудрага валадара, вялікага ваяўніка, “свайго” князя, працягвае функцыянаваць у масавай свядомасці беларускага грамадства да сёння. Менавіта такім выступае вобраз Вітаўта

з падмосткаў Купалаўскага тэатра ў п'есе “Князь Вітаўт” беларускага драматурга А. Дударова.

Такім чынам, для ментальнасці беларускага народа характэрна перакананне, якое склалася гістарычна, што для эфектыўнага функцыянавання дзяржавы, неабходны яе кіраўнік. Дзяржава без інстытута яе кіраўніка немагчыма, як немагчымы парадак і нармальнае існаванне сям'і без яе кіраўніка – бацькі. Для нашага народа кіраўнік дзяржавы – гэта вярхоўны арбітр, які стаіць над групавымі інтарэсамі і эгаістычнымі памкненнямі асобных груп грамадства. Яго галоўная задача – справядлівы закон для ўсіх. Гэтыя абставіны, як і гістарычную традыцыю, якая з'яўляецца неад'емным элементам масавай свядомасці беларускага грамадства, неабходна ўлічваць пры адказе на пытанне, чаму сучасная Беларусь стала *прэзідэнцкай рэспублікай*? Для насельніцтва Беларусі характэрны тып палітычнай культуры, арыентаваны на моцную асобу.

Тэрмін “*прэзідэнт*” у перакладзе з лацінскай мовы азначае “той, хто сядзіць наперадзе”. У антычныя часы прэзідэнтам называлі старшынствуючых на розных сходах. Ад гэтага першапачатковага значэння пасля ўзнікла такая пасада, як прэзідэнт сената. У цяперашнім разуменні тэрмін “прэзідэнт” пачаў ужывацца толькі з канца XVIII ст.

Прэзідэнт Беларусі з'яўляецца Кіраўніком Дзяржавы. Надзяленне Прэзідэнта тытулам Кіраўніка дзяржавы выцякае з неабходнасці забеспячэння ўзаемадзеяння ўлад, устойлівасці дзяржаўнага механізму, пераемнасці і стабільнасці дзяржаўных органаў. Прэзідэнт прадстаўляе Беларусь ўнутры краіны і ў міжнародных адносінах. Прэзідэнт займае асаблівае месца ў дзяржаўным механізме і ў сістэме падзелу ўлад: у арганізацыйным стаўленні ён самастойны (выбіраецца народам), не ўключаны ні ў адну з галін улады. Прэзідэнт выступае арбітрам паміж рознымі палітычнымі сіламі (Прэзідэнт – беспартыйны), што спрыяе вырашэнню спрэчак паміж імі. Разам з тым ён аказвае істотны ўплыў на фарміраванне і дзейнасць усіх галін улады.

Да Прэзідэнта пераходзяць некаторыя паўнамоцтвы іншых дзяржаўных органаў, у выніку чаго фармуецца асаблівы *інстытут прэзідэнцкай улады*, які займае дамінуючае становішча ў адносінах да іншых улад. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь прызваны ў рамках сваіх задач аб'ядноўваць усе ўлады, спрыяць іх узгодненню і эфектыўнаму функцыянаванню. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь адыходзіць ад прамога замацавання юрыдычнай прыроды прэзідэнцкай улады з пункту гледжання падзелу ўлад. Яна не ўпісваецца ў класічную трыяду ўлад і не ўключана якім-небудзь чынам у структуру адной з іх, а выдзелена ў асобную главу, з якой пачынаецца выклад паўнамоцтваў асноўных органаў дзяржаўнай улады. Прэзідэнцкія паўнамоцтвы надзвычай шырокія і тычацца, па сутнасці, усіх кірункаў арганізацыі і ажыццяўлення дзяржаўнай улады: рэалізацыя выканаўчай улады; ўдзел у заканадаўчым

працэсе; фарміраванне судовай сістэмы; арганізацыя і фарміраванне дзяржапарату. На гэтай падставе атрымала прызнанне ўяўленне аб прэзідэнцкай уладзе ў кантэксце рэспублікі як чацвёртай улады. Надзяленне Прэзідэнта такім статусам і аб'ёмам паўнамоцтваў неабходна для ажыццяўлення ім функцый, ускладзеных Канстытуцыяй (рэалізацыя асноўных напрамкаў унутранай і знешняй палітыкі; абарона суверэнітэту, нацыянальнай бяспекі і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі; падтрымка стабільнасці ў дзяржаве, грамадзянскага міру).

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь займае асаблівае месца ў сістэме дзяржаўнага кіравання. Ён з'яўляецца Кіраўніком дзяржавы, гарантам Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, правоў і свабод чалавека і грамадзяніна. Прэзідэнт увасабляе адзінства народа, гарантуе рэалізацыю асноўных напрамкаў унутранай і знешняй палітыкі, прадстаўляе Рэспубліку Беларусь у адносінах з іншымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі. Кіраўнік дзяржавы прымае меры па ахове суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, яе нацыянальнай бяспекі і тэрытарыяльнай цэласнасці, забяспечвае палітычную і эканамічную стабільнасць, пераемнасць і ўзаемадзеянне органаў дзяржаўнай улады, ажыццяўляе пасрэдніцтва паміж органамі дзяржаўнай улады.

Дадзеныя канстытуцыйныя палажэнні з'яўляюцца ўніверсальнымі і ахопліваюць увесь спектр функцый, што рэалізуюцца Кіраўніком дзяржавы ў працэсе дзяржаўнага кіравання. Кіраўнік дзяржавы мае права як па сваёй ініцыятыве, так і на падставе паступаючых да яго зваротаў грамадзян і юрыдычных асоб ініцыяваць справу аб праверцы канстытуцыйнасці нарматыўных прававых актаў Канстытуцыйным Судом Рэспублікі Беларусь.

Прэзідэнт, акрамя праверкі канстытуцыйнасці нарматыўных прававых актаў, мае права ўнесці ў Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь прапановы аб:

- дачы заключэння аб наяўнасці фактаў сістэматычнага або грубага парушэння палатамі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь Канстытуцыі;
- прыняцці рашэння аб адпаведнасці міжнародных дагавораў Рэспублікі Беларусь, якія не ўступілі ў сілу, Канстытуцыі;
- дачы афіцыйнага тлумачэння дэкрэтаў і ўказаў Прэзідэнта, якія датычацца канстытуцыйных правоў, свабод і абавязкаў грамадзян;
- выкладзе пазіцыі аб дакументах, прынятых (выдадзеных) замежнымі дзяржавамі, міжнароднымі арганізацыямі і(або) іх органамі, якія закранаюць інтарэсы Рэспублікі Беларусь, у частцы адпаведнасці гэтых дакументаў агульнапрызнаным прынцыпам і нормам міжнароднага права;
- правядзенні праверкі канстытуцыйнасці вызначаных Кіраўніком дзяржавы напрамкаў нарматворчай дзейнасці і правапрымяняльнай практыкі судаў, праваахоўных і іншых дзяржаўных органаў.

Пры гэтым Прэзідэнт – не адзіны, на каго ўскладзена задача па забеспячэнні захаванасці Канстытуцыі: ён падзяляе яе з усімі дзяржаўнымі органамі. Аднак яго роля больш значная і звязана з тым, што ў выпадку неабходнасці менавіта Кіраўнік дзяржавы павінен “нагадаць” уладам пра іх прамыя абавязкі, а часам задзейнічаць адпаведныя механізмы для няўхільнага захавання палажэнняў Канстытуцыі.

Прэзідэнт як гарант Канстытуцыі:

- мае права адмяняць акты Урада Рэспублікі Беларусь;
- непасрэдна або праз ствараемыя ім органы ажыццяўляе кантроль за захаваннем заканадаўства мясцовымі органамі кіравання і самакіравання;
- мае права прыпыняць рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў і адмяняць рашэнні мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў у выпадку неадпаведнасці іх заканадаўству.

Іншымі словамі, Кіраўнік дзяржавы забяспечвае ажыццяўленне належнага нарматворчага кантролю ў мэтах безумоўнай абароны канстытуцыйных палажэнняў і захавання прынцыпу вяршэнства права.

ЛЕКЦЫЯ 16. УРАД ЯК ВЫШЭЙШЫ ОРГАН ВЫКАНАЎЧАЙ УЛАДЫ

Трансфармацыя форм урадавай ўлады ў Беларусі.

Дружына, якая сфармавалася вакол князя стала асновай для стварэння судова-адміністрацыйнага апарату. Значная роля дружыны і асобы адносіны паміж князямі і гэтай групай прафесійных воінаў дазволіла даследчыкам вылучыць перыяд існавання дружыннай формы дзяржаўнасці. Дружына, якая непасрэдна дапамагала князю ўяўляла сабой дарадчы орган пры кіраўніку.

Характэрнай рысай структуры адміністрацыйнага апарату Старажытнарускай дзяржавы з’яўлялася змешванне прыватных і агульнадзяржаўных задач. Пры князях і іх намесніках – пасаdnіках існавалі спецыяльныя агенты – цівуны, якія выконвалі розныя функцыі. ***Цівуны*** прысутнічалі на судзе князя і пасаdnіка, нярэдка нават замяшчалі іх у судзе, ім даручалася веданне княжацкай гаспадаркай у сёлах і на княжым двары.

Падначаленне ўсходнеславянскіх саюзаў плямён цэнтральнай уладзе выяўлялася галоўным чынам у рэгулярнай выплаце імі даніны (якая збіралася падчас палюддзя) і неабходнасці даваць вайсковыя кантынгентны для буйных знешнепалітычных мерапрыемстваў. У X ст. сцвярджаецца практыка раздачы кіеўскімі князямі “***кармленняў***”. Кармленні ў старажытнарускі перыяд азначалі часовую перадачу кіеўскім князем права на збор даніны з вызначанай тэрыторыі.

У сапраўднасці першай сістэмай кіравання Старажытнай Русі неабходна прызнаць **пасадніцтва** – размяшчэнне “княжых мужоў” у гарадах з валасцямі, пры надзяленні іх вышэйшымі мясцовымі судово-адміністрацыйнымі функцыямі. Пры гэтым адзінай крыніцай уладных паўнамоцтваў пасаднікаў з’яўлялася княжацкая ўлада. У XI–XII стст. пасаднікі выконвалі наступныя функцыі:

1) кантроль за зборам данін і іх размеркаванне ў адпаведнасці з княжацкімі пастановамі;

2) выкананне вышэйшай адміністрацыйнай улады на месцах ад імя князя;

3) збіранне на карысць князя судовых штрафаў.

Органам мяцовага сялянскага самакіравання была тэрытарыяльная абшчына – **верв**. Верб – гэта тэрытарыяльная акруга, прадстаўнікі якой былі злучаны кругавой адказнасцю па некаторых судавапаліцэйскіх і фінансавых справах. У яе кампетэнцыю ўваходзілі: зямельныя перадзелы, паліцэйскі нагляд, падаткава-фінансавыя пытанні, рашэнне судовых спрэчак, расследаванне злачынстваў і выкананне пакаранняў.

Кіраўнічыя функцыі князя былі вельмі разнастайныя:

1) князь арганізоўваў ваенную справу, прымаў меры для абароны горада і княства, асабіста ўзначальваў заваявальныя і рабаўніцкія паходы;

2) князь прызначаў розных службоўцаў;

3) князь чыніў суд;

4) князь рэгуляваў адносіны з іншымі землямі, складаў дамовы, абвешчаў вайну ці мір;

5) князю належала заканадаўчая ініцыятыва;

6) князі клапаціліся аб царкоўным добраўпарадкаванні;

7) на князя замыкалася ўся фінансавая сістэма зямлі і воласці: ад яго імя збіраліся даніны, падаткі, мытныя і судовыя плацяжы.

З цягам часу змяняецца сістэма дзяржаўнага кіравання – дружынная замяняецца **палацава-вотчыннай**. Фарміруюцца два цэнтры кіравання: **двор (палац) і вотчына**. І раней у сістэме княжацкага вайсковага і адміністрацыйна-судовага кіравання былі задзейнічаны вышэйшыя службовыя асобы княжацкага двара – дворскія і цівуны. У першай палове XIII ст. пачынаюць прыцягвацца і іншыя дваровыя службовыя асобы – мечаноша, стольнік (кіраўнік службы княжага стала-прастола), пячатнік, сядзельнічы (кіраўнік верхавым выездам князя). Князь, які сумяшчаў у сваёй асобе дзяржаўную ўладу і кіраванне ўласнай гаспадаркай, даваў прадстаўнікам свайго двара даручэнні дзяржаўнага характару. Падаткі-даніны і судовыя пошліны паранейшаму збіралі пасаднікі і цівуны – службоўцы княжацкай гаспадаркі. Вылучаючы з іх дзесяціну царкве, частку сабранага добра яны пакідалі сабе. Пераход асноўных функцый дзяржаўнага кіравання

ад дружыны да княжацкага двара звязаны з шэрагам фактараў: структурнымі зменамі ў асяроддзі служылых князю людзей, знікненнем інстытута дружыны; ростам землеўладання княжых мужоў – баяраў, якія ужо не мелі патрэбы ў сваім забеспячэнні за службу князю; а галоўнае – з палітычнай раздробленасцю краіны. Княжацкі двор – гэта апарат кіравання княжацкай гаспадаркай, група блізкіх да князя слуг, пастаянны воінскі атрад.

У перыяд палітычнай раздробленасці пашыраецца значэнне царкоўнай арганізацыі. Фарміраванне зямельнай уласнасці царквы і пераход пад яе юрысдыкцыю некаторых груп насельніцтва ператваралі царкоўныя кафедры ў самастойныя гаспадарчыя арганізмы. Царкоўнае судовае ведамства па колькасці спраў практычна ўваходзіла ў жыццё насельніцтва не менш часта, чым княжацкае. Праз епіскапскага валасцеля або цівуна праходзіла ўся маса бытавых канфліктаў у сямейна-шлюбнай сферы.

Пасады княжацкай адміністрацыі ў Старажытнай Русі.

Дзяржаўнае кіраванне, прадстаўленае княжацкай адміністрацыяй, ахоплівала розныя сферы: адміністрацыйную, ваенную, фіскальную, судовую, знешнепалітычную і інш. Характэрнай асаблівасцю старажытнарускага перыяду была частая непадзеленасць сфер дзейнасці службовых асоб. Князь павінен быў ажыццяўляць свае функцыі кіравання на карысць усёй зямлі, за што ён атрымліваў падтрымку ўсіх пластоў насельніцтва.

Дарадчым органам пры князю была *рада* (“*савет*”), у якую ўваходзіла бліжэйшае акружэнне князя, старэйшая дружына, а таксама запрошаныя князем асобы. У склад рады ўваходзілі васалы князя, баяры, верхаўіна духавенства, часам – княжацкія службоўцы і прадстаўнікі горада, у ваенны час – кіраўнікі саюзнікаў. Кампетэнцыя рады была шырокай: на ёй абмяркоўвалі пытанні заканадаўства, кіравання, адносін з царквой, знешняй палітыкі.

Са складу тых асоб, якія ўваходзілі ў раду і адначасова належалі да старэйшай дружыны, князь прызначаў *пасаднікаў*. Пасада пасадніка адносіцца да ліку найбольш старажытных органаў улады ўсходніх славян. Пасаднікі маглі атрымліваць ад князёў зямельныя ўладанні. У пасадніка заставалася частка сабраных данін-падаткаў і судовых штрафаў і мыт. У асобе пасадніка мы бачым найстаражытнага прадстаўніка дзяржаўнай адміністрацыі.

З канца X ст. у Старажытнарускай дзяржаве пачынае фарміравацца *дзяцымальная (дзесятковая) сістэма*. На чале дзясяткаў былі пастаўлены *дзясяцкія*, а на чале буйнейшых аб’яднанняў у дзясяць дзясяткаў, г. зн. сотні, – *соцкія*. З дзесятковай сістэмай, якая фармавалася такім чынам, неабходна звязаць і пасаду *тысяцкага*, хаця тысяцкія ўяўляюцца, перш за ўсё, у якасці ваенных кіраўнікоў. Аднак да

ліку важных абавязкаў тысячкіх варта аднесці грамадзянскія справы і збор падаткаў-даніны.

Асноўныя службовыя пасады цэнтральнага апарату ў ВКЛ.

Пасля ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага на беларускіх землях працяглы час захоўвалі сваё значэнне ранейшыя органы кіравання і службовыя пасады. Усходнеславянскія традыцыі арганізацыі дзяржаўнага кіравання былі цалкам успрыняты ў новай дзяржаве, аднак паступова ў ВКЛ выпяваюць свае асаблівасці ў дадзенай сферы палітычнага жыцця грамадства. Асаблівасцю дзяржаўнага апарату ВКЛ з'яўлялася адсутнасць калегіяльных галіновых органаў кіравання. Замест іх была створана шырокая сістэма вышэйшых і дваровых пасадак, заснаваных на прынцыпах адзіначалства, прызначэння, персанальнай адказнасці. Гэтыя службовыя асобы, называемыя ўраднікамі, узначальвалі асобныя галіны кіравання і ажыццяўлялі паўсядзённае кіраўніцтва дзяржаўнымі справамі. Самі пасады зваліся ўрадам. Урады падзяляліся на вышэйшыя і ніжэйшыя.

Да ліку вышэйшых адносілася пасада вялікага (дзяржаўнага) **канцлера**. Ён ведаў дзяржаўнай канцылярыяй, ажыццяўляў кантроль за працай пісараў, сакратароў і іх памочнікаў (дзякаў), захоўваў дзяржаўную пячатку і дзяржаўны архіў – **Метрыку ВКЛ**, сачыў за ўлікам усяго ўваходнага допісу, які паступае на імя князя (скаргі, прашэнні, данясенні, судовыя справы), дакладваў гаспадару пра паступіўшыя справы, удзельнічаў у распрацоўцы нарматыўных актаў. Намеснікам канцлера быў **падканцлер** – захавальнік малой дзяржаўнай пячаткі. Гэта пасада была ўведзена ў 1566 г.

Сама ж канцылярыя аформілася ў XIV ст., спачатку як асабістая **канцылярыя** вялікага князя Вітаўта, але з XV–XVI ст. яна набыла статус юрыдычнай установы. У канцылярыі пад кіраўніцтвам канцлера і падканцлера працавалі перакладчыкі, рэгенты, сакратары, пісары, дзякі. Асноўную працу выконвалі пісары і сакратары, якія прызначаліся канцлерам і завярджаліся князем.

Фінансавыя пытанні знаходзіліся ў веданні земскага **падскарбія**, які вёў улік падаткаў і збораў, якія паступалі ў дзяржаўную казну (скарб), ажыццяўляў іх захоўванне, а таксама па ўказанні гаспадара і рады ажыццяўляў выдачу грошай з дзяржаўнай казны, штогод даючы справаздачу пра сваю працу на соймах. Ён ведаў здачай у арэнду дзяржаўнай маёмасці, ажыццяўляў агульнае кіраванне ўсёй дзяржаўнай маёмасцю. У падначаленні ў падскарбія земскага знаходзіліся скарбнікі, якія сачылі за своєчасовым паступленнем сродкаў у казну і разглядалі фінансавыя справаздачы ключнікаў, дзяржаўцаў, цівуноў.

Важнае месца сярод цэнтральных ураднікаў займаў **гетман вялікі** (найвышэйшы), які кіраваў узброенымі сіламі дзяржавы. Падчас ваеннага паходу ён надзяляўся самымі шырокімі паўнамоцтвамі. У яго кампетэнцыю ўваходзіў разгляд спраў пра злачынствы, якія здзейснілі

па службе вайсковыя службовыя асобы, пра нез'яўленне на ваенную службу без паважлівых прычын, пра самавольны сыход з поля бою. У мірны час улада гетмана была меней значнай. Ён кіраваў рэгістрацыяй і зборам служылых людзей, размяркоўваў іх па асобных вайсковых адзінках. Намеснікам гетмана вялікага быў гетман польны, які ўзначальваў узброеныя сілы, размешчаныя ў памежжы.

У войску таксама знаходзіўся *земскі харунжы* з земскай харугвай. Ён ўзначальваў прыватныя і павятовыя харугвы, якія далучыліся да гетманскага войска, выконваў функцыю захоўвання і нашэння падчас цырымоній і ваенных дзеянняў вялікакняжацкай харугвы.

Асобае месца сярод вышэйшых ураднікаў займаў *земскі маршалак*, які ажыццяўляў распарадча-паліцэйскую функцыю ў месцы знаходжання гаспадара і правядзення соймаў. Ён быў захавальнікам парадку і этыкету пры двары. У яго абавязкі падчас сойма ўваходзілі скліканне, старшынстваванне на пасяджэннях сойма і рады пры адсутнасці князя. Ён прымаў паслоў, наведвальнікаў са скаргамі і чалабітнымі, размяшчаў прыбылых на сойм ці аўдыенцыю да князя.

Пасля аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага і Польскага каралеўства ў “дзяржаву абодвух народаў” – Рэч Паспалітую – у арганізацыі кіравання і структуры цэнтральных ураднікаў не адбылося істотных змен. Не адбылося і пранікнення ў шэрагі вышэйшых службовых асоб палякаў. Больш за тое, згодна з палажэннямі новага Статута ВКЛ 1588 г. іншаземцы былі пазбаўлены магчымасці займаць у ВКЛ дзяржаўныя пасады і зямельныя ўладанні. У 1581 г. быў створаны і з 1582 г. пачаў працаваць *Трыбунал Вялікага Княства Літоўскага* – вышэйшы апеляцыйны суд. Ягоныя пастановы былі роўнымі пастановам сойма Рэчы Паспалітай.

З'яўленне міністэрскай формы арганізацыі выканаўчай улады. Беларусы на вышэйшых дзяржаўных пасадах у Расійскай імперыі.

Міністэрская форма арганізацыі выканаўчай улады стала вядома ў Беларусі ў перыяд уваходжання яе тэрыторыі ў склад Расійскай імперыі. Рэарганізацыя цэнтральнага кіравання адбылася ў пачатку XIX ст.. Бюракратычная падпарадкаванасць і іерархія чыноўніцкага апарату, адносная аператыўнасць яго дзейнасці, дакладнасць арганізацыі і справаводства міністэрстваў у найбольшай ступені адпавядалі задачам рэфармавання імперскага ўзроўню кіравання ў Расіі. *Маніфестам ад 8 верасня 1802* г. былі ўтвораны пасады 8 міністраў (ваенна-сухапутных сіл, марскіх сіл, замежных спраў, юстыцыі, унутраных спраў, фінансаў, камерцыі, народнай асветы).

Уводзілася ўніфікаваная арганізацыйная пабудова галіновых ведамстваў. Пры міністры і яго таварышу (намесніку) дзейнічалі канцылярыя і савет. Выканаўчы апарат міністэрстваў складаўся з

некалькіх дэпартаментуў, якія падзяляліся на аддзяленні, а аддзяленні – на сталы. Канцылярыя міністра ажыццяўляла яго сувязь са структурнымі падраздзяленнямі. Адначасова з міністэрствамі ў 1802 г. быў створаны *Камітэт міністраў*, у склад якога ўвайшлі міністры і роўныя ім па рангу кіраўнікі ведамстваў, пазней – страшыня Дзяржаўнага савета, а таксама чыноўнікі па асобнаму прызначэнню імператара.

Фарміраванне чыноўніцкага апарату на тэрыторыі Беларусі адбывалася пераважна за кошт прыездных служачых. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. П. Баброўскі адзначаў, што многія пасады ў вышэйшай адміністрацыі Гродзенскай губерні займалі рускія чыноўнікі, якія “не зліваюцца з мясцовым чыноўніцтвам”. Мясцовыя ўраджэнцы маглі ў лепшым выпадку прэтэндаваць на ніжэйшыя пасады ў мясцовай адміністрацыі. Губернатары, віцэ-губернатары і блізкія да іх па статусу службовыя асобы былі выхадцамі з цэнтральных губерняў Расійскай імперыі. Паслядоўна такі падыход да камплектавання чыноўніцкага апарату выявіў сябе пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. і фарміравання новага імперскага курсу ва ўнутранай палітыцы Расіі, звязанага з рэалізацыяй абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да каталіцкага і яўрэйскага насельніцтва. Служба ў заходняй частцы Расійскай імперыі лічылася для прыездных прадстаўнікоў бюракратычнага апарату найбольш выгаднай і прывілеяванай. Указам імператара ад 1864 г. устанаўлівалася 50%-ая надбаўка да аклада рускім чыноўнікам у беларускіх губернях.

Выхадцы з беларускіх губерняў мелі больш перспектыву паспяховай кар’еры па-за межамі радзімы. Прыкладам таму можа служыць лёс дыпламата і палітычнага дзеяча Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, кампазітара *Міхаіла Клеафаса Агінскага*. Многія прадстаўнікі беларускіх дваранскіх родаў займалі высокія дзяржаўныя пасады ў міністэрствах, губернскіх адміністрацыях у іншых рэгіёнах Расійскай імперыі. У іх ліку вядомы ваеначальнік, генерал-фельдмаршал, герой руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг. *І. Гурко* – сын ураджэнца Віцебскай губерні, камандуючага ўсімі рэзервовымі і запаснымі войскамі Расійскай імперыі генерала У. Гурко. Шырока вядома дыпламатычная дзейнасць *І. Гашкевіча* – першага афіцыйнага прадстаўніка Расійскай імперыі ў Японіі, ураджэнца Мінскай губерні, вядомага лінгвіста. Ураджэнец Мінскай губерні граф *Эмерык Гутэн-Чапскі* закончыў Маскоўскі ўніверсітэт, займаў пасады Наўгародскага і Пецярбургскага губернатараў, камергера імператарскага двара.

Урад Савецкай Беларусі. Першы ўрад Савецкай Беларусі, створаны *31 снежня 1918* г., складаўся з прадстаўнікоў Аблвыкамзаха і беларускіх камуністаў, якія працавалі ў гэты час у Маскве. Часовы рабоча-сялянскі ўрад узначаліў *Зміцер Жылуновіч*. 2 лютага 1919 г. ён перадаў свае паўнамоцтвы I Усебеларускаму з’езду Саветаў рабочых,

сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Адобраная з'ездам Канстытуцыя ССРБ вызначала структуру вышэйшых органаў дзяржаўнай улады. На сваім першым пасяджэнні Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК) стварыў Вялікі і Малы прэзідыўмы. У Вялікі прэзідыўм уваходзілі ўсе камісары, і дадзены орган фактычна з'яўляўся Саветам Народных Камісараў (СНК).

З утварэннем Саюза ССР быў сфарміраваны ўрад – *Саўнаркам СССР* – на чале з У. Леніным. У 1924 г. кіраўніцтва ЦВК і СНК Беларускай ССР размежавалі. Старшынёй урада стаў *Іосіф Адамовіч*. У межах будаўніцтва Саюза была распрацавана другая Канстытуцыя БССР, якая была прынята 11 красавіка 1927 г. Асноўная рыса Канстытуцыі 1927 г. – размежаванне функцый дзяржаўных органаў: Адмянялася права СНК БССР у неадкладных выпадках самастойна выдаваць заканадаўчыя акты.

Згодна Канстытуцыі БССР 1937 г. *Савет Народных Камісараў БССР* з'яўляўся выканаўча-распарадчым органам. Ён ствараўся ЦВК БССР для непасрэднага кіравання асобнымі галінамі дзяржаўнага жыцця рэспублікі. Згодна з Законам СССР ад 15 сакавіка **1946** г. і Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 26 сакавіка таго ж года СНК БССР пераўтвораны ў *Савет Міністраў БССР*.

Функцыі і задачы сучаснага ўрада.

З набыццём незалежнасці функцыі выканаўчай улады ў Рэспубліцы Беларусь былі замацаваны за *Саветам Міністраў*. Такая назва беларускага ўрада захавалася з часу прыняцця апошняй Канстытуцыі БССР у 1978 г. і захоўвалася да пачатку дзеяння Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. З увядзеннем інстытута прэзідэнцтва ўрадавыя паўнамоцтвы былі ўскладзены на *Кабінет Міністраў* Рэспублікі Беларусь, які ствараўся пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь для рэалізацыі паўнамоцтваў выканаўчай улады ў галінах эканомікі, знешняй палітыкі, абароны, нацыянальнай бяспекі, аховы грамадскага парадку. Непасрэднае кіраўніцтва дзейнасцю Кабінета Міністраў ускладалася на *Прэм'ер-міністра*.

Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой калегіяльны цэнтральны орган дзяржаўнага кіравання, які ў адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь ажыццяўляе выканаўчую ўладу і кіраўніцтва сістэмай падпарадкаваных яму органаў дзяржаўнага кіравання і іншых дзяржаўных арганізацый, а таксама мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў. Урад Рэспублікі Беларусь валодае шырокімі паўнамоцтвамі ў эканамічнай і фінансавай сферах, у галіне навукі і адукацыі, культуры, у сферы архіўнай справы, у галіне аховы здароўя, сацыяльнага забеспячэння, аховы і аплаты працы, аховы навакольнага асяроддзя.

Структура Урада Рэспублікі Беларусь.

У склад *Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь* уваходзяць

Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, Кіраўнік Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Старшыня Камітэта дзяржаўнага кантролю, намеснікі Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, міністры, старшыні дзяржаўных камітэтаў, Кіраўнік Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Старшыня Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Старшыня Нацыянальнага статыстычнага камітэту, Старшыня праўлення Беларускага рэспубліканскага саюза спажывецкіх таварыстваў.

Структура Урада Рэспублікі Беларусь за апошнія амаль 30 гадоў неаднаразова змянялася. Па стане на 2020 г. структура Урада Рэспублікі Беларусь выглядае наступным чынам: Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, намеснікі Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, Прэзідыум Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Апарат Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Для арганізацыі і кантролю выканання прынятых Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь рашэнняў, ствараецца **Апарат Савета Міністраў** Рэспублікі Беларусь. Кіраўнік Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь па статусе з'яўляецца міністрам, прызначаецца на пасаду і вызваляецца ад пасады Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Апарат Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь з'яўляецца юрыдычнай асобай, мае самастойны баланс, рахункі ў банках, у тым ліку валютны. Работнікі Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь у сваёй дзейнасці падсправаздачныя Прэм'ер-міністра.

Па стане на 2020 г. у Рэспубліцы Беларусь дзейнічаюць 24 міністэрствы, 7 дзяржаўных камітэтаў і 6 дзяржаўных арганізацый, падпарадкаваных Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь. Сярод іх:

– міністэрствы: абароны; адукацыі; антыманапольнага рэгулявання і гандлю; архітэктуры і будаўніцтва; аховы здароўя; жыллёва-камунальнай гаспадаркі; замежных спраў; інфармацыі; культуры; лясной гаспадаркі; па падатках і зборах; па надзвычайных сітуацыях; працы і сацыяльнай абароны; прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя; прамысловасці; сельскай гаспадаркі і харчавання; спорту і турызму; сувязі і інфарматызацыі; транспарту і камунікацый; унутраных спраў; фінансаў; эканомікі; энергетыкі; юстыцыі;

– дзяржаўныя камітэты: па маёмасці; па навуцы і тэхналогіях; па стандартызацыі; Камітэт дзяржаўнай бяспекі; дзяржаўныя ваенна-прамысловы, пагранічны, мытны камітэты;

– дзяржаўныя арганізацыі, падпарадкаваныя Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь: Беларускі дзяржаўны канцэрн харчовай прамысловасці; Беларускі дзяржаўны канцэрн па нафце і хіміі; Беларускі дзяржаўны канцэрн па вытворчасці і рэалізацыі тавараў лёгкай прамысловасці; Беларускі вытворча-гандлёвы канцэрн лясной, дрэваапрацоўчай і цэлюлозна-папяровай прамысловасці; Беларускі

рэспубліканскі саюз спажывецкіх таварыстваў; Рэспубліканскі цэнтр па аздарэўленню і санаторна-курортнаму лячэнню насельніцтва.

Прэм'ер-міністр. Работаў Урада ў Рэспубліцы Беларусь кіруе *Прэм'ер-міністр*, які ажыццяўляе непасрэднае кіраўніцтва дзейнасцю Урада і нясе персанальную адказнасць за яго работу; падпісвае пастановы Урада; прадстаўляе Парламенту праграму дзейнасці Урада, а ў выпадку яе адхілення прадстаўляе паўторную праграму дзейнасці Урада; інфармуе Прэзідэнта аб асноўных напрамках дзейнасці Урада і аб усіх яго найважнейшых рашэннях; выконвае іншыя функцыі, звязаныя з арганізацыяй і дзейнасцю Урада.

За гісторыю незалежнай Рэспублікі Беларусь Урад Рэспублікі Беларусь узначальвалі В. Кебіч (1991–1994), М. Чыгір (1994–1996), С. Лінг (1996–2000), У. Ярмошын (2000–2001), Г. Навіцкі (2001–2003), С. Сідорскі (2003–2010), М. Мясніковіч (2010–2014), А. Кабякоў (2014–2018), С. Румас (2018–2020), Р. Галоўчанка (2020 – па сённяшні дзень).

ЛЕКЦЫЯ 17. ЗАКАНАДАЎЧАЯ І СУДОВАЯ ГАЛІНЫ ЎЛАДЫ. ПАЛІТЫЧНЫЯ ПАРТЫІ І ГРАМАДСКІЯ АБ'ЯДНАННІ

Перадпарламенцкія формы прадстаўніцтва: вечы і соймы.

З другой паловы XI ст. летапісы адзначаюць актывізацыю дзейнасці *веча* ў дзяржавах-княствах. Звязана гэта было з ростам насельніцтва гарадоў, павелічэннем колькасці купцоў і рамеснікаў і ў цэлым з узростаннем іх эканамічнай моцы.

Веча ў Полацку не было пастаянна дзеючым органам і не вырашала паўсядзённых, бягучых пытанняў жыцця зямлі. Між тым на вечы маглі разглядацца найбольш важныя дзяржаўныя пытанні. Акрамя пытанняў аб замяшчэнні прастола, на вечы маглі прымацца рашэнні аб замежнапалітычных кроках.

Органы народнага самакіравання ў “далітоўскі” перыяд яшчэ не склаліся ў развітую сістэму і былі прадстаўлены ў гарадах вечам, а ў сельскай мясцовасці – абшчыннымі народнымі сходамі. Абавязковымі ўдзельнікамі народных сходаў у гарадах былі вышэйшыя асобы: князі, царкоўныя іерархі, баяры, багатыя купцы. Яны і кіравалі вечавымі сходамі. Кампетэнцыя вечавых сходаў была шырокая: веча ведала пытаннямі вайны і міру, распараджалася княжацкім сталом, фінансавымі і зямельнымі рэсурсамі воласці, грашовымі зборамі.

Умацаванне эканамічных сувязей унутры ВКЛ, умацэнне працэсу цэнтралізацыі выклікалі неабходнасць шырэйшага прыцягнення шляхты да рашэння агульнадзяржаўных пытанняў – і

асабліва да больш актыўнага іх удзелу ў выкананні рашэнняў цэнтральных органаў. У сувязі з гэтым з XIV ст. пачынаюць склікацца агульнадзяржаўныя сходы прадстаўнікоў класа феадалаў – **Вальныя соймы**.

Сойм ВКЛ складаўся толькі з асоб прывілеяванага саслоўя. Склад Вальнага сойма не быў дакладна вызначаны. Першапачаткова ў яго склад уваходзілі ўсе буйныя феадалы, якія засядалі ў радзе, важныя асобы не толькі цэнтральнай, але і мясцовай адміністрацыі, а таксама ўся шляхта. У XVI ст. сойм з усесаслоўнага ператвараецца ў **прадстаўнічы орган**, на пасяджэнні якога з'яўлялася не ўся шляхта, а толькі яе прадстаўнікі – **па два дэпутаты (паслы) ад кожнага павета**, якія абіраліся на павятовых соймах. Гэта было ўведзена ў **1512 г.** у сувязі з тым, што часта з асобных паветаў ніхто не з'яўляўся.

Збіраліся соймы па меры патрэбы, загадзя вызначаных тэрмінаў склікання сойма не было. Па Статуце 1566 г. яны склікаліся гаспадаром ці па просьбе шляхты. Не было і пастаяннага месца іх правядзення: яны збіраліся ў розных гарадах і замках. Працягласць пасяджэнняў магла складаць 2–3 дні, а часам – некалькі месяцаў, але часцей за ўсё яны працягваліся 2–4 тыдні.

Кола пытанняў, якія разглядаліся на пасяджэннях, вызначалася традыцыйным правам, і толькі ў другой палове XVI ст. была зроблена спроба ў заканадаўчым парадку вызначыць кампетэнцыю сойма. Да яго ведання з гэтага часу сталі адносіцца: выбар гаспадара, абмеркаванне ўмоў міжнародных дамоў, пытанні вайны і міру, увядзенне новых і змена старых падаткаў і павіннасцей, прыняцце новага і змена дзеючага заканадаўства, разгляд асобных крымінальных спраў, якія закраналі інтарэсы дзяржавы, вялікага князя ці знатных асоб.

Новым этапам у развіцці прадстаўніцтва ў ВКЛ стала стварэнне новай структуры вышэйшых органаў улады ў створанай у 1569 г. дзяржаве – Рэчы Паспалітай. Новая дзяржава ўзначальвалася адным манархам, які адначасова з'яўляўся і каралём польскім, і вялікім князем літоўскім. Аб'ядноўваліся і соймы, а месцам іх правядзення прызначалася **Варшава** (каранацыйных – **Кракаў**). У супольны **Сенат Рэчы Паспалітай**, што складаўся з 90–95 асобаў, ад ВКЛ ўвайшлі два біскупы, 9 ваяводаў і жамойцкі стараста, 10 кашталянаў, міністры. У ніжнюю палату – **Пасольскую ізбу** – ад ВКЛ было ўключана 44 паслы: па 2 ад кожнага шляхецкага сойма і 2 асобна ад Вільні.

Дэпутаты (паслы) у Пасольскую ізбу выбіраліся на соймах ад кожнага павета выключна мясцовай шляхтай. Усяго ў Рэчы Паспалітай збіралася каля 70 соймаў, з якіх 24 прыходзілася на ВКЛ. Соймікі перад Вальным соймам склікаліся каралём Рэчы Паспалітай, які высылаў для гэтага свайго легата з каралеўскім лістом. У апошнім тлумачыліся падставы для склікання Сойма. Пасля азнаямлення з

легацыяй і выбараў паслоў соймік складаў агульную *інструкцыю паслам* – *наказ*, які ўтрымліваў указанні па пытаннях будучага сойма.

Склалася традыцыя, згодна з якой перад вальным соймам Рэчы Паспалітай выбраныя на соймках паслы разам з сентамі ВКЛ збіраліся на свой “*генеральны сойм*”, на якім на аснове інструкцыяў павятовых соймкаў выпрацоўвалася агульная праграма і ўзгаднялася агульная пазіцыя ВКЛ. Адбываліся яны ў *Ваўкавыску*, а потым у *Слоніме* за два тыдні да вальнага сойма ў Варшаве. Та таго ж у 1570-х гг. у ВКЛ з’явіўся яшчэ адзін агульнадзяржаўны інстытут парламентарызму – *генеральны, або галоўны з’езд*, празваны *віленскай канвакацыяй* (з-за таго, што першы адбыўся ў Вільні).

Крызісны стан, у якім апынулася Рэч Паспалітая, патрабаваў рэфармавання арганізацыі кіравання, эканомікі, вайскавай справы, адукацыі. Да ліку першых рэформаў адносіліся пераўтварэнні ў сферы адукацыі, што адпавядала ідэям таго часу – так званай эпохі Асветы. У 1773 г. у Еўропе быў скасаваны Ордэн езуітаў. Маёмасць апошняга на тэрыторыі Рэчы Паспалітай была перададзена Камісіі нацыянальнай асветы (*Адукацыйнай камісіі*), якая такім чынам з’явілася *першым у Еўропе міністэрствам асветы Новага часу*. Адукацыйная камісія заснавала свецкія школы – сярэднія і пачатковыя, рэфармавала праграму навучання, распрацавала агульны статут для ўсіх школ.

У 1788 г. у Варшаве пачаў працу “*Вялікі*”, або “*Чатырохгадовы*” *сойм*. Менавіта пад час яго работы быў ажыццяўлены шэраг важных рэформаў, вяршыняй якіх было зацвярджэнне “Урадавага статута” – *Канстытуцыі 3 траўня 1791 г.* Гэты асноўны закон дзяржавы рэгуляваў правы і абавязкі насельніцтва, прынцыпы арганізацыі дзяржаўнай улады. Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 траўня 1791 г. была першым пісьмовым асноўным законам свайго часу. Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 траўня 1791 г. *адмяняла* выбарнасць караля, “*ліберум вета*” і канфедэрацыі.

Беларускія дэпутаты ў Дзяржаўных думах Расійскай імперыі.

Рэвалюцыйны націск 1905 г., актывізацыя грамадскіх сіл, у тым ліку ліберальнай апазіцыі прымусілі Мікалая II пайсці на саступкі і зацвердзіць 6 жніўня 1905 г. праект стварэння Дзяржаўнай думы. Праект быў распрацаваны ў Міністэрстве ўнутраных спраў пад кіраўніцтвам міністра А. *Булыгіна*. *Маніфестам 17 кастрычніка 1905 г.* прадугледжвалася пашырэнне кола выбаршчыкаў і наданне Думе *права заканадаўчай ініцыятывы*.

Выбары ў I Дзяржаўную думу адбываліся ва ўмовах масавых рэпрэсій з боку ўрада ў сувязі з рэвалюцыйнымі выступленнямі. Перамогу на выбарах у I Дзяржаўную думу атрымалі *кадэты*. Адным з найбольш вострых пытанняў у рабоце Думы стала *аграрнае*. Аўтанамісты з беларускіх губерняў *Р. Скірмунт, Н. Сангайла, Б. Ялавецкі* адстойвалі неабходнасць захавання памешчыцкай і

сялянскай уласнасці на землю. **Князь І. Друцкі-Любецкі** выступіў супраць законапраекта сваіх аднапартыйцаў, лічыў немэтазгодным прымаць агульны для ўсёй Расійскай імперыі аграрны закон, падкрэсліваў асаблівае стаўленне беларускіх сялян да зямельнай уласнасці.

У канцы 1906 – пачатку 1907 г. разгарнулася барацьба вакол **выбараў у II Дзяржаўную думу**. Спад рэвалюцыйнай барацьбы, узмацненне ўрадавых рэпрэсіўных мерапрыемстваў далі магчымасць умацаваць свае пазіцыі ў беларускіх губернях **акцыябрыстам** і **“Саюзу рускага народа”**. Прадстаўнікі гэтых арганізацый у кастрычніку 1906 г. на з’ездзе ў Вільні ўтварылі **“Рускі ўскраінны саюз”**. “Рускі ўскраінны саюз” патрабаваў пазбавіць палякаў і яўрэяў выбарчых правоў, не прызнаваў асобнасць беларускага народа, а беларускі нацыянальны рух лічыў польскай інтрыгай.

Перамогу на выбарах у II Дзяржаўную думу ад беларускіх губерняў атрымалі два блокі: з аднаго боку – саюз акцыябрыстаў і праваманархічных арганізацый, з другога – аўтанамісты. Дзейнасць Дзяржаўнай думы другога склікання пачалася 20 лютага 1907 г. Галоўным у яе працы стала **аграрнае пытанне**. У 1907 г. ва ўмовах спаду сацыяльных пратэстаў **уряд вырашыў распусціць Думу** і змяніць без яе згоды выбарчы закон. **3 чэрвеня 1907 г. Мікалай II распусціў Думу** і адначасова насуперак палажэнням уласнага Маніфеста ад 17 кастрычніка змяніў выбарчы закон.

Ад Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта да Вярхоўнага Савета.

Першы Усебеларускі з’езд саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, які праходзіў **2–4 лютага 1919 г.**, вызначыў вяршэнства з’езда Саветаў Беларусі, а ў перыяд паміж з’ездамі – **Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК)**. У адпаведнасці з Канстытуцыяй ЦВК Беларусі з’яўляўся вышэйшым заканадаўчым, і кантралюючым органам. Цэнтральны Выканаўчы Камітэт стварыў Вялікі і Малы прэзідыумы. Вялікі прэзідыум, куды ўваходзілі ўсе камісары, фактычна з’яўляўся Саветам Народных Камісараў. Узначаліў новы ўрад, які складаўся з былых кіраўнікоў Аблвыканкамзаха, **А. Мяснікоў**. Беларусы, у тым ліку **З. Жылуновіч**, у склад ЦВК не увайшлі.

Пасля таго, як прайшлі з’езды ў валасцях і паветах БССР, **13–17 снежня 1920 г.** у Мінску адбыўся **Другі Усебеларускі з’езд Саветаў**. З’езд падцвердзіў, што вышэйшым органам дзяржаўнай улады ў рэспубліцы застаецца З’езд Саветаў. Змены, якія адбыліся ў далейшым, былі звязаны з Саюзным будаўніцтвам. **30 снежня 1922 г.** у Маскве на I з’ездзе Саветаў прадстаўнікамі РСФСР, Украінскай і Беларускай савецкіх сацыялістычных рэспублік, а таксама Закаўказскай федэрацыі былі падпісаны **Дэкларацыя аб стварэнні СССР і Саюзнай**

Дагавор. Згодна прынятай Канстытуцыі СССР 1924 г. **ЦВК СССР** пад старшынствам М. Калініна складаўся з двух раўнапраўных палат: **Саюзага савета і Савета нацыянальнасцей.**

ЦВК СССР не з'яўляўся пастаянна дзеючым органам, ён склікаўся на сесіі тры разы на год. У перыяд паміж сесіямі ЦВК СССР вышэйшым заканадаўчым, выканаўчым і распарадчым органам улады СССР з'яўляўся Прэзідыум ЦВК СССР. Згодна прынятай VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў **Канстытуцыі БССР 1927** г., вярхоўным органам улады вызначаўся **ЦВК, а СНК быў яму падсправаздачны.** Старшынёй ЦВК БССР і яго Прэзідыума да 1937 г. быў **Аляксандр Чарвякоў.**

Аднастайнасць грамадска-палітычнага жыцця выявілася, па сутнасці, у капіраванні тых структур на рэспубліканскім узроўні, што ствараліся ў СССР. Важнейшыя змены былі акрэслены прыняццем 5 снежня 1936 г. новай Канстытуцыі СССР, якая ўнесла змены ў сістэму вышэйшых органаў улады і кіравання. З прыняццем Канстытуцыі СССР 1936 г. спынілі сваё існаванне 3'езды Саветаў. Замест іх і ЦВК СССР быў створаны **Вярхоўны Савет СССР.** Вярхоўны Савет СССР – вышэйшы орган дзяржаўнай улады, які быў правамоцны вырашаць усе пытанні, аднесенныя да ведання СССР. Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР (пасля вайны быў абраны **М. Наталевіч**, затым у 1948 г – **В. Казлоў**) ніколі не з'яўляўся першай дзяржаўнай асобай, хоць і займаў пэўнае месца ў партыйна-савецкай іерархіі.

Нацыянальны сход – двухпалатны парламент у сучаснай Беларусі. Структура і функцыі Савета Рэспублікі і Палаты прадстаўнікоў.

Нацыянальны сход з'яўляецца вышэйшым прадстаўнічым і заканадаўчым органам і складаецца з дзвюх палат: **Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі.** Ён выконвае прадстаўнічую і заканадаўчую функцыі. Тэрмін паўнамоцтваў Парламента – 4 гады. Прадстаўнічая функцыя Парламента ў структуры інстытутаў улады азначае, што ў яго складзе працуюць прадстаўнікі народу, якія выбіраюцца ім і часткова прызначаюцца, якія атрымалі права ад імя народа прымаць законы і прадстаўляць інтарэсы людзей. Заканадаўчая функцыя азначае, што асноўная задача Парламента – заканатворчая.

Склад **Палаты прадстаўнікоў – 110 дэпутатаў.** Выбранне дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў ажыццяўляецца ў адпаведнасці з законам на аснове ўсеагульнага выбарчага права пры тайным галасаванні. Дэпутатам Палаты прадстаўнікоў можа быць грамадзянін Беларусі, які дасягнуў 21 года.

Членам **Савета Рэспублікі** можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 30 год і які пражыў на тэрыторыі адпаведнай вобласці, горада Мінска не менш за 5 гадоў. Члены Савета Рэспублікі выбіраюцца на пасяджэннях дэпутатаў мясцовых Саветаў дэпутатаў

базавага ўзроўню кожнай вобласці і горада Мінска тайным галасаваннем па восем членаў. Восем членаў Савета Рэспублікі прызначаюцца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Палаты збіраюцца на *дзве чарговыя сесіі* ў год. Першая сесія адкрываецца *2 кастрычніка*; яе працягласць не можа быць больш за 80 дзён. Другая сесія адкрываецца *2 красавіка*; яе працягласць не можа быць больш за 90 дзён. У Палаце прадстаўнікоў працуюць на прафесійнай аснове ў адрозненне ад Савета Рэспублікі. Права заканадаўчай ініцыятывы належыць дэпутатам Палаты прадстаўнікоў і Савету Рэспублікі.

Палата прадстаўнікоў:

1) разглядае па прапанове Прэзідэнта або па ініцыятыве не менш 150 тысяч грамадзян Рэспублікі Беларусь, якія валодаюць выбарчым правам, праекты законаў аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю, аб тлумачэнні Канстытуцыі;

2) разглядае праекты законаў, у тым ліку аб зацвярджэнні асноўных напрамкаў унутранай і знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь; ваеннай дактрыны; аб асноўным змесце і прынцыпах ажыццяўлення правоў, свабод і абавязкаў грамадзян; аб правах нацыянальных меншасцей; аб зацвярджэнні рэспубліканскага бюджэту і справаздачы аб яго выкананні; устанаўленні рэспубліканскіх падаткаў і збораў і інш.;

3) назначае выбары Прэзідэнта і інш.

Савет Рэспублікі:

1) адабрае або адхіляе прынятыя Палатай прадстаўнікоў праекты законаў аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю; аб тлумачэнні Канстытуцыі; праекты іншых законаў;

2) дае згоду на прызначэнне Прэзідэнтам Старшыні Канстытуцыйнага Суда, Старшыні і суддзяў Вярхоўнага Суда, Старшыні і суддзяў Вышэйшага Гаспадарчага Суда, Старшыні Цэнтральнай камісіі па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, Генеральнага пракурора, Старшыні і членаў Праўлення Нацыянальнага банка;

3) выбірае шэсць суддзяў Канстытуцыйнага Суда і інш.

Гістарычныя формы судовых органаў у айчыннай гісторыі.

Даволі развітая і разнастайная сістэма судовых органаў склалася ў Вялікім Княстве Літоўскім. Судовыя органы ВКЛ з'яўляліся часткай дзяржаўнага апарату. Іх сістэма ў завершаным выглядзе сфарміравалася ў XVI ст., калі былі створаны *земскія, надкаморскія і Галоўны суды*. У той жа час працягвалі дзейнічаць і раней створаныя суды, якія разам з ізноў створанымі сфарміравалі досыць прагрэсіўную судовую сістэму Вялікага Княства Літоўскага, якая дзейнічала ў Беларусі да 1830 г.

Першапачаткова судовая ўлада на месцах належала вялікакняжацкім ураднікам. Спецыяльнымі судовымі органамі для простага народа былі копныя суды для сялян і магістрацкія для мяшчан.

Вышэйшым судовым органам з'яўляўся *Гаспадарскі (Вялікакняжацкі) суд*, які да 1581 г. (да стварэння Галоўнага суда) выступаў як апеляцыйны суд і як суд першай інстанцыі па найбольш важных справах, якія закраналі інтарэсы дзяржавы і шляхты. Гаспадарскі суд быў вышэйшым усесаслоўным калегіяльным судом. Ён ажыццяўляўся вялікім князем з панамі-раднымі і іншымі ўраднікамі. Кампетэнцыя Гаспадарскага суда была даволі шырокай. У якасці суда першай інстанцыі ён разглядаў найбольш важныя справы.

Гаспадарскі суд быў перагружаны і дзейнічаў павольна, а колькасць спраў з года ў год павялічвалася. Для таго каб паскорыць вядзенне судаводства і разгрузіць Гаспадарскі суд, граматай караля Стэфана Баторыя ад 1 сакавіка **1581** г. быў заснаваны *Галоўны суд, ці Галоўны літоўскі трыбунал*.

На месцах дзейнічалі суды першай інстанцыі, сярод якіх асноўным лічыўся *замкавы (гродскі) суд* – усесаслоўны суд, які дзейнічаў штомесяц, але не быў адлучаны ад адміністрацыі. Замкі даваліся ў кіраванне ваяводам, а таксама старатам, якія ажыццяўлялі адміністрацыйныя, фінансавыя і судовыя функцыі. Ваявода ці старата разглядалі справы не аднаасобна, а з удзелам мясцовых феадалаў. Гродскі суд ажыццяўляў і адміністрацыйныя функцыі: выконваў рашэнні земскага, Галоўнага суда, фіксаваў завяшчанні, акты дарэння, усынаўлення. Пры гродскім судзе знаходзіліся кат і турма, у якой утрымліваліся зняволеныя па рашэнні гродскага, земскага і Галоўнага судаў.

Земскі суд быў выбарным, калегіяльным і цалкам адлучаным ад адміністрацыі судом. Але гэта быў і чыста *саслоўны суд*, які *фарміраваўся толькі са шляхты* і разглядаў справы толькі ў адносінах шляхты. У склад земскага суда ўваходзілі тры чалавекі: земскі суддзя, падсудак і земскі пісар, выбраныя са шляхты дадзенага павета. Паводле Статуту 1588 г. шляхта павета вылучала па чатыры чалавекі, з якіх затым гаспадар зацвярджаў аднаго на пасадзе пажыццёва. Да кандыдата прад'яўляліся адпаведныя цэнзы – маёмасны, адукацыйны, аселасці і добранадзейнасці, акрамя таго, улічваліся грамадзянства і вера (толькі хрысціянская). Законам не быў выразна вызначаны ўзроставы цэнз, але звычайна патрабавалася, каб асоба была не маладзей за 23 гады.

Кампетэнцыя земскага суда была шырокай. Ён разглядаў справы па маёнтках, з якіх спраўлялася земская ваенная служба, іскі пра незаконны збор прыватнымі асобамі гандлёвай мыты ці павелічэнне яе памеру, спрэчкі пра прыналежнасць да шляхецтва, а таксама крымінальныя і грамадзянскія справы. Усё справаводства знаходзілася ў ваданні земскага пісара.

Справы, якія тычацца *зямельнай уласнасці*, былі ў веданні спецыяльна створанага ў 1565 г. на Віленскім сойме *падкаморскага*

суда. Ён засноўваўся ў кожным павеце і разглядаў толькі адну катэгорыю грамадзянскіх спраў – межавыя спрэчкі па маёнтках.

Каптуровы суд з’яўляўся часовым надзвычайным судом і дзейнічаў у перыяд безкаралеўя. Ён ствараўся на аснове спецыяльнай пастановы Вальнага сойма з ліку мясцовых суддзяў. Яго рашэнні былі канчатковымі і абскарджанню не падлягалі. Упершыню каптуровы суд у Беларусі быў заснаваны па пастанове Віленскага сойма ў **1587** г.

Судамі для простага народа, апроч суда службовых асоб і феадала, былі **копныя суды** – сходы сялян, скліканыя для разгляду крымінальных спраў. Суддзямі былі прадстаўнікі сялянскіх органаў самакіравання – **старцы**, а таксама **копныя мужы**, да якіх адносіліся не ўсе сяляне, а толькі гаспадары. Дзейнічалі копныя суды на падставе норм традыцыйнага права. Копны суд разглядаў і асоба небяспечныя злачынствы, і дробныя правапарушэнні. Гэта былі хуткадзейныя суды: любое пакаранне аж да пакарання смерцю адразу ж прыводзілася ў выкананне.

Для мяшчан гарадоў, якія атрымалі граматы на магдэбургскае права, засноўваліся **магістрацкія (войтаўска-лаўніцкія і бурмістарска-радзецкія) суды**. Першы з іх, у які ўваходзілі войт і лаўнікі, разглядаў крымінальныя справы. У складзе другога былі бурмістры і радцы. Гэты суд разглядаў спрэчкі па грамадзянскіх справах. Жыхары гарадоў без магдэбургскага права судзіліся ў гродскім судзе.

У 1775 г. у Расійскай імперыі была праведзена рэформа, вынікам якой стала стварэнне новай сістэмы судоў з яскрава выражаным саслоўным пачаткам. На Полацкую і Магілёўскую губерні яе палажэнні распаўсюдзіліся ў 1778 г. З гэтага часу судаўладкаванне ўключала тры інстанцыі павятовага і губернскага ўзроўняў – ніжнюю, сярэдняю і верхнюю, а таксама вышэйшую судовую інстанцыю – **Сенат**. Судамі першай (ніжняй) і другой (сярэдняй) інстанцый для дваран з’яўляліся **павятовыя і верхнія земскія суды** адпаведна, для купцоў і мяшчан – **гарадскія і губернскія магістраты**, для вольных сельскіх жыхароў – **ніжняя і верхняя расправы**. У губернскіх гарадах знаходзіліся суды трэцяй (верхняй) інстанцыі – **палаты грамадзянскага і крымінальнага суда**, якія мелі ўсесаслоўны характар.

Істотныя змены ў сферы судаводства адбыліся пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. Імкнучыся аслабіць польскі ўплыў на тэрыторыі Беларусі, з 1831 г. у 5 беларускіх губернях пачала распаўсюджвацца судовая сістэма па агульнарасійскаму ўзору. З 1831 г. **адмянялася дзеянне Статута ВКЛ** 1588 г. у Магілёўскай і Віцебскай губернях, з 1840 г. – Мінскай, Гродзенскай і Віленскай. Чарговая трансфармацыя судаўладкавання і судаводства адбылася ў выніку правядзення **судовай рэформы 1864** г., паводле якой абвяшчаліся шэраг дэмакратычных прынцыпаў: усесаслоўнасць, незалежнасць суда ад

адміністрацыі, нязменнасць суддзяў, выбарнасць часткі судовых органаў.

Пры разглядзе крымінальных спраў прадугледжваўся ўдзел у судовым працэсе **присяжных засядацеляў**, якія незалежна ад суддзяў выносілі рашэнне. Для юрыдычнай дапамогі падсудным быў створаны інстытут **присяжных павераных (адвакатаў)**, якія не знаходзіліся на дзяржаўнай службе і не залежалі ад урада. У Беларусі судовая рэформа пачалася толькі ў 1872 г. з увядзення **міравых судаў**. Паколькі ў Беларусі адсутнічалі земствы, то міравыя суддзі тут не выбіраліся. Акруговыя суды, судовыя палаты, прысяжныя засядацелі і прысяжныя павераныя з'явіліся ў беларускіх губернях толькі ў 1883 г. Спіс прысяжных засядацеляў таксама зацвярджаўся ўладамі.

У агульных рысах такая сістэма судаводства захоўвалася да апошніх дзён існавання Расійскай імперыі. З новай уладай прыйшла і новая сістэма судаў. Адпаведнымі дэкрэтамі, якія былі выдадзены органамі савецкай улады ў **1917–1918 гг.**, былі створаны **Рэвалюцыйныя і Касацыйныя трыбуналы**. У БССР яны былі заменены Вышэйшым Судом і Вышэйшым Касацыйным Судом толькі падчас правядзення судовай рэформы 1922–1923 гг. На працягу 1920–1930-х гг. судаўладкаванне БССР неаднаразова змянялася і было канчаткова аформлена з прыняццем у **1938 г.** Закона “Аб судаўладкаванні саюзных і аўтаномных рэспублік”. Паводле дадзенага нарматыўнага акту крымінальныя справы і грамадзянскія справы па ісках фізічных асоб былі аднесены да кампетэнцыі **народных судаў**. Грамадзянскія справы па ісках юрыдычных асоб і арганізацый разглядаліся **абласнымі судамі**. Пад іх юрысдыкцыю траплялі і справы аб контррэвалюцыйных злачынствах і крадзяжах сацыялістычнай уласнасці. Функцыі кантролю за гэтымі судамі былі ўскладзены на **Вярхоўны Суд БССР**. Акрамя таго, дзейнічалі **спецыяльныя суды**: ваенныя трыбуналы і лінейныя суды (чыгуначнага і воднага транспарту).

Чарговая буйная **рэформа ў сістэме судаўладкавання СССР** адбылася ў **1958 г.** Паводле яе былі вызначаны два ўзроўні судовых органаў – **агульнасаюзны і рэспубліканскі**. Да першага былі аднесены Вярхоўны Суд СССР і ваенныя трыбуналы, да другога – Вярхоўны Суд, абласныя суды і народныя суды. Такая судовая сістэма, хоць і з пэўнымі зменамі, дзейнічала да 1990-х гг.

Віды і паўнамоцтвы сучасных судаў у Рэспубліцы Беларусь.

Сучасная судовая сістэма будзецца на прынцыпах тэрытарыяльнасці і спецыялізацыі і складаецца з **Канстытуцыйнага Суда і сістэмы судаў агульнай юрысдыкцыі**. Суды **агульнай юрысдыкцыі** ажыццяўляюць правасуддзе па грамадзянскіх, крымінальных, адміністрацыйных і эканамічных справах. Сістэму судаў агульнай юрысдыкцыі складаюць раённыя (гарадскія) суды,

эканамічныя суды абласцей (горада Мінска), абласныя (Мінскі гарадскі).

Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь ўзначальвае сістэму судоў агульнай юрысдыкцыі і з'яўляецца вышэйшым судовым органам, які ажыццяўляе правасуддзе па грамадзянскіх, крымінальных справах, справах аб адміністрацыйных правапарушэннях, эканамічных справах, ажыццяўляе нагляд за судовай дзейнасцю судоў агульнай юрысдыкцыі.

Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь заснаваны ў красавіку 1994 г. у адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь. Канстытуцыйны Суд з'яўляецца органам судовага кантролю за канстытуцыйнасцю нарматывных прававых актаў у дзяржаве і забяспечвае вяршэнства Канстытуцыі і яе непасрэднае дзеянне на тэрыторыі краіны. Канстытуцыйны Суд ажыццяўляе наступныя паўнамоцтвы: дае заключэнні аб канстытуцыйнасці нарматывных прававых актаў, міжнародных дагаворных і іншых абавязацельстваў Рэспублікі Беларусь, актаў міждзяржаўных утварэнняў, у якія ўваходзіць Рэспубліка Беларусь; дае заключэнне аб наяўнасці фактаў сістэматычнага або грубага парушэння палатамі Нацыянальнага сходу Канстытуцыі.

Канстытуцыйны Суд фарміруецца ў колькасці **12 суддзяў** з высокакваліфікаваных спецыялістаў у галіне права: 6 суддзяў прызначаюцца Прэзідэнтам, 6 суддзяў выбіраюцца Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу. Суддзі Канстытуцыйнага Суда прызначаюцца (абіраюцца) на 11 гадоў і могуць быць прызначаны (абраны) на новы тэрмін. Старшыня Канстытуцыйнага Суда прызначаецца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь са згоды Савета Рэспублікі з ліку суддзяў Канстытуцыйнага Суда тэрмінам на 5 гадоў. Суддзёй Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь можа быць прызначаны грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які валодае беларускай і рускай мовамі, мае вышэйшую юрыдычную адукацыю, з'яўляецца высокакваліфікаваным спецыялістам у галіне права, мае, як правіла, вучоную ступень і валодае высокімі маральнымі якасцямі.

Гістарычная рэтраспектыва развіцця палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў у Беларусі.

У канцы XIX ст. на арэну палітычнай барацьбы выходзіць новая сіла – рабочы клас, які заявіў пра сябе эканамічнымі забастоўкамі. У 1898 г. ў Мінску на Першым з'ездзе была абвешчана **Расійская сацыял-дэмакратычна рабочая партыя (РСДРП)**. У Мінску адбылося аб'яднанне і груп народніцкага кшталту у **“Рабочую партыю палітычнага вызвалення Расіі”**.

Да народніцкіх партый належала партыя **Беларуская Сацыялістычная Грамада (БСГ)**, якая з'явілася ўвосень 1903 г. Беларуская Рэвалюцыйная Грамада ў снежні 1903 г. прыняла сваё новае найменне – **Беларуская Сацыялістычная Грамада**. Партыя зарадзілася

ў Мінску. Яе арганізатарамі былі *А. Луцкевіч (А. Навіна), І. Луцкевіч, К. Кастравіцкі (К. Каганец), Ф. Стацкевіч, А. Пашкевіч (Цётка)* і інш.

Грамада лічыла сябе сацыяльна-палітычнай арганізацыяй “працоўнага народа”. У паняцце “працоўнага народа” ўключаліся рабочыя і ўсе сяляне. БСГ заяўляла, што яна будзе імкнуцца да знішчэння прыватнай уласнасці на землю і змагацца за прадастаўленне кожнаму чалавеку права на індывідуальнае карыстанне зямлёй без права карыстання чужой наёмнай рабочай сілай пры адначасовым распаўсюджванні ідэі ўсебаковай кааперацыі як сродку пераходу да сацыялізму. БСГ дамагалася звяржэння самадзяржаўя і абвясціла сваёй канчатковай мэтай зацвярджэнне сацыялізму ў Беларусі.

На *Другім з’ездзе РСДРП*, які адбыўся за мяжой летам **1903** г. у перыяд уздыму рабочага руху ў Расіі, было завершана стварэнне партыі. З’езд прыняў распрацаваную рэдакцыяй газеты “*Іскра*” праграму РСДРП, у якой вызначаліся задачы працоўнага класа краіны: разбурэнне буржуазнага грамадскага і дзяржаўнага ладу. На з’ездзе Бунд выйшаў з партыі. А пры выбары кіраўніка партыі большасць падтрымала У. Леніна. Пацярпеўшыя паражэнне меншавікі адмовіліся падпарадкоўвацца статуту партыі і ўтварылі сваю фракцыйную групоўку, што фактычна азначала *раскол РСДРП на большавіку і меншавікоў*.

Пад уплывам масавага рэвалюцыйнага руху на мяжы XIX–XX ст. актывізавалася палітычная дзейнасць дробна-буржуазных палітычных рухаў. Ідэалогія іх фарміравалася пад удзеяннем жорсткага палітычнага і нацыянальнага прыгнёту царызму, а таксама – усё большага развіцця пралетарскага руху на чале з рэвалюцыйнай марксісцкай партыяй.

Такім чынам, ужо ў пачатку XX ст. У Беларусі склаліся пэўныя умовы для развіцця шматпартыйнасці. Палітычныя пратэсты прымалі актыўны ўдзел у выбарах у Дзяржаўную думу. У выніку складаных рэвалюцыйных падзей, пачынаючы з 1917 г., узмацняецца ўплыў большавікоў. На аснове асобных груп у снежні 1918 г. ствараецца *Камуністычная партыя (большавікоў) Беларусі*. Да 1928 г. яна ўсталёвае *аднапартыйную сістэму ў рэспубліцы*. Аднапартыйная сістэма азначала, што ў краіне існавала адзіная палітычная партыя, якая кантралявала ўсе палітычныя і эканамічныя рэсурсы, у тым ліку падбірала і растаўляла ўсе кіруючыя кадры.

Пераход ад аднапартыйнай сістэмы да шматпартыйнасці.

Адмена ў сакавіку 1990 г. канстытуцыйнага палажэння, якое замацоўвала аднапартыйнасць і манаполію КПСС, адкрыла магчымасць для прызнання розных аб’яднанняў легітымнымі палітычнымі структурамі і стварэння палітычных партый. Гэтаму спрыяў і прыняты 9 кастрычніка 1990 г. Закон СССР “Аб грамадскіх аб’яднаннях” – першы крок у прававой рэгламентацыі дзейнасці партый.

У адпаведнасці з законам для стварэння палітычнай партыі патрабавалася не меней за 100 членаў. Фактычна пачатак фарміравання палітычных партый Беларусі звязаны са з'яўленнем і станаўленнем у 1986–1987 гг. рознага роду клубы і нефармальных арганізацый (“Талака”, “Спадчына”, “Тутэйшыя”, “Мартыралог Беларусі” і інш.). Іх сацыяльнай асновай стала творчая інтэлігенцыя і моладзь. На мітынгх і сходах яны выступалі за дэмакратызацыю грамадства, прававую дзяржаву, свабоду слова, друку, адраджэнне нацыянальнай культуры, наданне беларускай мове статусу адзінай дзяржаўнай мовы, плюралізм розных форм уласнасці, суверэнітэт Беларусі.

У кастрычніку 1988 г. на базе нефармальных аб'яднанняў быў створаны аргкамітэт Беларускага народнага фронту (БНФ) за перабудову “Адраджэньне”, устаноўчы з'езд якога адбыўся ў чэрвені 1989 г. у Вільні. Уключыўшыся ў барацьбу за ўладу, БНФ перайшоў на антыкамуністычныя пазіцыі, стаў каардынуючым цэнтрам ўсіх апазыцыйных сілаў.

Шматпартыйнасць у Беларусі ўзнікла на хвалі перабудоўчых змен. XIX канферэнцыя КПСС (1988 г.) фактычна дала дабро на існаванне іншых партый у краіне. У Беларусі першай такой палітычнай партыяй стала Аб'яднаная дэмакратычная партыя. Асноўная мэта партыі – нацыянальнае адраджэнне беларускага народа, дасягненне беларускай нацыяй і дзяржавай узроўню перадавых еўрапейскіх нацый, усталяванне ў Беларусі дэмакратыі. У хуткім часе ўзніклі Беларуская сялянская партыя, Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада, Беларускі хрысціянска-дэмакратычны саюз. Іх дзейнасць адлюстроўвала ўсю разнастайнасць тэндэнцый і асаблівасцей палітычнага, эканамічнага, нацыянальнага развіцця рэспублікі.

Пасля рэферэндуму 1996 г. і роспуску Вярхоўнага Савета 13-га склікання колькасць палітычных партый у рэспубліцы скарацілася, ішоў інтэнсіўны працэс іх рэарганізацыі. Разам з тым некаторыя партыі існавалі толькі на паперы, не мелі сярод насельніцтва сур'ёзнай сацыяльнай падтрымкі.

На працэс фарміравання шматпартыйнасці ў Беларусі значны ўплыў аказаў Дэкрэт Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 26 студзеня 1999 г. “**Аб некаторых мерах на ўпарадкаванні дзейнасці палітычных партый, прафесійных саюзаў і грамадскіх аб'яднанняў**”, у адпаведнасці з якім была праведзена іх перарэгістрацыя. Дэкрэт павялічыў мінімальную колькасць членаў партый, неабходную для рэгістрацыі, з 500 да 1000 чалавек ад большасці абласцей рэспублікі і г. Мінска. У выніку з 28 існаваўшых палітычных партый прайшлі перарэгістрацыю 17.

Грамадскія аб'яднанні.

У беларускім заканадаўстве *грамадскае аб'яднанне* вызначаецца як добраахвотнае фарміраванне грамадзян, якое яны ўтварылі на аснове

агульнасці інтарэсаў для сумеснай рэалізацыі грамадзянскіх, эканамічных, сацыяльных і культурных правоў. Адметнай рысай гэтага віду фарміравання з'яўляецца тое, што яны: а) не пераследуюць камерцыйных мэтаў; б) не ставяць у якасці мэты і асноўнага сродку сваёй дзейнасці ўдзел у палітыцы. Функцыі грамадскіх аб'яднанняў звязаны з задавальненнем патрэб розных груп грамадства з дапамогай сумеснай дзейнасці.

Асаблівае месца сярод грамадскіх аб'яднанняў займаюць прафсаюзы. **Прафсаюз** – аб'яднанне работнікаў, створанае імі для абароны сваіх інтарэсаў, перш за ўсё для паляпшэння ўмоў і павышэння аплаты працы. Прафсаюзы з'яўляюцца часткай сістэмы сацыяльнага партнёрства – трохбаковай сістэмы ўзаемадзеяння работнікаў (у асобе прафсаюзаў), аб'яднанняў наймальнікаў і дзяржавы (урада). Найбуйнейшым прафсаюзным аб'яднаннем у Беларусі з'яўляецца **Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі (ФПБ)**, якая з'яўляецца рэспубліканскім добраахвотным незалежным аб'яднаннем прафесійных саюзаў.

У цяперашні час партыйная сістэма Рэспублікі Беларусь ўключае ў сябе **15 палітычных партый**. У залежнасці ад палітычнай арыентацыі, ідэалагічных дактрын, адносін да дзяржаўнасці краіны, да праблем нацыянальна-культурнага адраджэння, беларускія партыі можна ўмоўна падзяліць на некалькі груп.

Да першай групы адносяцца “**левыя**” партыі: Кампартыя Беларусі (КПБ), Аграрная партыя, Беларуская патрыятычная партыя, Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, Партыя камуністаў Беларуская (ПКБ). Дадзеныя партыі адстойваюць сацыялістычны шлях развіцця краіны. У сацыяльнай сферы яны выступаюць за рэалізацыю права на працу, забеспячэнне бясплатнай сярэдняй і вышэйшай адукацыі, бясплатнай медыцынскай дапамогі, добраўпарадкаванага жылля, сацыяльнай справядлівасці, дабрабыт і бяспекі грамадзян краіны.

Да другой групы (сацыял-дэмакратычныя і сацыялістычныя партыі) можна аднесці Беларускую сацыял-дэмакратычную партыю (Грамада), Сацыял-дэмакратычную партыю народнай згоды. Яны выступаюць за сацыяльна-арыентаваную рыначную эканоміку, правядзенне рэформ пры сацыяльнай абароне насельніцтва з боку дзяржавы і імкнуча выказаць пазіцыю, якая аб'ядноўвае нацыянальныя традыцыі з сусветным вопытам, які пазбягае крайнасцей.

Трэцюю групу складаюць партыі ліберальна-кансерватыўнай арыентацыі – Аб'яднаная грамадзянская партыя і Ліберальна-дэмакратычная партыя. Яны падкрэсліваюць прыхільнасць ліберальным каштоўнасцям, рыначным адносінам, дэмакратыі, шматпартыйнасці, гарантыі грамадзянскіх правоў і свабоды. ЛДП, абвешчаючы сябе

канструктыўнай апазіцыяй да ўлады, у той жа час выступае ў падтрымку Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Да *чацвёртай групы* (нацыянальна-дэмакратычныя партыі) адносяцца Кансерватыўна-хрысціянская партыя – БНФ і Партыя БНФ – адна з найстарэйшых партый у рэспубліцы. Разам з тым БНФ даўно страціў уплыў у грамадстве і ў структуры дэмакратычных сіл.

Такім чынам, шматпартыйная сістэма як пастаянны фактар універсальнасці і дэмакратычнасці грамадскага ладу знаходзіцца ў Беларусі яшчэ на этапе станаўлення. Яе фарміраванне – гэта доўгі і супярэчлівы працэс. Рэальны стан палітычнага спектра будзе вызначацца не ўсім наяўным станам партый, а толькі тымі з іх, якія заваююць давер народа, уключацца ў сістэму ўлады і змогуць уплываць на ход і ажыццяўленне грамадскіх і дзяржаўных спраў, на рашэнне найважнейшых праблем, якія стаяць перад грамадствам.

ЛЕКЦЫЯ 18. РЭГІЁНЫ БЕЛАРУСІ

Гістарычныя формы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу на беларускіх землях.

Найважнейшымі дзяржаўнымі ўтварэннямі на тэрыторыі Беларусі ў перыяд Высокага сярэдневечча з’яўляліся *Полацкае і Тураўскае княствы*. Полацкае княства ўжо з канца X ст. валодала поўнай незалежнасцю ад кіеўскага вялікага князя. Пазней здабыло незалежнасць Тураўскае княства.

Палітычная структура Полацкага і Тураўскага княстваў заключала ў сабе два ўзроўні: княствы-землі і княствы-воласці. З канца X–XI ст. адбыўся падзел Старажытнай Русі на воласці (найбольш ранняя воласць – гэта як раз Полацкае княства). У літаральным значэнні “воласць” – гэта валоданне князя. Да з’яўлення валасцей прыводзяць адміністрацыйныя рэформы кіеўскіх князёў, якія саджалі на мясцовыя прастолы сваіх сыноў. Пры гэтым у адносінах да ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі ўжывалася паняцце “зямля”. Пазней – з сярэдзіны XII ст. – на буйныя княствы-воласці распаўсюджваецца найменне “землі”.

Важным крокам на шляху ператварэння валасцей у княствы-землі са сваімі валасцямі стала рашэнне *з’езда князёў у Любечы у 1097 г.* Прыняцце формулы “кождо да держит отчину свою” замацоўвала панаванне ў валасцях сваіх княжацкіх дынастый (на стагоддзе раней гэта адбылося з Полацкам).

Воласці ў Полацкім княстве з’яўляюцца яшчэ пры жыцці Усяслава Брачыславіча (1044–1101). На працягу XII – пачатку XIII ст. у Полацкай зямлі вылучыліся, акрамя Полацкай, Віцебская, Менская, Друцкая

воласці, а таксама, магчыма, Лукомльская, Ізяслаўская, Лагожская і Барысаўская.

З канца XII ст. Полацкая зямля аслабла і не ўяўляла сабой адзінага дзяржаўнага ўтварэння. Цалкам незалежным ад Полацка аказаліся Друцк і Лагожск. Да Смаленскага княства адышла Віцебская воласць. Аслабла ўлада самога полацкага князя, усё большую ролю ў палітычных справах у Полацку стала адыгрываць веча. Слабасцю Полацкай зямлі спяшаліся скарыстацца суседзі: на поўначы – Наўгародская зямля, на ўсходзе – Смаленскае княства, ужо з канца XII ст. Полацк аказваецца цесна звязаным з Літвой.

Тураўская зямля першапачаткова была часткай Кіеўскага княства, г.зн. яго воласцю. Выгаднае геаграфічнае становішча Турава на гандлёвым шляху ў Цэнтральную Еўропу, прагрэс у земляробстве і рамястве ўмацоўвалі эканамічную незалежнасць Тураўскай зямлі. Здабыццё Тураўскім княствам незалежнасці звязана з падзеямі **1157 г.** З гэтага года на тураўскім прастоле замацавалася ўласная дынастыя нашчадкаў **Юрыя Яраславіча**. У склад Тураўскай зямлі ўваходзілі Тураўская, Пінская і Гарадзецкая воласці, з часам вылучылася таксама Дубровіцкая воласць.

Акрамя Полацкага і Тураўскага княстваў у межах сучаснай Рэспублікі Беларусь у старажытнарускі перыяд у якасці перыферыйных княстваў на мяжы з балцкімі землямі паўсталі **Гарадзенскае, Ваўкавыскае, Слонімскае і Навагародскае княствы**.

Межы асобных княстваў-зямель і княстваў-валасцей не былі дакладна вызначаны. Прыналежнасць да той ці іншай воласці вызначалася данніцкімі абавязацельствамі насельніцтва. Паселішчы, насельніцтва якіх выплачвала даніну пэўнаму (“свайму”) князю, складалі тэрыторыю княства. Для арганізацыі збору даніны з ініцыятывы княжацкай улады з сярэдзіны X ст. ствараюцца спецыяльныя пункты – **пагосты**. Менавіта ў пагосты непасрэдныя вытворцы, аб’яднаныя ў абшчыны-верві, павінны былі перадаваць частку вырабленых матэрыяльных каштоўнасцей.

На працягу XIII–XIV стст. да **Вялікага Княства Літоўскага** быў далучаны шэраг княстваў. Працэс уключэння зямель у склад ВКЛ ажыццяўляўся рознымі шляхамі: у адных выпадках – ваеннай сілай, у іншых – шляхам дынастычных шлюбаў, у трэціх – на падставе дамовы паміж князямі дзвюх дзяржаў. На добраахвотна-дамоўнай аснове ў склад ВКЛ увайшлі, Менскае і Полацкае княствы, на аснове дынастычнага шлюбу – Віцебскае.

Тэрыторыя ВКЛ падчас найбольшага пашырэння складала 900 тыс. км². На поўначы ў сярэдзіне XV ст. яно межавала з Лівоніяй, Пскоўскай і Наўгародскай землямі, на ўсходзе – з Маскоўскім і Рязанскім княствамі, на паўднёвым усходзе – з Залатой Ардой, на

поўдні – з Крымскім ханствам, на паўднёвым захадзе – з Малдаўскай дзяржавай, на захадзе – з Польшчай.

Дзяржаўны лад і адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне складаліся па меры фарміравання самой дзяржавы. Першапачаткова дзяржаўны лад ВКЛ характарызаваўся дзяленнем краіны на дзве часткі: цэнтральную (галоўную) і землі мяжуючыя (“якія прыслухоўваюцца”). Адносіны паміж цэнтрам і мяжуючымі землямі будаваліся на асабістай залежнасці князёў асобных зямель ад вялікага князя, г. зн. на аснове сюзерэнітэту-васалітэту.

У склад цэнтральнай часткі ўваходзілі Ашмянская, Берасцейская, Віленская, Вілкамірская, Ваўкавыская, Гарадзенская, Клецкая, Кобрынская, Капыльская, Лідская, Менская, Нясвіжская, Наваградская, Пінская, Рэчыцкая, Слоніўская, Слуцкая, Троцкая, Тураўская і Упіцкая землі, якія ў гістарычных дакументах мелі агульную назву – Літва. Тут размяшчаўся асноўны масіў дзяржаўных і вялікакняжацкіх зямельных уладанняў, гэта частка дзяржавы мела вялікую шчыльнасць насельніцтва, з якога спаганялася асноўная частка дзяржаўных падаткаў і з якога фарміравалася вялікая частка войска.

Да зямель мяжуючых адносіліся: Падляшша, Валынь, Падолле, Кіеўшчына, Чарнігава-Северская, Смаленская, Віцебская, Полацкая землі і Жмудзь. Яны захоўвалі сваю дзяржаўна-прававую адасобленасць. Тут працягваў дзейнічаць адасоблены мясцовы апарат дзяржаўнага кіравання на чале са сваімі ранейшымі князямі, якія захавалі свае ранейшыя тытулы. У Полацку і Віцебску працягвала функцыянаваць веча, дзе вырашаліся шматлікія пытанні мясцовага самакіравання.

Дзяржаўны лад ВКЛ характарызаваўся наяўнасцю шырокай аўтаноміі асобных зямель-княстваў, якія ўваходзілі ў яго склад. Разам з тым гэтыя землі не былі цалкам самастойнымі. Іх насельніцтва падпарадкоўвалася цэнтральным органам і несла вызначаныя агульнадзяржаўныя павіннасці.

Пасля абрання на вялікакняжацкі пасад Альгерда (1345–1377) цэнтральная частка была падзелена на дзве ваенна-адміністрацыйныя акругі, якія затым атрымалі назву *ваяводстваў* – Віленскага і Троцкага, што было выклікана неабходнасцю адбіваць на захадзе напады Польшчы і крывякоў, а на ўсходзе – ардынцаў.

Напачатку XVI ст. у ВКЛ была праведзена *адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа*, у выніку якой было заснавана яшчэ 5 ваяводстваў – Віцебскае, Полацкае, Наваградскае, Смаленскае і Падляшскае. Віленскі сойм **1565–1566** гг. падзяліў ВКЛ на 13 ваяводстваў і 30 павеатаў, дзе кіравалі намеснікі вялікага князя – ваяводы і старасты. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа 1565–1566 гг. павінна была падрыхтаваць аб’яднанне ВКЛ і Каралеўства Польшча ў адзіную дзяржаву.

Пасля ўваходжання беларускіх зямель у склад *Расійскай імперыі* іх адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел спазнаў значныя змены. У пачатку XIX ст. у выніку новай рэформы быў уведзены той адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел, які пратрымаўся без змен амаль 40 год – створаны *Віленская, Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская губерні*. Віцебская і Магілёўская губерні ўвайшлі ў склад *Беларускага генерал-губернатарства*, Віленская, Гродзенская і Мінская – *Літоўскага*. У 1863 г. беларускія губерні былі аб’яднаны пад агульным кіраўніцтвам віленскага генерал-губернатара.

Губерні як больш буйныя адзінкі падзяляліся на *паветы*, якія ў сваю чаргу – на *воласці*. Губерню ўзначальваў губернатар, які меў абавязак нагляду за ўсімі ўстановамі ў губерні. Свае паўнамоцтвы ён павінен быў здзяйсняць калегіяльна, з дапамогай губернскага праўлення, якое займалася агульным адміністрацыйным кіраваннем губерняй, абнародавала законы, указы, распараджэнні імператара, Сената і іншых вышэйшых дзяржаўных устаноў, здзяйсняла нагляд за іх выкананнем.

Усталяванне савецкай улады, стварэнне беларускай савецкай дзяржавы на пачатку не перадвызначыла змены ў назве беларускіх рэгіёнаў. Захоўваўся падзел на губерні і паветы. У Заходняй Беларусі, згодна канстытуцыі Польшчы, вызначаліся *ваяводства і гміны*. Заходняя вобласць, створаная пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у складзе Віленскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў з цэнтрам у Мінску, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ўключала Віленскую, Віцебскую, Магілёўскую і Мінскую губерні. У сувязі з акупацыяй часткі Беларусі нямецкімі войскамі ў лютым 1918 г. цэнтр вобласці быў перанесены ў Смаленск. У красавіку 1918 г. у склад Заходняй вобласці ўвайшла Смаленская губерня. У снежні гэта вобласць была перайменавана ў Заходнюю камуну. Апошняя была скасавана пасля абвяшчэння ССРБ 1 студзеня 1919 г.

У прынятай I Усебеларускім з’ездам Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў 2–4 лютага 1919 г. Канстытуцыі нічога не было сказана пра мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання. У студзені – лютым 1919 г. у Беларусі была створана адзіная сістэма дзяржаўнай улады: камбеды былі аб’яднаны з саветамі, былі ліквідаваны ваенна-рэвалюцыйныя камітэты.

У лістападзе-снежні 1920 г. адбыліся выбары сельскіх саветаў, праведзены валасныя і павятовыя з’езды, на якіх замест рэўкамаў былі абраны выканкамы. Рэўкамы захоўваліся толькі ў так званай нейтральнай зоне, уздоўж мяжы з Польшчай. Мясцовыя органы ўлады ў разглядаемы перыяд падвяргаліся частым рэарганізацыям.

У пачатку 1920-х гг. мясцовыя органы ўлады былі прадстаўлены *павятовымі і валаснымі з’ездамі Саветаў*, гарадскімі і сельскімі саветамі і іх выканаўчымі камітэтамі. У выканках былі створаны

галіновыя аддзелы (земляробства, юстыцыі, народнай асветы, працы, аховы здароўя і інш), якія сталі падведанымі ўстановамі наркаматаў. Наркаматы мелі права даваць ўказанні адпаведнаму аддзелу выканкамаў любога ўзроўню. Праца выканкамаў як калегіяльных органаў кіравання вялася фармальна. Са складу выканкама абіраўся прэзідыум, які і вырашаў усе важныя для грамадзян пытанні.

У сярэдзіне 1920-х гг у БССР было праведзена раянаванне. **Сельсаветы** абіраліся ад вёсак, хутароў і іншых населеных пунктаў. У сельскіх мясцовасцях з малой шчыльнасцю насельніцтва (на тэрыторыі з колькасцю не менш за 500 чалавек) маглі быць створаны сельсаветы з колькасцю дэпутатаў не менш за 10 чалавек. Прэзідыум сельсавета складаўся з 3 асоб на чале са старшынёй. На аснове раянавання замест 3277 сельсаветаў было створана 1202 узбуйненыя сельсаветы, з якіх 42 нацыянальныя і 48 месiachковых.

У 1924 г. на тэрыторыі БССР было зацверджана новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне – **акругі з падзелам на раёны**, пасля акругі былі скасаваны, уведзена абласное дзяленне. Да верасня 1939 г. БССР складалася з 5 абласцей: Віцебскай, Гомельскай, Мінскай, Магілёўскай і Палескай.

Вынікам савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. было далучэнне да Польшчы заходніх тэрыторый Беларусі. На гэтых землях асноўнымі адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі з’яўляліся ваяводства (Беластоцкае, Навагрудскае, Палесскае ваяводства) і ў іх складзе – паветы. У красавіку 1922 г. была створана Віленская зямля на правах ваяводства, якая ўключала Браслаўскі, Віленска-Троцкі, Ашмянскі і Свянцянскі паветы. У ліпені 1922 г. да Віленскай зямлі былі далучаны Вілейскі, Дзісенскі і Данілавіцкі паветы. Нарэшце, у снежні 1925 г. было створана Віленскае ваяводства.

Пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР Вільня і Віленскі край у лістападзе 1939 г. па рашэнні кіраўніцтва СССР былі перададзены Літве. На астатняй тэрыторыі Заходняй Беларусі былі створаны 5 абласцей (Баранавіцкая, Беластоцкая, Брэсцкая, Вілейская і Пінская вобласці) і 101 раён.

У лістападзе 1940 г. у склад Літоўскай ССР была перададзена частка тэрыторыі БССР, у выніку былі скасаваны 3 раёны: Гадучышкаўскі, Парэцкі і Свянцянскі.

Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад германскіх захопнікаў 3 раёны Брэсцкай і 17 раёнаў Беластоцкай абласцей у верасні 1944 г. былі перададзены ў склад Польшчы. Пры гэтым Беластоцкая вобласць была скасавана. 20 верасня 1944 г. былі створаны новыя вобласці: Бабруйская, Гродзенская, Полацкая, Маладзечанская. Такі адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел на 12 абласцей праіснаваў да 1954 г.

З сярэдзіны 1950-х гг. да сярэдзіны 1960-х гг. адбылася чарговая рэарганізацыя адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу БССР. 8 студзеня 1954 г. былі скасаваны Баранавіцкая, Бабруйская, Пінская, Палеская і Полацкая вобласці, іх раёны былі пераразмеркаваны паміж іншымі абласцямі. У 1960 г. была скасавана Маладзечанская вобласць. На працягу 1956–1962 гг. у БССР адбывалася ўзбуйненне раёнаў за кошт скасавання шэрага з іх.

Сучасны адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Рэспублікі Беларусь. Яшчэ ў 1960-я гг. у БССР усталяваўся адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел, які ў агульных рысах захоўваецца да нашых дзён. Згодна з Канстытуцыяй, тэрыторыя Беларусі адзіная і неадчужальная. У адміністрацыйных адносінах Беларусь падзяляецца на тэрыторыю сталіцы – горад Мінск – і тэрыторыі абласцей. У цяперашні час Беларусь складаецца з **6 абласцей: Брэсцкай, Віцебскай, Гомельскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай.** Вобласці падзяляюцца на тэрыторыі раёнаў і гарадоў абласнога падпарадкавання. Трэці адміністрацыйна-тэрытарыяльны ўзровень складаюць тэрыторыі, на якія падзяляюцца раёны: тэрыторыі гарадоў раённага падпарадкавання, пасёлкаў і сельсаветаў. Па стане на 1 студзеня 2020 г. колькасць **раёнаў** у Рэспубліцы Беларусь складае **118**: 16 раёнаў – у Брэсцкай вобласці, 21 – у Віцебскай, 17 – у Гродзенскай, 21 – у Гомельскай, 22 – у Мінскай, 21 – у Магілёўскай.

Функцыі і паўнамоцтвы мясцовага кіравання і самакіравання.

На ўсіх узроўнях публічнай улады дзяржаўныя органы выконваюць адну і тую ж мэту – найбольш эфектыўна распарадзіцца дэлегаванай грамадствам уладай для рашэння агульнадзяржаўных задач. Асновы прававога становішча органаў мясцовага кіравання і самакіравання, асобных форм непасрэднай дэмакратыі замацаваны ў Законе “Аб мясцовым кіраванні і самакіраванні ў Рэспубліцы Беларусь”. У адпаведнасці з заканадаўствам у Беларусі органамі мясцовага кіравання і самакіравання з’яўляюцца **мясцовыя Саветы дэпутатаў**, выканаўчыя і распарадчыя органы, органы тэрытарыяльнага грамадскага самакіравання, мясцовыя рэферэндумы, сходы.

Мясцовыя Саветы дэпутатаў выбіраюцца жыхарамі адпаведных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (вёскі, горада, раёна, вобласці) тэрмінам на чатыры гады. Саветы дэпутатаў працуюць у форме сесій, якія збіраюцца не радзей аднаго разу ў квартал. На сесіях дэпутаты мясцовых Саветаў зацвярджаюць праграмы эканамічнага і сацыяльнага развіцця свайго горада або раёна, распараджаюцца выдаткамі і даходамі мясцовых бюджэтаў, камунальнай уласнасцю, усталёўваюць мясцовыя падаткі і зборы. Па пытаннях, разгледжаных на сесіях, Савет дэпутатаў прымае рашэнні. Саветы дэпутатаў

падсправаздачныя ў сваёй дзейнасці грамадзянам, якія пражываюць на адпаведнай тэрыторыі, і адказныя перад імі.

Рэалізацыя кіраўнічых функцый мясцовымі органамі ў нашай краіне ажыццяўляецца як у форме мясцовага кіравання, так і ў форме самакіравання. Сістэма мясцовых органаў кіравання ў Рэспубліцы Беларусь складаецца з абласных, гарадскіх, раённых, пасялковых і сельскіх выканкамаў, а таксама мясцовых адміністрацый. Выканкамы і мясцовыя адміністрацыі ўваходзяць у адзіную сістэму органаў выканаўчай улады.

Выканаўчым і распарадчым органам на тэрыторыі вобласці, раёна, горада, пасёлка, сельсавета з'яўляецца **выканаўчы камітэт** з правамі юрыдычнай асобы. Вылучаюць тры віды выканаўчых камітэтаў:

- першасны ўзровень – сельскія, пасялковыя, гарадскія (гарадоў раённага падпарадкавання);

- базавы ўзровень – гарадскія (гарадоў абласнога падпарадкавання);

- абласны ўзровень – абласныя і Мінскі гарадскі.

Рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў, якія не адпавядаюць заканадаўству, могуць быць скасаваны вышэйстаячымі Саветамі дэпутатаў, Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, а таксама прыпыняюцца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь. Рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў, выканаўчых і распарадчых органаў, якія абмяжоўваюць ці парушаюць правы, свабоды і законныя інтарэсы грамадзян могуць быць абскарджаны ў судовым парадку.

Выканаўчы камітэт кіруе дзейнасцю ўсіх сваіх упраўленняў, аддзелаў, іншых органаў. Непасрэдна і праз падпарадкаваныя яму органы выканкам накіроўвае і кантралюе дзейнасць аб'ектаў мясцовай гаспадаркі па пытаннях, пералічаных у заканадаўстве. Да ліку аддзелаў і ўпраўленняў выканкамаў адносяцца мясцовыя органы галіновай або міжгаліновай кампетэнцыі. Яны ўзначальваюцца начальнікамі ці загадчыкамі. У пасялковых, сельскіх выканкамах аддзелы і ўпраўленні не прадугледжаны.

У сістэме выканаўча-распарадчых органаў існуюць і іншыя мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання, якія арганізацыйна не падпарадкоўваюцца выканкамам. Гэта **мясцовыя тэрытарыяльныя органы Міністэрства абароны, Камітэта дзяржаўнай бяспекі, Міністэрства на падатках і зборах**. Утвараюцца такія мясцовыя органы кіравання адпаведнымі міністэрствамі.

Асобна трэба казаць аб **мясцовай адміністрацыі**, якая з'яўляецца выканаўчым і распарадчым органам на тэрыторыі раёна ў горадзе. Мясцовыя адміністрацыі валодаюць правам юрыдычнай асобы, уваходзяць у сістэму органаў выканаўчай улады і адносяцца да органаў мясцовага кіравання. Мясцовая адміністрацыя – калегіяльны орган

агульнай кампетэнцыі, які складаецца з кіраўніка мясцовай адміністрацыі, яго намеснікаў і членаў мясцовай адміністрацыі.

Такім чынам, органы мясцовага кіравання ўключаюць ў сябе мясцовыя выканаўчыя камітэты, мясцовыя адміністрацыі, аддзелы і ўпраўленні выканкамаў (мясцовых адміністрацый). Дадзеныя органы ажыццяўляюць выканаўчую ўладу на тэрыторыі вобласці, раёна, горада, пасёлка, сельсавета. Увогуле галоўнай мэтай іх дзейнасці з'яўляецца вырашэнне пытанняў мясцовага значэння з улікам агульнадзяржаўных інтарэсаў і інтарэсаў насельніцтва, якое пражывае на адпаведнай тэрыторыі.

ЛІТАРАТУРА ДЛЯ САМОСТОЙНАЙ ПРАЦЫ

1. Алексеев, Л. В. Смоленская земля в IX–XIII веках / Л. В. Алексеев. – Москва, 1991.
2. Геноцид белорусского народа = Genocide of the Belarusian people : информа-ционнo-аналитические материалы и документы / Генеральная прокуратура. Республики Беларусь ; под общей редакцией А. И. Шведа. – Минск : Беларусь, 2022. – 175 с.
3. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці : вучэбны дапаможнік / І. А. Марзалюк [і інш.] ; пад агульнай рэдакцыяй І. А. Марзалюка. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2022. – 447 с.
4. Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветных цывілізацый) : вучэбны дапаможнік / В. І. Галубовіч, З. В. Шыбека, Д. М. Чаркасаў [і др.] ; пад рэд.: Н. І. Палетаевай, Ю. М. Бохана. – Мінск : Экаперспектыва, 2013. – 359 с.
5. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учебное пособие для студентов учреждений высшего образования / С. А. Елизаров, Е. П. Нарижная, З. А. Неверова, С. А. Юрис. – 2-е изд., испр. – Минск : Вышэйшая школа, 2016. – 339 с.
6. История белорусской государственности : в 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
7. История белорусской государственности : 5 т. Т. 2. Белорусская государственность в период Российской империи (конец XVIII – начало XX в.) / Н. В. Смехович [и др.] ; отв. ред. тома: Н. В. Смехович, А. В. Унучек, Е. Н. Филатова ; Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. – Минск : Беларуская навука, 2019. – 432 с.
8. История белорусской государственности : в 5 т. Т. 3. Белорусская государственность : от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.) / Коваленя А. А. [и др.] ; отв. ред. тома : В. Г. Мазец, Н. В. Смехович, С. А. Третьяк. – Минск : Беларуская навука, 2019. – 639 с.
9. История белорусской государственности : в 5 т. Т. 4. Белорусская государственность накануне и в период Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления (1939–1953 гг.) / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома Н. Б. Нестерович ; Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. – Минск : Беларуская навука, 2019. – 567 с.
10. История белорусской государственности : в 5 т. Т. 5. Национальная государственность на переломе эпох (вторая половина XX – начало XXI в.) / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома

Н. В. Смехович ; Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. – Минск : Беларуская навука, 2020. – 759 с.

11. Каханоўскі, А. Г. Гісторыя Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. / А. Г. Каханоўскі ; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мінск : БДУ, 2017. – 251 с.

12. Мысліцелі і асветнікі Беларусі X – XIX стст. : Энцыклапедычны даведнік. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1995. – 671 с.

13. Новик, Е. К. История Беларуси. С древнейших времен до 2012 года : учебное пособие для студентов вузов / Е. К. Новик, И. Л. Качалов, Н. Е. Новик ; под ред. Е. К. Новика. – Минск : Вышэйшая школа, 2012. – 542 с.

14. Проблемы формирования белорусской государственности в XX – начале XXI века : избранные труды Н. С. Сташкевича / под науч. редак. А. Н. Данилова, В. С. Кошелева. – Минск : РИВШ, 2012. – 240 с.

15. Становление и развитие белорусской государственности / А. Г. Кохановский [и др.]. – Минск : Белорусский государственный университет, 2011. – 42, [2] с.

16. Яковчук, В. И. Теория и практика государственного управления : история развития : пособие / В. И. Яковчук. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2016. – 164 с.

Вучэбнае выданне

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

Курс лекцый

Хаданёнак Віктар Мамертавіч

Рэдактар *А.В. Пухальская*

Карэктар *А.В. Пухальская*

Камп'ютарная вёрстка *В.М. Хаданёнак*

Падпісана да выдання 22.03.2023. Фармат 60x90^{1/16}. Ум. друк. лістоў 10,8.
Ул-выд. лістоў 13,7. Тыраж 99 экз. Заказ № 90.

Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт”
210038, г. Віцебск, Маскоўскі пр-т, 72.

Надрукавана на рызографе ўстановы адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/172 ад 12.02.2014.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 3/1491 ад 30.05.2017.

В.М. ХАДАНЁНАК

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

КУРС ЛЕКЦЫЙ

Вiцебск
2023